RESEARCH HORIZONS

VOL-2
July 2007

NAAC Accredited B+

Maniben Nanavati Women's College
Vallabhbhai Road, Vile Parle (W)
Mumbai 400 056
Website : mnwc-sndt.org
Email : mnwcollege@hotmail.com

OUR VISION

'SA VIDYA YA VIMUKTAYE'

(KNOWLEDGE IS THAT WHICH LIBERATES)

Gandhiji's motto for education for Gujarat Vidyapeeth, Ahmedabad is the source of our inspiration. The college adopted this motto as its vision from its very inception in 1972.

OUR MISSION

Empowerment of women through access to higher education.

OUR GOALS

- To provide quality higher education suitable for the requirements of conservative middle class girls especially from the Gujarati community.
- To foster a totally integrated development of women in all spheres - physical, economic and social.
- To make available a stimulating environment through extra and co-curricular activities to build self-confedence, independent thinking and facilitate the realisation of a student's full potential.
- To create in students a sense of social awareness and responsibility through the knowledge of their rights and duties as agents of social change in the family, community, country and the world.
- To encourage an environment of reciprocal growth of faculty, staff and the students to upgrade their knowledge and skills with the aim of contributing to their selfhood and the holistic growth of the students.

RESEARCH HORIZONS

Vol. 2 **July 2007**

Editor : **DR. HARSHADA RATHOD**

Editorial office : Maniben Nanavati Women's College,
Vallabhbhai Road, Vile Parle (W)
Mumbai - 400 056.

E-mail : mnwcollege@hotmail.com
website : www.mnwc-sndt.org

Registration No. : MAHMULOZI35/13/1/2005 - TC dated 7th Nov. 2005

Subscription Rates : **Institutions**

1 Year	:	Rs. 250 /-
2 Years	:	Rs. 400 /-
3 Years	:	Rs. 700 /-
Life Membership	:	Rs. 1000/- (Non-transferable)

Individuals :

1 Year	:	Rs. 150/-
2 Years	:	Rs. 250/-
3 Years	:	Rs. 350/-
Life Membership	:	Rs. 500/- (Non-transferable)

Subscription charges should be sent by Demand Draft only in favour of **Shree Chandulal Nanavati Women's Institute and Girl's High School** and sent to the College address given above.

Contributions : Papers should be sent by contributors from the faculty of Arts (Languages, Social Sciences and Home Economics) and Commerce in English, Hindi or Gujarati, preferably typed in A4 size within the margin 12 cm × 17 cm, **maximum 4 to 6 pages** in 12 point font size with 1 ½ line spacing.

Change of Address : Kindly inform us about the change of address, if any, at the college address for getting the copy(ies) of the journal on time.

Articles in this journal do not necessarily reflect the views or policies of the college. All material is protected by copyright and cannot be used in any manner without the permission of the respective authors and the institution.

SUBSCRIPTION ORDER FORM

Date :

The Principal
Maniben Nanavati Women's College,
Vallabhbhai Road,
Vile Parle (W),
Mumbai - 400 056.

Dear Madam,

I/we would like to subscribe Research Horizons on Institutional basis for ..... year (s). I am enclosing a Demand Draft for Rs. ..... (in figures) ..... only (in words), DD. No. ..... dt. ..... Bank & Branch ..... in favour of **Shree Chandulal Nanavati Women's Institute & Girl's High School.** Please send me the copy(ies) on the name of ..... at the address ..... .

Thank you.

Yours faithfully.

[Kindly use photocopies of this page for subscription.]

FORM IV

Place of Publication	:	Mumbai
Periodicity of its Publication	:	Annual
Printer's Name	:	**Shree Art Printers**
Publisher's Name & Address	:	Maniben Nanavati Women's College, Vallabhbhai Road, Vile Parle (W), Mumbai - 400 056.
Nationality	:	Indian
Editor's Name and Address	:	Dr. Harshada Rathod, Maniben Nanavati, Women's College, Vallabhbhai Road, Vile Parle (W) Mumbai - 400 056.
Nationality	:	Indian

Registration No. : MAHMULOZI35/13/1/2005 - TC dated 7th Nov. 2005

Smt. Sunderbai Hansraj Pragji Thackersey

(11-06-1885 to 12-01-1980)

Smt. Sunderbai, *a soul of religion and education, selfless service and philanthropy, had lived a meaningful life, just short of only five years, to become a Centenarian.*

At just the blooming age of 12 years, she was honoured with the nuptial sanctity in the year 1987, with the grand son of Shri Thackersey Muljiseth ***Shri Hansarj Pragji Thackersey,*** *who had at a very young age, well settled down in business and won laurels in the social and political arena as well.*

At the age of 39 years, having lived a wedded life for 27 years, the cruel fate snatched away from her, Sheth Shri Hansraj. At that time, though miserably bereaved of the life's partner, her profound faith in Almighty and her religious mental spirit, accorded in her great courage and strength, to take up faithfully and creatively all the responsibilities of unfulfilled assignments and cherished dreams of her loving counter-part.

She created a Trust, ***"Hansraj Pragji Thackersey Education Fund"*** *in memory of her late husband and from its corpus, set up the Hansraj Pragji Thackersey Girl's School.*

She channelised her wealth for many good causes. Her donations for the development and maintenance of educational institutions in Dwarka and a college at Nasik are worth the note in the history of the progress of education for girls.

She had made a royal donation to Vanita Vishram, at Bombay and Surat, and offered her devoted services, for about three decades, on its Managing Committee.

She also encouraged many students to go abroad for studies or business. For more than half century, this spacious building at Maharshi Karve Road (Queen's Road) stands monument, now housing the Gujarati medium ***H. P. T. Girl's School,*** *an English medium -* ***The Blossoms Sunderbai Thackersey English High School,*** *and a large Assembly Hall, popularly known as* ***Sunderbai Hall.***

She was also one of the pioneers and the main supporter of the Bhatia General Hospital, which she equipped with the latest equipment and made it as one of the leading hospitals. Here she rendered her services as the Hon. Secretary for many years.

She, under the close association with Lady Premlila Thackersey, her nearest relative, the founder of the S.N.D.T. Women's University, Mumbai, had directed her donations to this University and to-day, in her memory. stands SHPT School of Library Science and SHPT College of Science at Mumbai and one of the Sections of Polytechnic of this University at the Juhu Campus. She was a member of the Senate of this University, for a number of years.

The heritage she has left behind her, is benevolently utilised with the same zeal and spirit, bearing in mind her ideals of life, by her devoted loyal Trustees, who execute her cherished dreams, with no axe to grind.

She had lived a life in the service of humanity,
keeping her goal, "Work is Worship".

FOREWORD

Knowledge building takes many shapes. Bringing out a Research Journal is one of them. The realm of knowledge is vast. We are fortunate to have an inter-disciplinary journal that covers a plethora of subjects and issues.

What is really heartening is the response of scholars from other colleges and university departments. Out of the 27 papers published in this Volume 16 are written by external scholars.

I hope Research Horizons Vol. 2 will provide valuable insights and stimulate thought provoking discussion. It will be a part of ideas and information that should be of use to all committed to continuous learning.

I look forward to your greater support and contribution for all the forthcoming volumes of Research Horizons.

Finally, I would like to express my heartfelt thanks to Dr. Chandrasen Merchant and the Hansraj Pragji Thackersey Educational Fund Trust, the Management of the College, panel of experts, the contributers and well wishers. Congratulations to the Editorial Team for materializing the efforts of the college to promote research culture.

Dr. Harshada Rathod
Principal

EDITORIAL TEAM

Dr. (Mrs) Jayashree Palit
Dr. (Mrs) Rajshree Trivedi
Mrs. Sujatha Rao
Mrs. Sejal Shah
Ms. Vaishali Sawant
Dr. (Mrs) Pragnya Shukla
Dr. (Mrs) Falguni Desai
Mrs. Trupti Sabharanjak
Mrs. Shobhna Tanna
Ms. Cicilia Chettiar

EXPERT PANEL

Dr. Sable	:	Head of P.G. Dept. of Commerce, S.N.D.T. Women's University. Mumbai - 400 020.
Mr. Hariharan Subramaniam	:	Management Consultant
Dr. S.K.G. Sundaram	:	Ex-Head: P.G. Dept. of Economics, S.N.D.T. Women's University Mumbai - 400 020.
Dr. Pratima Dave	:	Dept. of Language Teaching, S.N.D.T. Women's University. Mumbai - 400 020.
Dr. Vinodbala Patel	:	Ex-Head, Dept. of Gujarati P. N. Doshi College, Ghatkopar, Mumbai.
Dr. Madhuri Chheda	:	Head : P.G. Dept. of Hindi S.N.D.T. Women's University. Churchgate, Mumbai - 400 020.
Dr. Dalvi	:	Retd. Principal Gnansatra College, Thane
Dr. Suja Koshy	:	Dept. of Human Development, S.V.T. College of Home Science, S.N.D.T. Women's University. Santacruz, Mumbai - 400 049.
Dr. Kaila	:	Head: P.G. Dept. of Psychology S.N.D.T. Women's University. Mumbai - 400 020.
Dr. Dhairyabala Vora	:	Ex-Principal of M.M.P. Shah College, Matunga, Mumbai - 400 019.

Research Horizons

Vol. 2, 2007

contents

- **Commerce**

The BPO Revolution - Myths And Realities 9
Dr. Sunita Sharma

Discover India As A Mice Destination 16
Ms. Vaishali P. Sawant

Operational Risk Management In Banking 18
Dr. Ram Sable

Vat (Value Added Tax) International And Indian Perspective 22
Mr. Jayant Mehta

- **Economics**

Ethical Values in Economic Business 27
Dr. Harshada Rathod

ભારતમાં વર્ગીકૃત વેપારી બેંકોની બિનવળતરદાયી અરકયામતો 31
Ms. Rita C. Chandarana

- **English**

Shakespeare And Leadership : 'Uneasy Lies The Head That Wears The Crown' 34
Dr. Jayashree Palit

Abridging The Transcontinental Representations : Issues Related To The Black Female Subjectivity In Claire Harris' Novel "She" And The Dalit Female Subjectivity In Gujarati Dalit Literature 38
Dr. Rajshree P. Trivedi

Words Of Assent In Indian English (Part II) 44
Dr. Nandita Roy

Poetics of Difference, A Challenge to Patriarchal Canon: A Comment on Margaret Atwood's Surfacing and Shashi Deshpande's Small Remedies 50
Dr. Darshana Trivedi

Religious Imagery In The Poetry Of T. S. Eliot 55
Dr. Rupalee Burke

Exploring the (Fe)male Psyche in Shashi Deshpande's "The Binding Vine": A Woman's Vision 59
Ms. Sharmila Jajodia

- **Gujarati**

'કહેવતોની દુનિયામાં ડોકિયું' 67
Mrs. Shobhana Tanna

લોકનાટ્ય ભવાઈનો શિક્ષણમાં વિનિયોગ 73
Dr. Hardik D. Mehta

'વ્યથાનાં વીતક' - જૉસેફ મેકવાન દીનદલિતપીડિત દર્શનનું નિરૂપણ 75
Dr. Sudha Vyas

- **Hindi**

स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी नाटक : स्त्री पुरुष संबंध 78
Dr. Pragnya Shukla

'स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी काव्य में नारी संवेदना' 82
Ms. Nikita Savadiya

नित्ययौवना द्रौपदी - भारतीय स्त्री-सौंदर्य का प्रतिमान 88
Dr. Sumitra Agarwal

स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी- नाटकों में नारी 91
Dr. Santosh Kaul

- **History**

Princess Activists : Rajkumari Amrit Kaur 96
Dr. Illa Ved

Kiran Bedi As A Police Officer & A Reformer 99
Dr. Surekha Samant

Saint Namdev - A Humanist Marathi Saint 105
Ms. Kokila Joshi

युगप्रवर्तक महामानव - संत कबीर 110
Ms. Sajedabegum Shaikh

- **Human Development**

Psychosocial Problems Of Children Whose Parents Are Afflicted With HIV/Aids 117
Ms. Asha Menon

- **Psychology**

Metaprogramms As Measures Of Personality Differences 124
Dr. Rakhi Mehta

- **Sociology**

''અડાલજ ગામમાં અનુસૂચિત જાતિની સ્ત્રીઓનો સામાજિક દરજ્જો'' 130
Dr. Chandrika Rawal

મહિલા સશક્તિકરણમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થા (અમદાવાદની ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળ)ની ભૂમિકા 142
Dr. Shaileja Druv & Dr. Sirali Mehta

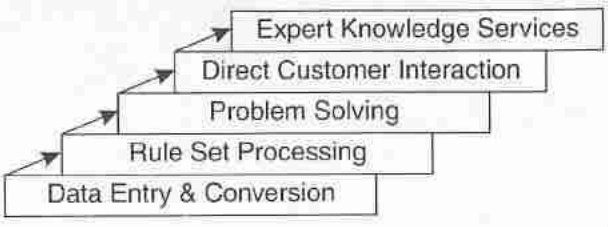
The BPO Revolution - Myths And Realities

Dr. (Mrs.) Sunita Sharma,
Head Dept. of Commerce, MNWC

Introduction: The Globalization has revolutionized the world economy in the 21st century. In India, after economic liberalization, since 1991, economic system has changed. The basic aim of globalization is the greater integration of national economies all over the world into one single market. India is not far behind in globalization process. Globalization leads to relocation of manufacturing and services all over the world based on cost considerations. One of the fast developing sector in service sector is Business Process Outsourcing (BPO). The objective of this paper is to throw light on the Myths and Realities of BPO Industry in India. This paper has been divided into four following sections. In section I an attempt is made to understand BPO and throw light on the status of BPO Industry in India. Section II briefly explains the technology used, management style and culture in BPO companies (especially the call centers). Section III discusses various concerns and issues which need to be paid attention. Section IV proposes some possible strategies that the Indian BPO companies (especially the call centers) can adopt, which in turn can make them realize a sustainable growth in this business.

SECTION I : THE BPO REVOLUTION: BPO is defined as the delegation of one or more information technology (I.T.) enabled business processes to a third party that owns, administers and manages the business processes according to a defined set of metries. Companies essentially have two kinds of processes : core processes (which give strategic advantage). Non core processes (which are needed to make the environment work). Companies do not outsource core processes; they infact invest in them as it gives them the strategic advantage. But companies outsource non-core processes to providers who specialize in those processes with an aim to cut cost and also to remain competitive. BPO aims to raise a client company's shareholder value because it is about delivering outcomes - that is higher performing business processes. This industry has grown greatly over the past decade. Different sectors using BPO's are Banking, Education, Leisure Services, Health Care and Legal Services.

THE BPO LADDER AND THE INDIAN SCENARIO: Figure 1 depicts the various levels of the BPO Ladder value chain. The first level of operation in the value chain is data entry and conversion. Call centres and medical transcriptions fall under this category of operations. The second level of the value chain is rule-set processing. In this the worker makes judgement based on rules set by the client. The third level of the value chain is problem solving. At this level of operation, the worker is given freedom to use discretion in taking decisions. Approving insurance claims and altering credit card limits are some of the operations that fall under this category. The fourth level in the value chain is direct customer interaction. In this, the worker directly handles the customers of the clients. Providing on line service tips and sorting out customer complaints on line are some of the operations that come under this level of the chain. Finally, the fifth level of the value chain is where workers are able to give expert knowledge services for their clients.

Source : Business World Magazine dated 14th January, 2002.

Fig. No. 1.

The BPO bubble is growing big and also is set to grow for the next few years too. Table 1, predicts that 20 per cent of the total business outsourcing market will be taken by countries like India and Ireland.

Table No. 1

Table showing Business Outsourcing Market

Forecast (US $ bn)	2001	2005	2008
Total Business Process Outsourcing Market	127	234	310
Percentage Off shored to Countries such as India, Ireland etc.	5%	15%	20%
Off shored BPO Market	6.4	35.1	62.0
Indian ITES Exports	1.5	9.5	21

Source : NASSCOM - Mckinsey Study 2002 and Gartner

What is Driving The Growth In The Indian BPO Market?

A study by Merrill Lynch on global outsourcing destinations classifies various global destinations. The study states that Ireland is the largest IT services outsourcing destination in the world followed by India. India is having an advantage over its competing countries mainly on the Cost front and People front. Sustaining competitive advantage on the cost front is very difficult and risky. In the future, the cost advantage will be reduced by various other factors in addition to an increase in the standard of living of Indians. Secondly as people front is one of the major factors for sustaining competitive advantage, the work force has to be well managed and nurtured else the competitive advantage will be lost.

Who Gets Attracted to BPO companies and why?

A review of advertisements released by the BPO companies reveal that the preferred attributes of a call centre agent are young fresh graduates with fluency in English. The BPO firms in their advertisements portray the bright ambience of work place (usually with an youngster), along punch lines mentioning the salary package as prime aspect of attraction. Also many of the BPO companies provide state of the art technology, along with facilities like - Internet Kiosk, gymnasium, recreation center, and 24 x 7 timing cafeteria to impress youngsters from the urban creamy class.

The central theme, which attracts many youngsters to BPO companies is the mirage portrayed by these companies about 'work'. Some of the punch lines about work defined by BPO companies are 'work is fun' and 'work place is yet another campus'. Also the youngsters feel that there is a charisma in being associated with a multinational corporation and the so called elite class of the society. The fabulous ambiance of workplace with an array of latest computers with flat screens sweeping glass and concrete buildings and the company of smart peers makes the educated fun loving and joy hunting youngsters of the urban middle class to join BPO companies. These youngsters are fascinated by the western way of living and the modern work environment. The other reasons which attract youngsters include not much of experience needed for the job, no requirement of series of academic degrees, option to club up work and studies, the superior designations with attractive nomenclature like customer care officer, customer care executive, call center executive, although a newly recruited agent does the job of a receptionist / computer operator / telephone operator.

SECTION II : TECHNOLOGY USED , MANAGEMENT STYLE AND CULTURE IN BPO COMPANIES (especially the call centers)

Technology Used: The development of call center industry has changed the nature of white collar work for the many people who spend their workdays handling telephone calls in these purpose built units. The old, comfortable chaotic nature of office life has been replaced with a new discipline in the workplace, imposed by the demands of the Automated Call Distribution (ACD) technology.

This technology which is used in call centers increases productivity in telephone handling to an astonishing degree. ACD, computer telephony integration and the use of standard scripts by staff mean that the time taken to deal with calls, and the 'free' time between calls can be pared to the bare minimum. The techniques of predictive dialing (use of software to dial outbound calls automatically, transferring calls when they are answered to available members of staff) alone enables a day's work to be done in an hour. This technology induced efficiency requires the human agents themselves to submit to a highly controlled work regime. This call centers have been often described as the electronic assembly lines of the twenty first century.

MANAGEMENT STYLE AND CULTURE : Call centers originated in the United States, and management techniques from North America have been exported to the rest of the world along with the ACD technology. Some of its important characteristics are :

- An "informal" work culture and management style, which does not emphasize differences of statues or work hierarchy.
- The organization of individual workers in to a teams.
- Competition between teams over call handling performance and particularly, sales.
- Very flat management structures, with only one or two layers of management
- A wide range of part time and a shift working patterns without additional premium payments.
- A 'greenfield' approach which means that trade unions are not recognized in call centers
- A high use of the agency staff by some employers, so that call centers staff may not be directly employed by the parent company.
- Use of individual contracts which individualizes the nature of the relationship between employer and employee.
- Widespread use of short term contracts.
- Very restricted opportunity for staff to talk to each other informally.

The call centers have been describe as the galley boat where the employees are being watched answering calls every thirty seconds monitored and told that off if there are mistakes. The design of call centers have been often compared with 19th century prisons and Roman slave ships.

SECTION III : CONCERNS AND ISSUES

1. Pay : The various pay related issues are :

- Whilst paying lip service to the importance of developing good relations with their customers, most companies choose to pay the call center staff people who are at the interface of this relationship with the customers, very poorly.
- Disappearance of extra premia payments of working evenings, weekends or public holidays.
- Increase in performance related pay and commission, based on self targets.
- In line with team based culture in call centers bonuses are frequently based on team, rather than the individual performance. It often pit's individual worker against their colleagues, since all will suffer if one person chooses to work at a less intense level or is ill.

2 . Hours of Work and Shift Patterns: Flexible working hours can benefit employees as well as management, but must be introduced by the agreement not management diktat. Some of the implications for staffing of 24 hrs X 7 days operating of call centers which need to be paid attention are

- A lack of controls over shifts / hours to be worked, Often there are complaints from the lady staff that their lives have been turned upside down. The night shifts are often limitless and employees hardly get breathing time.
- The working hours are artificially created which affect the natural rhythm of human body. The symptoms of chronic fatigue, gastrointestinal problems, peptic ulcer, insomnia and even depression are caused due to change of 24 hour biological rhythm of the body.

- Evening and weekend working raise issues of first aid provision and employee security, especially if staff arriving for work or leaving work very late at night. This is particularly important given a large percentage of the call center staff being women, who are more vulnerable to attack. Shutting processes have increased travel woe for call center staffers. Some call centers have started cutting costs on employee transportation.

3. Surveillance, Electronic Monitoring and Privacy: There is a permanent electronic monitoring of each employee by the supervisors to know which of their staff are handling calls, who are waiting for new calls, who are taking breaks etc. supervisors, listen to the conversations taking place, which are recorded automatically. Often this function is abused by employers for unnecessary monitoring. Any such monitoring should be undertaken by employers overtly rather than convertly. The staff should be able to operate in a blame free culture where the atmosphere is supportive rather than punitive.

4. Lace of Career Development : In call center there is lack of career development, as a result of flat management structures.

- The work patterns are repetitive and do not lead to the acquisition of additional skills. There is no scope for skill up gradation. The employer trains the employee to speak good English and nothing else.
- The job of a call center agent (to start off) can be compared to a telemarketing or a telephone operator. Hence the scope to take up any other job or change of field is ruled out, as the experience gained in a call center will not be an iota of importance.
- The chance to climb up the corporate ladder is bleak. Only a very few get promoted to the cadre of team leader and as soon as promotions are announced the many of the frustrated employees quit.

5. Employment Status and Rights: In call centers there is widespread use of employment contracts, which are less favourable than those traditionally offered by the parent company. Often workers suffer from exclusion from pension, social insurance provisions, poorer sick pay, and less holiday entitlement. In addition there is

- Widespread use of agency staff working alongside employees, but often for less money or benefits.
- Widespread use of short term contracts.
- Outsourcing of call center management to third parties.

6. Lavish Lifestyles; Fresh college pass outs get drawn to work in call centers to make good of plum pay packages and lavish life styles. When processes are shut or their nature is altered, these youngsters find it extremely difficult to adjust, primarily because they are inexperienced and have got addicted to a lifestyle. Often many get into drugs and hardrock.

7. Tongue Twister: Voice agents who have serviced American clients for at least a year are often found stammering when moved to a UK based process. The British customers get extremely offended if one addresses them in an American accent. There are lot of complaints from call center workers working with two different accents of their tongue getting tied while talking.

8. Health and Safety Issues: Call center staff face many of the same health and safety concerns as conventional office workers, but their working environment raises a number of issues.

- Very poor attitude towards employee well being: It has been found in one of the cases reported that the salary of an employee was deducted for 20 minutes when he suffered an epileptic fit at work. He also lost his bonus payment because he no longer had perfect attendance.
- Ventilation, Lighting and Heating : Because of night time and weekend working call centers are occupied continuously and as a result ventilation, air filtering and heating systems cannot cope up with this level of use. There are often pockets of stale air. Computers push out considerable quantities of heat, which has the effect of drying out the atmosphere.
- Ergonomic Design of Telephone and Computer Equipment, Chairs and Desks and use of Large Screen Monitors : Often leads to musculoskeletal disorders such as repetitive strain

injury. Often the large monitor used is not at a correct distance from the user / the workstation space is less than required by the monitors used.

- Noise at Work : Call center workers have reported that they are subjected to both sudden intense noise and prolonged high levels of background noise.
- Work Related Stress and Bullying: Working in a call center is very stressful. The stress gets intensified due to constant pressure to answer calls quickly and to reduce the 'wrap up' time between calls. It has been argued that ideally call center staff should spend about 60% - 70% time actually taking calls some companies aim for 80% and 95% + also. Most call centers have electronic displays showing the number of calls waiting to be received. The stress further increases when the employees also have sale targets they are expected to meet. Bullying of employees by team leaders is often reported. Stress is a particular health hazard in call centers.

9. High Attrition Rate: The present attribution rate is on an average in the range of 40-60 per cent, compared to China at 10 per cent, Philippines 13 per cent, Malaysia 18 per cent and Singapore 10 per cent. High attrition rate is there inspite of the salaries and facilities being high (especially for a graduate who starts his career with a call center). There are numerous reasons for high attrition rate which can be categorized into two broad classifications.

Dive attrition which is caused due to the employers policies of terminating the employee at the end of the contract period for employment. The policies of BPO companies guide them to retain only the most productive employees at regular intervals.

Drag attrition is basically due to the host of insecurities and vulnerabilities associated with taking up a career with a BPO company.

High attrition rate is not a good sign for a nascent industry, which has its competitive advantage on the people front and hence is a serious threat for the industry.

SECTION IV: STRATEGIES SUGGESTED AND CONCLUSION: Following strategies and suggestions are suggested which the Indian BPO companies (especially the call centers) can adopt. These can in turn make them realize a sustainable growth in this business.

1. BPO service providers moving into value creation and value enhancement processes of clients: The BPO service providers must look at the value creation and value enhancement in the process or activity that they do. This would be one of the best strategy for the firm to control attrition. Indian software giants like Infosys, Wipro and Satyam have already proven their potential in the world's software market segment for the credibility and creative ability of Indian work force. Hence Indian brain is acknowledged world over for the spectacular creativity and capability for problem diagnosis and solving. Hence the Indian BPO's have a better edge over the other players in the world in moving towards the value creation and value enhancement processes of its clients. This would mean that BPO's have to go for specialized services segment means that move towards Knowledge Process Outsourcing (KPO) where the stress is laid on business research area.

2. Changing perception of employees from Life Style to Career: The perception of the employee about the BPO has to change form being a life style to a career option. One way of doing this is to re-construct the organization structure. The chances to climb the corporate ladder should be made to look bright. In the present day the options that a BPO employee has in climbing up the corporate ladder is shown in Fig. 2 a. Some modifications done to this ladder in increasing the number of levels, can give prospective picture to the path ahead for a call center agent. This will aid to change the perception from life style to career. The modified version is shown in Fig .2b.

Level - 3 Manager

↑

Level - 2 Team Leader

↑

Level - 1 Call Center Agent

Fig. 2a

Level - 7 Senior Manager

↑

Level - 5 Junior Manager

↑

Level - 5 Team Leader

↑

Level - 4 Associate Team Leader

↑

Level - 3 Senior Call Center Officer

↑

Level - 2 Junior Call Center Officer

↑

Level - 1 Call Center Agent

Fig 2b

3. Training: In a call center industry, the issue of adequate vocational training has particular relevance because

- Work patterns are repetitive
- Lack of career development, as a result of flat management structures.
- Work being highly structured and does not lead to the acquisition of additional skills

Vocational training would help in retaining staff and maintaining their motivation. At present three European Union member states - Netherlands, Belgium and United Kingdom have nationally recognized training standards and qualifications for the industry. The objective is to establish core competencies and qualifications needed for the industry.

4. Virtual Call Centers: The call center image is of the large industrial shed, located on an out of toun business part, where tens or hundreds of people are brought together to work. However Automated Call Distribution technology which underpins call center operation does not necessarily demand this way of working. Using as data telecommunication channels, it is also possible to operate a call center service using workers based at workstations in their own homes. Limited use of home based call center staff has been reported in several countries. Home based working has been introduced partly as a way of overcoming staff recruitment and retention problems. The productivity in handling call increases, as the home based staff are more flexible in their hours of work. The home based staff can begin work very quickly when unexpected surges in call levels are received. Prudential Insurance is an example of home based tele-working. It has been running a five person home based pilot linked to a conventional 100 person call center. Security concerns would be relevant to banking sector, however would apply less in the case of out bound telephone call handling and insurance sector. These home based tele-working will give opportunity to a wide range of women: housewives, doctors, lawyers, chartered accountants to be in touch with the world of work.

5. Equal Opportunities : The fact that many call centers employ more women than men reinforces the importance of ensuring equal opportunities. Other issues for consideration are:

- Encouraging the development of family friendly working practices.
- Flexible working patterns to be reached by negotiation, not imposed unilaterally.
- Collective regulation of rules on standard working times.
- Work and workplace to conform to engonomic standards.

- Respect for individual autonomy in the organization of work.
- Qualitative performance measures rather than quantitative targets.
- Pay structures which acknowledge skills and knowledge.

Conclusion: The studies done on global outsourcing destinations report that India is one of the most preferred out sourcing destinations. India is having an advantage over its competing countries mainly on the cost front and people front. What is important is to sustain this competitive advantages. This can be done by implementing the strategies and suggestions suggested. It will help the BPO firms ineffectively cutting down the attrition rate and also make them realize a sustainable long term growth in their business.

References:

Books:

1. Finch, Lloyd C. Call Center Success (Essential Skills for CSRs), Viva Books Pvt. Ltd. New Delhi, 2004.
2. Green, Jack A. Call Centers (Technology & Techniques), Thomson, South Western, Singapore, 2003.
3. Sinha, Jai B.P. Patterns of Work Culture, Code & Strategies for Culture Building, Saga Publications, New Delhi, 2000.

Articles;

1. Asian Institute of Technology, Gender Technology and Development, Vol. 8, No. 1, January- April 2004.
2. Dasgupta, Arundhuti, "Global Call" Indian Management, Vol, 41, No. 6, 2002.
3. Financial Express form THE HINDU group of publications, January 13, 2003.
4. Mitra, Soubhik, "Winds of Change give BPO staff the blues", DNA - Mumbai, August 13, 2006.
5. Panicker, Lalita, "Working on the Dark Side", DNA - Mumbai, January 22, 2006.
6. Raman, R. "The BPO Revolution : Strategies to Control High Rate of Attrition", Udyog Pragati, Vol - 28, No. 4, October- December 2004.

Websites:

1. www.callcenterservicesindia.blogspot.com
2. www.callcenteres.net (A study by Australian based call centers, Net)

❑❑❑

Discover India As A Mice Destination

Ms. Vaishali .P. Sawant
Lecturer, Dept of Commerce, MNWC

The word MICE is an abbreviation of Meetings, Incentives, Conferences and Exhibitions.

MICE is the fastest growing section of International tourism market. It caters to various forms of business meetings, international conferences, conventions, events and exhibitions. India, being a hot favourite tourist destination is also very much into this business. After the hot-spots like Hongkong, Malaysia and Dubai, India is fast gaining its peace in the competition to become an ideal MICE destination. With the advanced technology and facilities, warm hospitality, personalized services coupled with immense natural beauty and rich cultural heritage, the goal seems to be not very far. MICE tourism is the new buzzword in the international tourist market and relates to various business groups and individual travelers.

India has a fascinating amalgam of tradition and culture, beauty and nature, style and splendour, warmth and feelings, courtesies, comforts and convenience i.e. virtually everything which a modern conference organizer or a delegate could expect. Conferences here bring fresh meaning to the concept of combining work with pleasure. What makes India different from any other destination is the myriad of experiences that it offers. This is one land where the ancient and the modern co-exist. Amidst the countless ways that India can capture world attention as a tourist paradise, there also exists a dynamic business opportunity as a splendid venue for international conferences and conventions of no less than global standards. India is undoubtedly a unique conference destination as it offers cultural and heritage sites, exotic, mystical and excellent beach resorts and adventure holidays which can be combined as pre and post conferences tours. Enchanting India's image as a conference and convention destination is also projected through the chains of hotels providing international standards in facilities and services like special conference and banquet rooms, spacious convention facilities and modern business centres. To grow business tourism in India, the country boasts of some world class convention centres : The Ashok -New Delhi , Hyderabad International Convention Centre - Hyderabad, and Le Meridien - Kochi. All these are forerunner in the Indian MICE tourism facilitating both domestic and international level of business meetings and conferences.

India is in a continual process of upgrading its MICE facilities. There are multiple plans on the anvil for more world-class convention centres, expansion in the network of airline operations on the domestic routes, better tourist surface transport systems including the Indian railways, new centres of information technology and improved hotel facilities. Thus, it can rightly be said that India is now becoming an important MICE destination.

INDIA AS A

• Meeting Destination : India has to be the logical choice for your next meeting or convention simply because of its continually evolving infrastructure, world famous hospitality, legacy of the right ingredients of the Indian curry and an exuberance of celebrations. Go ahead and make up your mind to convene in a sub-continent, which makes the world sojourn.

• Incentive Destination : A panorama of lights, sounds, colours, cuisines which is a feast for all five senses and also an experience of world-class spas, adventure sports, ayurvedic cures, all this and much more is offered by the choicest incentive products available in India at various places which include

Heritage sites : Agra, Mysore, Ajanta-Ellora and Khajuraho

Pilgrim centres : Bhubaneshwar, Tirupati, Haridwar, Rishikesh,

Chardham and Ajmer.

• Conference Destination : Some of the prestigious International conferences that have had India as their host are :

World Dental Congress - New Delhi 2004,

Insurance Congress of Developing Countries - New Delhi 2004 ,

Asia Pacific Executive Forum - New Delhi 2004

World Social Forum - Mumbai 2004.

• Exhibition Destination : The exhibition industry has also gained fresh impetus with exhibition centres like Pragati Maidan in New Delhi, Nehru Centre in Mumbai and Chennai Trade Centre in Chennai. Some of the prestigious exhibitions held in India are :

Bangalore IT.com in Bangalore,

India International Trade Fair in New Delhi,

Kerala Travel Mart in Kochi,

Defense Expo in New Delhi,

Travel Trade Fair in Mumbai.

The Travel Trade Fair is a promotional tool for MICE.

In today's world, no business can function without effective marketing, intelligent branding and strong networking. Business today, including travel and hospitality sectors receive a major thrust of all the aforementioned components. Travel Trade fairs, over a period of time have proven to be the one - stop -shop and the right place to market, position and push the product forward and in turn gain sizeable business for the participants. Tourism industry in India has been using exhibitions as its major tool for tourism marketing. These exhibitions provide an opportunity to meet existing partners and showcase their organization as a strong and reliable partner to work with.

Conclusion : Be it a meeting to bring people together either from within one company or from a broader spectrum or an international conference of 100 delegates or a product launch party or an exhibition, MICE tourism finds itself being inevitable in all the occasions.

Bibliography :

1. The World of Travel & Tourism - South Asia's Leading Travel Newspaper, August 2006, Vol. 25 , No.8
2. Seth Pran Nath, Introduction to Travel & Tourism Management, Sterling Publishers Pvt. Ltd. New Delhi

❑❑❑

Operational Risk Management In Banking

Dr. Ram Sable
Reader, Dept. of Commerce, S.N.D.T.Women'sUniversity

1. Introduction to Operational Risk and Operation Risk Management:

Bank has often been defined as the art of risk Management, the trade off between low but steady revenues and high but volatile revenues. The 6 risk factors (1) that account for an overwhelming majority of losses in banks are (1) credit risk, (2) liquidity risk, (3) market risk, (4) operational risk, (5) interest rate risk and (6) foreign exchange risk. In Banking, credit risk occupies roughly 90 - 95 % of risk segment and remaining by other risk areas including operational risk. The operational risk which according to some experts may at best involve approximately 1 - 2 % of bank risk. Banks face risk other than credit and market and these other risk shall be called as operational risk.

Of the six types of risks mentioned above, the management of operational risk is the least advanced and the measurement of the same is still in a nascent stage in India, and hence it demands the most general approach. The experts are attracted towards operational risk due to the fact that several large bank failures in recent years. Operational risk in banks have increased due to this. Hence importance of sound operational risk management is enhanced. Therefore, Basel - II has included a proposal for a separate capital charge for operational risk in its proposed new accord. The basel committee defines operational risk as the risk of loss resulting from inadequate or railed internal processes, people and system or external events. Thus operational risk involves.

1. Loss of money or fund
2. Main category causing such loss in internal process, people and system.
3. Additionally external events e.g. flood/earthquake, terrist attack, also may cause loss.
4. Legal non-compliance is concerned as operational risk.
5. Strategic and operational risk are not included in operational risks.

If this is so, then what comprises operational risk management.

One cannot effectively manage unless one cannot knows what is to be managed. It is true that effective risk assessment always precedes effective management. Therefore it is essential to understand what is operational risk management or what involves in operational risk management. The following are the host of activities to be involved in operational risk management. They can be classified into six categories, namely.

1. Identifying the risk
2. Measuring the risk
3. Predicting operational losses.
4. Preventing operational losses.
5. Operational risk management process and
6. Allocating capital to cover operational risk.

Internal process and system areas of operational risk management may be of the following nature (2).

1. Payment / settlement risk due to break down in process / reconcilisation system.

2. Incorrect processing of service charges / cost (other than interest matter)

3. Inappropriate product selection / product complexity especially in related segments.

4. Lack of integration of various processes e.g. deposit of cash by a customer of D/D and subsequent issue of D/D.

5. Inadequate infrastructure for control of process / systems.

6. Inadequate data information execution.

Further operational risk management include people related risk area. It ay be the following.

1. Fraud by staff or by others.

2. Mistakes/errors not with any fraudulent motive.

3. Workforce disruption e.g. strike/lockout.

4. Loss of high skilled people e.g. Head of technology department.

5. Health and safety issues of staff.

2. Ten principles for successful management of Operational Risk:

Basel committee has identified following ten principles for successful management of operational risk -

1. Board of Directors should be aware of major aspects of operational risk of the organization as district risk category.

2. Board of Directors should ensure that operational management frame work of the organization provides for effective and comparative internal audit.

3. Senior management of the organization should consistently implement approved operational management framework of the organization.

4. In all material products activities and processes and system operational risk contract should be identified and assessed.

5. Regular monitoring system of operational risk profiles and material exposures to losses should be in place.

6. Policies processes and procedures to control/mitigate operational risk should be involved.

7. Contingency and business continue plans should be involved.

8. Regulatory Authorities should review periodically about organization's approach to identify, monitor and control, mitigate operational risk.

9. Regulatory Authorities may ensure that appropriate mechanism are put in place to allow them to remain apprised of position of operational risk management of the supervised organizations.

10. Adequate public disclosures to be made to enable. Market participants to assess organization's approach to operational risk.

These ten principles will ensure best and scientific management of operational risk. This set of principles giving clear and logical guidelines for successful management of operational risk. Of the three important risks in banking - credit risk, market risk and operational risk, the management of operational risk is the least advanced and hence it demands the most general approach. With the help of these ten principles, it is possible to minimize the loss resulting from inadequate or failed internal process people and system or external events.

3. Measuring the operational Risk:

One of the main purpose of covering operational risk as a separate risk category is to provide added focus to such risk areas in banking in order that any abrupt incident does not disturb well

being of a bank (3). Banks should maintain separate capital base in addition to capital requirement for credit risk and market risk for the purpose of managing and taking systematic care of operational risks. Such capital requirement may be measured and standardized. Basel committee state that we cannot manage what we cannot measure and effective risk assessment always precedes effective management. Therefore the Basel Committee has put forward three important methods, namely.

i) The basic indicator Approach

ii) The standardized Approach and

iii) The Advanced measurement Approaches

Thus for best management of operational risk banks are expected to move along the range towards more sophisticated approaches as they develop more sophisticated ORM Systems and practices meeting the prescribed qualifying criteria.

Approaches to the measurement of operational risk continue to involve rapidly, but are unlikely to attain the precision with which market and credit risk can be quantified in short-term. Thus poses obvious challenges to the incorporation of a measure of operational risk-within the minimum capital requirement. Further the committee believes that such inclusion is essential to ensure that strong incentive exist for the continued development of approaches to operational risk measurement and management and to ensure that banks are holding sufficient capital buffers for operational risk. It is clear that a failure to treat operational risk within the minimum capital requirement would reduce these incentives and result in a reduction of industry resources devoted to operational risk issues (4), under basic indicator approach (BIA) capital required will be worked out as under:

1) A fixed percentage of gross annual income will be the requirement.

2) Gross annual income will be worked out on the basis of average of previous three years.

3) Minimum gross income consists of net interest income plus non-interest income.

On the other hand, under standardized approach capital requirement will be arrived at in the following manner.

i) Bank's activities are to be divided into light business lines e.g. corporate finance, trading and sales, retail banking, commercial banking, payment and settlement, agency services etc.

ii) Capital charge for each business line is calculated by multiplying gross income by a factor assigned to a business line.

iii) Total capital charge is calculated as 3 years average of simple summation across each business line in each year.

Under the advanced measurement approaches (AMA), regulatory capital requirement will equal the risk measure generated by the bank's internal operational risk measurement system using the quantitative and qualitative criteria for the AMA use of AMA is subject to supervisory approval. Banks adopting the AMA will be required to calculate their capital requirement using this approach as well as the existing Accord for a year prior to implementation of the New Accord at year-end 2006. In advanced measurement approach, the bank can use any of the methods from (1) internal measurement approach (IMA), (2) Loss distribution approach (LDA) or (3) Scorecard approaches (SA).

It is clear therefore, that banks will have to embrance the new requirement of operational risk management and thereby provide for regulatory capital adopting any of these options stated above.

4) Basel II Compliant Operational Risk Management:

The basic question therefore is how Indian banks will be Basel II compliant in operational risk management? Though Basel II guidelines are beyond any controversy. The following points are important for Indian banking is concern.

1) Wide variations in size, and area of operations and volume of operations of banks in India.

2) Degree of sophistication of banking products/services and risk appetite is not uniform

3) Computerization and e-banking is not uniform

4) Availability of skilled manpower is not uniform

5) Very very vast poor-rich gap and urban-village gap

6) Globalization and foreign banks involvement increasing.

7) Operating instructions/manual of banks is not in all cases structured / updated

8) Objectives of banking are differs e.g. public sectors bank's objective is development with social welfare whereas private bank's objective is only maximum the profit

That is why first and foremost requirement for each bank is to prepare an operational risk policy, which would work as the Bible for its identification, measurement, monitory and control of its operations risk areas. As the guidelines of RBI, operational policy document in a bank may take into account following aspects.

a) Business areas with the probability of high level of risk and in terms severity of loss, to be avoided.

b) Areas with low level of severity but high probability of losses. Process and system design related problems to be thoroughly checked before taking up such business.

c) Small-scale losses with a low degree of probability may be accepted on case to case basis

d) Where probability is low but severity is high, after initiating necessary preventive measures e.g. governance, internal control etc. and risks may be accepted.

Other than this, each bank will have to thoroughly relook its business segments and operational risks elements and involved its policy within the framework or regulatory guidelines, Basel II will surely. Strengthen the business orientation and focus of Indian banking. It is likely to have a specific operational risk policy to each bank it will provide a clear direction to operating staff and simultaneously enable top management to monitor and control the risk. Basic indicator approach is a simple and viable method of capital computation and the Basel Committee has advocated a risk supervision of banks and hence RBI move towards risk based supervision if banks.

Reference

1) Pathrose, P.P.; Moving towards risk-based supervision of Banks: Issues and implications, IBA Bulletin, Vol XXIV, No.1, January - 2002 Pg.23.

2) Bagchi, S.K. Basel II: Operational Risk Management - Need for a structured operational Risk Policy in Bank, IBA Bulletin, Vol. XXVI, No.11, Nov.2004, PP 21-24.

3) Ibid.

4) Rajeev, A.S., Operational Risk - A Real Night more? Bank Quest, The Journal of Indian Institute of Banking and Finance, Vol. 75, No.3, July-Sept, 2004, PP 27-28.

5) Papers / Documents on "Operational Risk" in website of BIS (www.bis.org)

6) Dr. Christopher Lee Marshal, Measuring and Managing Operational Risks in FIs, Tools, Techniques and other Resources.

7) Dr. Pankaj Arti, Changing Risk Management Scenario in India - Managerial challenges and Strategies, ISM, Vol. XXXIII, No.2, Feb. 2003.

❑❑❑

Vat (Value Added Tax) International And Indian Perspective

Mr. Jayant Mehta
Sr. Lecturer, Dept of Commerce, MNWC

Value -Added Tax (VAT) , a fiscal innovation of early 1960s, has claimed world wide attention as more and more countries are adopting it in varying degrees to reform their system of commodity taxation.

1. Origin of VAT

Pursuant to the Treaty of Rome (March 25, 1957), the European Economic Community (EEC) was set up with the primary objective 'to establish, within the framework of an economic union, a common market providing for healthy competition and having characteristics similar to those of an internal market.'

From July 1, 1968, all custom duties and quotas in the trade between EEC member countries were abolished to move towards a common market with equality of competition as a condition. Following the principle of destination, exports to member countries became entirely tax-free, and imports from countries within the community began to be treated in the same way as domestic production destined for home consumption .

To follow the above policy, two arrangement had to be made.

1. Although tax on export of goods as such was abolished, the possibility of taxation of these goods during various stages of their production and distribution till existed. The rules of the new arrangement demanded calculation and refund of tax burden on goods as and when they were classified as exports.

2. Imports into the country, which had escaped taxation by claiming refund in the exporting country, needed to be taxed in a way which avoided discrimination between them and domestically produced goods which had already faced taxation at different stages. Therefore, it was necessary to replace with a common system the differing system of indirect taxes which had distorted competitive condition between the member states.

2. NEUMARK REPORT

With the above purpose in view , the commission of the EEC had set up a committee under the chairmanship of professor Fritz Neumark which submitted its finding entitled Report of the Fiscal and Financial Committee of EEC in 1962. The New mark Report visualized ultimate acceptance by all EEC countries of all-stages value added tax similar in terms of tax rates, exemption etc.

Agreeing with the recommendation of the Neumark Report, the Council of Minister of the six original EEC countries issued two directives dated April 11, 1967 which required the common market states to abolish the existing gross turnover tax system and to introduce comprehensive system of system of value added taxation by January 1, 1970.

France was the first country to adopt the Value Added Tax in the year 1954. West Germany adopted in 1968 followed by other countries. United Kingdom switch over to VAT on 01.04.1973

3. Meaning and Measurement of Value Added Tax

To understand the meaning of Value Added Tax , it is necessary first to explain the term value added as used in economics. Under the simple commodity production system of the olden

days, goods were produced locally and most cases, for local consumption. Normally the producer himself was the seller of his products . In contrast, modern system of production is highly complex involving acute division of labour , large scale production and wide market for the output. The final product as handed down to the consumer does not represent the effort of one production unit but the host of independent manufacturers, big and small firms buy raw materials, components, capital goods from each other and sell their products through a chain of dealer, wholesaler and retailers. The value of the final product as it reaches the customers represent the reward of the service of various factors of production rendered at different stages in the chain of production and distribution . The final value is the sum total of values added at different stages.

The value added at a particular stage is measured through two alternative approaches : (a) Subtraction Method and (b) Additive Method . Both these approaches are based on the identity that total sale proceeds of a firm from its output during a given period are equal to the cost of inputs, wages, rent, interest, depreciation and profits .

4. Meaning and Computation of VAT

Value Added Tax is levied on the seller of goods and service based on value added by their respective units. The base for VAT is determined by value added at a particular stage of production or distribution . The input of a firm are not taxed. At each point the firm is reimbursed the tax which it has already paid at the time of purchasing the inputs . Thus there is no cascading effect.

The VAT required to be shown on any given invoice is not the seller's VAT liability with respect to that sale but which he can collect from buyer . In fact, the VAT liability is determined only at the end of the taxable period when he takes into accounts all of his purchases from other tax payers. It is important to note that the ultimate burden of Vat rests on the consumer.

One distinct advantage of the invoice method is its self enforcing characteristic because tax credit for a firm is subject to the proof of its having paid the tax to its supplier . This feature of the VAT is particularly emphasized in countries where tax compliance is rather poor.

5. Treatment of Capital Goods Under VAT

There are three ways to treat the cost of Capital Goods which are used in the production process, which is spread over time.

1. Income Variant Approach

Since value added is defined as output minus input, it is necessary to clarify whether input includes depreciation of capital goods. One interpretation is that it does. The net value under these approach is defined as Gross Receipt Minus Purchase of Intermediate Goods and Depreciation . This correspondence to the concept of Net National Product (NNP) in National Accounting.

2. Consumption Variant Approach

This approach exclude the cost of Capital Goods from value added, instead of granting allowance for depreciation over the life of capital goods, and is called the Consumption Variant Approach. Value added is defined under these approach as Gross Receipt minus Purchase of Intermediate Products and Capital Expenditure on Machinery etc.

3. Gross Product Variant

In this approach the cost of capital goods is not allowed to be excluded when their initially purchased and no allowance is made for depreciation when they are used in production. Value added equals Gross Receipt minus the Cost of Purchasing Intermediate Goods. This may be called the Gross Product Variant and is the most comprehensive form of VAT. It corresponds to Gross National Product (GNP) concept of Social Accounting.

Value - Added Tax in India

Rationalization and harmonization of commodity taxation is a serious problem of the Indian tax system. The root of this problem lies in the Federal Structure of the Indian Constitution which makes intricate arrangements for the division of taxation powers between the Central and State Governments. The problem has been further compounded by the confrontationist politics pursued by different political parties ruling at the Center and in the States.

6. Constitutional Provision Pertaining to Taxes in India

The Constitution of India , which became operative on January 26, 1950, describe in detail the subject-matter of Laws that may be enacted by the Union and Legislature of the States. Under Article 246 read with Seventh Schedule of the Constitution, these powers have been defined through precise entries. Thus the Union has the power to make laws with respect to any of the matters enumerated in List I (Union List) in the Seventh Schedule. Similarly, the States have the power to make laws with respect to any of the matters mentioned in List II (State List) in the same schedule . The Center and the State both have legislative powers on matters in List III (Concurrent List)

6.1 Distribution of Taxation Powers : Article 265 of the Constitution specifically states that no taxes shall be levied or collected except by the authority of law .

Entries 82 to 92B of List I in the Seventh Schedule refer to the taxation powers of the Union Government.

Entries 45 to 63 of List II in the same Schedule specify the taxation powers of the State Government.

List III does not contain any head of taxation which means the Union and States have no concurrent power of taxation.

6.2 Restriction on the Taxation Powers of the States: Although a state legislature enjoy the power to levy any of the taxes mentioned in List II , in the case of certain taxes this power subject to certain restriction imposed by the substantive provisions of the Constitution.

Indirect Taxation

7. States Sales Tax : Possibilities Towards VAT

Under the Constitution, the right to levy sales tax belong to the state Governments. Thus different State Government levy Sales tax on a wide range of commodities at different rates with diverse procedures and rules for its collection. The Central Government also enters the field in so far as it prescribes the ceiling rate of sales tax on goods in inter-state trade.

7.1 Generally Sales Tax is related to selling price of product. In modern production system raw material passes through varies stages and processes till it reaches the ultimate stage of finished consumable goods. The output of first manufacture become input of subsequent manufacturer, who carries out further processing resulting into final product. This product then change its hand through distributor, wholesaler, semi-wholesaler, retailer and finally to ultimate consumer. If a tax is based on selling price of product, the tax burden goes on increasing as raw material passes from one stage to another. As stages of production and/or sales continues each subsequent purchaser has to pay tax again and again on the material which has already suffered tax - a Cascading Effect thereof. The present system of sales tax and multiple tax increases this cascading effect resulting into price rise.

This Cascading Effect of taxes has certain disadvantages. Some of them being as follows :

(i) Computation of exact tax content become difficult.

(ii) There will be varying tax burden depending upon the number of stages through which it passes.

(iii) Increase cost of production.

(iv) Concessions on basis of END user are not possible.

(v) It discourages the Ancillarisation-getting most of parts/component manufactured outside and making only final assembly at manufacturers place .

(vi) Export cannot be made fully tax free.

8.2 Nature of Sales Tax : Different states have adopted different variants of the Sales tax due to a number of reasons including administrative convenience, ad hoc measure to increase tax revenues, to attract enterprise in their respective areas etc. Sales tax in a State may take

the form of a Single Point, Double-Point Levy. However, Single Point is the main type of sales tax imposed on most commodities in all states. In most States a significant part of sales tax revenue originates from first levy. The rate structure of sales tax is further complicated in view of different list of exemption /concession, numerous nominal rates categories , and different administrative procedure in each of the states. These variation have caused disparities in the effective rate of sales tax on similar commodities in different States.

8.3 Problems Created by Sales tax : Perhaps no other tax impinges on so large number of interests as Sales tax . Firstly, it hurts the consumer who ultimately bear its burden . Next there are the dealers from whom it is collected, and in many cases the producer also come in its ambit, in case it is levied at the manufacturer's level. Then there are the State Governments , always anxious to extend its scope and retain their hold on it . Furthermore, the Central Government decides the rate of sales tax on goods of special importance in interstate trade. Consequently, the operation of Sales tax creats a host of problems.

8.4 Alternative Remedies : To deal with weaknesses in Sales Tax system expert have put forwards various suggestions, few being as follows.

8.4.1 Sales Tax as Central levy.

8.4.2 Complete substitution of Sales Tax by Excise Duty

8.4.3 Partial Substitution of Sales Tax by Excise Duty

8.4.3 Minimum Rate Agreement Among States

8.4.4 Single Point VAT : To deal with the cascading effect of a traditional turnover tax, some expert have suggested a single point VAT at the Central level to replace both excise duty and sales taxes. Since sales tax is important source of tax revenue for the States, such a drastic suggestion , which will leave the State at the mercy of the Center , is difficulty to implement. The State Finance Minister's Conference held in New Delhi on May 27, 1994 failed to arrive at a consensus on the replacement of indirect taxes at the State level by Value Added Tax.

8.4.5 November 1999 Agreement : At a conference of Chief Ministers and Finance Minister of the State in New Delhi on November 16, 1999, States and Union Territories decided to put an end to all sales tax based incentives to industry and enforce floor rates of sales tax with effect from January 1, 2000. They also decided to move over to the simple, transparent and efficient regime of Value Added Tax (VAT) with effect from April 1, 2001. Four general floor rates of zero percent , 4 percent , 8 percent and 12 percent and two special floor rates of 1 percent and 20 percent were agreed upon.

The decision to implement these sweeping tax reforms came about after the Union Finance Minister gave an assurance to make good any consequential revenue loss the States may suffer

Empowered Committee on VAT

The Empowered Committee on Value Added Tax is headed under the chairmanship of Shri. Asim Das Gupta. The Committee did marathon task of convincing the majority of states to switch over from present Sales Tax system to Value Added Tax Regime. Value Added Tax become an enactment enforceable from 01.04.2005 onwards. From 01.04.2007 majority of states implemented and adopted the Value Added Tax.

9. PROBLEMS, ISSUES CONCERNING THE VAT IN INDIA

1. Almost, universally, VAT is tax on both goods and services and hence is also known as Goods and Services Tax (GST). The VAT formulated does not comprises of services. Most services are dispensed at the retail level . Ideally, therefore, the power to tax services must be given to states. There is no move yet to delegate the power to state to levy the tax on services. What is talked about, relates to the question of enabling the state to levy tax on some selected services. The Center is extending its Service Tax net by including more and more services . The power of the states to levy VAT also remains constrained in the case of ' declared goods' .

2. The classified VAT is a destination based tax in that it is charged at the point of consumption of products and services. We currently have in place an origin based tax in the form of Central

Sales Tax (CST), which is applicable for inter state transaction of sale of goods . The continued existence of this origin based tax is problematic-loss of input tax credit with regard to inter state procurement of raw material etc charged to CST by the originating state . Again there is loss of input tax credit on intra-state purchases as well, to the extent that finished product manufactured therefore are not sold in that state but are instead transferred to other states.

3. Collection of VAT on imports at the custom point. The customs point may be in one state and the user may be in another state . Then the jurisdictional controversy may arise as to giving credit for the VAT paid in another state.

4. Apart from the levy of the tax , there will always be the question of exempting various goods or selectively defined goods, from VAT : viz fruits , vegetables, food grains, educational services, medical services etc. This will entail many problems and provide enough power for push and pull.

5. Equity is the hallmark of an effective tax system. The VAT differentiated between traders and manufacturers in more than one way input tax credit is to be allowed on capital goods only to manufacturer and not allowed to traders. On the other hand composition scheme is meant for traders and excludes manufacturer.

6. The input tax credit on the inventories lying with the traders on the date of introduction of VAT . Under the new system the trader would require to charge Vat on the goods sold by him and deposit he same with the tax department but for availing credit he would have to wait for the month and years.

7. Pricing and accounting for a buyer from a VAT and non-VAT state and seller to a VAT and non-VAT state would be a problem . In the absence of clear guidelines, it would be nightmare in the assessment proceeding.

10. Concluding Observation

Value Added Tax (VAT), as prevalent in most countries, is the most desirable method to combat adverse effect of input taxation . In its ideal form, VAT is a multi stage Tax levied on all stages of production and distribution of a commodity. It is collected in installment on the basis of value added at each of production and distribution. Since an input is taxed only once, Vat avoids the cascading effect which is the chief demerit of a generalized system of excise or sales taxation . Value added tax discourages vertical integration of industry to the advantage of small scale sector. Since the cumulative effect of input taxation is absent under VAT, the impact of this tax on cost of production is limited to the amount of tax itself. Also by not allowing unnecessary cost escalation, VAT promotes competitiveness of domestic industries in the world market and thus generates favorable effects on exports.

❑❑❑

Ethical Values in Economic Business

Dr. Harshada Rathod
Principal, MNWC

Economics being a behavioural science, it has been customary to devote the opening chapter of economic text books to its relationship with other social sciences such as history, political science, sociology, psychology etc. Surprisingly hardly any text book has touched the subject of economics and ethics, an integral part of our social life.

This paper seeks to argue that there is deep and intense relationship between economics & ethics. The function of ethics is to investigate the laws of morality and to frame rules of conduct. According to the path breaking Indian economist J. K. Mehta (1952): "The relationship between economics and ethics is so close, despite the attitude to western economists on this question, that they can easily resemble each other. The general theorizing in ethics is different from that in economics. But in so far as ethics is concerned with what men ought or ought not to be and aims at persuading men to do the right things, economics and ethics become almost identical".

To Boulding (1970), no science of any kind can be divorced from ethical consideration. He considers economics as a moral science not merely in the sense that like all science it is affected by ethical interest but in the quite specific sense that it does contribute to general ethical theory.

In ordinary language, we frequently use the words "ethical" and "moral" interchangeably, that is we speak of the ethical or moral person or act. On the other hand, we speak of codes of ethics, but only infrequently do we mention codes of morality. Some reserve the terms moral and immoral only for the realm of sexuality, and the use the words ethical and unethical when discussing how the business and professional communities should behave toward their members or towards the public. More commonly, however, we use none of these words as often as we use the terms good, bad, right and wrong. What do all these words mean, and what are the relationship among them?

According to Prof. Amartya Sen, (1990), the distancing of economics from ethics has impoverished welfare economics and also weakened the basis of a good deed of descriptive and predictive economics. This conclusion is that economics can be made more productive by paying greater and more explicit attention to ethical considerations that shaped human behaviour and judgment. Apart from Prof. Sen in recent year Dr. Brahmananda (1994) and many others are trying to break out of the 19th century paradigm by looking at what the ancient talked about, a good life for humanity a whole.

"Ethics" comes form the Greek word 'ethos', meaning character whereas "Mortality" comes from the Latin word 'moralis', meaning customs or manners. Ethics, then seems to pertain to the individual character of a person or persons, where as mortality seems to point to the relationships among human beings. When we speak of people as moral or ethical, we usually mean that they are good people, and when we speak of them as immoral or unethical, we mean that they are bad people. When we refer to certain human actions as moral, ethical, immoral or unethical, we mean they are right or wrong. In a simple way morality or ethics can be defined as follows: morality deals basically with humans and how they relate to other beings, both human and nonhuman. It deals with how humans treat other beings to promote mutual welfare, growth, creativity, and meaning in striving for what is good over what is bad and what is right over what is wrong.

Some aspects of ethical values in economic business are examined as follows:

Ethics in Economic Business : Bartels R. (1963) believes that Business, like bioethics, is a specialized area in which an awareness of ethical issues and a systematic approach to solving

them are particularly important. Like other areas of ethics, business ethics has to do with the establishment and maintenance of vital and significant relationships among human beings specifically, in this case, among employers, employees, business and consumers.

As far as obligations in business are concerned, participants in business activities are obligated to be honest and tell the truth, be fair and just in dealing with others, be honest and trustworthy in executing and carrying out agreements and contracts, pay off debts including interest, create a safe atmosphere for employees to work in, give efforts and perform the work for which wages are being paid and finally, be loyal to employers, employees and customers within reasonable and ethical limits. To make the business most honest and beneficial to both the producer and consumers, ethical values play an important role and some of these ethical issues are discussed as follows:

(i) Competitive Approach & Government Control: The best approach for a local or national economy to take is that of laissez faire, free enterprise and competition. The theory behind this approach is that existing economic problems will be solved if all participants in business are completely free to compete, as aggressively as they can. If there is a demand for certain goods then business which can convince consumers that they can supply those goods at the best quality and the lowest prices should be free to compete with other businesses. In this way, everyone, who can survive will profit successful business, government and consumers. But contrary to this, though the laissez faire philosophy may sound good, proponents of another position state that it often puts power and affluence in the hands of a few aggressive people at the expense of the many. Furthermore, wealth is kept in the same hands, as families that own big businesses continue to pass them on to their children and grand children and great grand children. In other words, what all of this adds up to, according to this view, is that good and bad are distributed unjustly in a laissez faire society, with the "haves" getting all of the good while the "have nots" getting all the bad.

A fair measure of equitable distribution of income is already there, thought not yet of weath (Bhagwati 1992).

The only ethical and fair way for business to be conducted, according to this view, is to put it in the hands of the government, which will then operate it for the good of all concerned. In this way, no one individual or group of individuals has control over power and affluence to the detriment of others. Every one in such a system works for the good of all and a just distribution is made by a central governing body representing all of the people.

(ii) Justice: According to Bown H.R. (1969) In the economy, every business has an over riding responsibility to make the fullest possible use of its resources, both human and material, as has each individual. The management has the responsibility to provide security of employment with fair wages and equal opportunity for personal growth and advancement within the business, which is a requirement of justice and the means of securing efficient management. Collective bargaining and representation by trade unions is the worker's right. In the business, it is also the responsibility of the producer to do justice to the consumers by setting up and maintaining high standards of quality and service and fair prices. These are best achieved by the business itself or through the trade associations. When they fail, the state has to intervene. On the other hand, worker's social responsibilities include doing good day's work for a good day's wages, cooperating in increasing productivity and submitting to the discipline. Justice is not met by mere offer of products at the lowest possible price.

The main aim of an enterprise is to earn profit in business. Ethics has to do with the distribution of this profit among owners, managers, employees and shareholders. Distributive justice raises questions concerning the portions of the gross profit made in any business endeavour that should be distributed among all concerned persons.

(iii) Truth Telling: Truth telling applies to business in a number of ways. These are telling the truth in agreeing to render and pay for services and products, not lying in employer-employee relations, not lying to shareholders about the status of the business, and telling the truth in advertising. Truth in advertising is a large area of concern in the business world because it involves consumers and by extension, society as a whole. It is business obligation to consumers not to lie to them & also not to mislead them through the omission of important facts.

Honesty: Honesty applies to business in the following ways: keeping agreements & contracts, whether oral or written, admitting errors that have been made in creating products, especially where safety is involved and avoiding those errors wherever possible; giving an honest days work for pay received, giving appropriate wages for work performed, setting honest prices which allow for a reasonable but not exorbitant profit, giving the best quality for the prices that one can, especially when people's health and lives could be endangered and finally, constantly inspecting business practices at all levels to ensure that dishonesty and corruption are both discovered and eliminated.

Advertising Ethics: A large and important part of any business is advertising; for this is the means by which products, services, employees and the business itself are presented to the public as favourably as possible. There is hardly any aspect of our society which does not use advertising to some degree. The government charities & even races and religions advertise to try to get the public buy their products.

The advertising policy of the business community is not generally based on any ethical principle but mostly on commercial expediency. The quality of goods advertised quite often proves contrary to the claims made in the advertisements. Cases of unwarranted claims in this respect mostly relate to goods like medicines and drugs, toilet and cosmetic articles, edible oils and ghee. Unethical practices in advertisements are rampant in some cinema business advertisements, which are demoralizing and a danger to public morale. The ethical standards on business advertisement should be improved by the newspaper industry and it should not influenced by the desire to pelase certain political parties or economic groups.

The question arises here what guidelines can be presented for establishing ethically proper advertising. First of all, no unsafe product or service should be advertised as safe. Secondly, business should not, make claims about their products and services which are not true or which are exaggerated or only half true. Thirdly, all claims and guarantees about a product's or service's natural effects and uses should be completely true and should be supported by evidence. Finally, no one who works in advertising or public relations should be required to make untrue claims about product or services.

Environment Ethics : One of the most compelling problems that has arisen in business ethics in our century has to do with the depleting of natural resources through careless overuse and the destruction of environment. Although people in business need not have to bear total responsibility for these problems, they must certainly accept a large part of it. In fact, now these problems are so serious, businesses are truly blame worthy if they fight against viable solutions and do not do what they can. Business according to the environmentalists, must take the major blame for environmental waste and destruction therefore it must use at least part of its profits to reverse the damage it has wrought. Further more, business, through advertising, has helped to foster in the consumer casts mentality which has been a major factor in creating these problems with the environment. Therefore, it must now attempt to reeducate the public in any way possible, even if this means some loss of profit.

Wage Ethics: Regarding wages, the problems are manifold. The major questions are the principles of fixing wages in Indian industry and the applicability and adjustment of minimum wages in the Indian context of prevailing economic conditions, with wide differences in various regions of the country. Social ethics of business suggest that wages should have some relations to needs. They should be such that a wage earner can provide for himself and his family consisting of a reasonable number of members the minimum necessities of life such as food, clothing, housing, reasonable medical care, education, and basic minimum insurance against old age, invalidity and unemployment. Wages should not be neglected.

Price Ethics: Rising prices create instability, racketeering, lack of confidence and helplessness. The consumers fell victimized. The general impression is that business is by and large responsible for the rising prices. High cost of labour, management and administrative establishment on the one hand and high cost of raw materials, transport and marketing on the other hand are put forward as reasons for rising prices. The fact remains that hoarding and cornering play an important role and artificial scarcity is deliberately created.

It is a part of the ethical responsibilities of business to ensure that goods are available at fair, reasonable and relatively stable prices at a time when the consumers need them and to

take wise steps in advance to minimize the fluctuations in prices due to scarcity in production and seasonal imbalance between supply and demand. The government has a large ethical responsibility for price control and should take certain broad steps such as setting up a higher target of production, stabilizing the import and export policy, controlling artificial shortage with firm actions both legally and economically against the hoarders, prevention of hoarding both by legal and economic measures etc. to control the rising of prices. Here again the role of competition and enterprise cannot be neglected.

In short, our lack of work ethics has made us a high-cost economy on account of loss of mandays, under utilization of capacities and poor management of physical and human capital. It has aggravated inflation detrimental to workers, who instead of enjoying fruits of development through rising of enjoying the fruits of development through rising productivity became the cause of low productivity.

If individual potentialities are properly channeled, they result in a significant progress of the organisation. This sense of a perfect blending of an individual's duties and rights. Within that of the organisation should be the main ingredient of work ethics (Benerji (1993)).

Conclusion : It is concluded from the above discussions that ethics deals with the character or moral values of human beings. It deals with have humans treat other beings to promote mutual welfare, growth, creativity, and meaning in striving for what is good over what is bad and what is right over & what is wrong. Like other areas of ethics, business ethics has to do with the establishment and maintenance of vital and significant relationship among human beings specifically, in this case, among employers, employees, business and consumers. Participants in business activity should ethically be honest and tell the truth, be fair and just in dealing with other, be honest and trustworthy in executing and carrying out agreements & contracts, pay off debts, including interest, maintaining the quality of the product with reasonable prices for the consumers, create a safe atmosphere for employees to work in, give the efforts and perform the work for which wages are being paid and finally be loyal to employers, employees and customers within reasonable and ethical limits.

Thus, respect for contracts, truthfulness in business dealing and honouring the trust placed in one are essential if efficient business structure is to prevail. On the other hand, it must be recognized that competition, driven by the desire for greater profit, itself promotes reliability, higher quality and better services, because acquiring the reputation for these qualities will increase someone's businesses relatively to others. The conclusion is that competition & profit motives are not totally undesirable, but that they must be tempered by ethical considerations.

References

1) Banerji B.K. (1993); The Hindu Work Ethics and Economic Growth; Financial Express, June 2, 1993.
2) Bartels Robert (1963); Ethics in Business, Columbus, Ohio State University Press.
3) Bhagwati J. (1992); India in Transition; Oxford University Press, New Delhi.
4) Boulding K.E. (1970); Economics as a Moral Science; Tata Magraw Hill, New Delhi.
5) Bown Howard (1969); Social Responsibilities of Business; Oxford & IBH Publication Company, New Delhi.
6) Brahmananda P.R. (1994); Ethics, Utitatanan and Kantian and Economics, The Indian Journal, Vol. 41 No. 4, April June 1994.
7) Mehta J.K. & Others (1952); Fundamentals of Economics, Pothishala, Allahabad.
8) Sen Amartya (1990); On Ethics and Economics, Oxford University Press, New Delhi.

❑❑❑

ભારતમાં વર્ગીકૃત વેપારી બેંકોની બિનવળતરદાયી અસ્કયામતો

રીટા સી. ચંદારાણા
Department of Economics, MNWC

પ્રસ્તાવના:

ભારતની બેંકિંગ પદ્ધતિની કુલ થાપણોમાં લગભગ ૯૫% હિસ્સો ધરાવતી વર્ગીકૃત વેપારી બેંકો વર્તમાનમાં નાણાંકિય મધ્યસ્થી તરીકે કેન્દ્રીય ભૂમિકા ભજવી રહી છે. વેપારી બેંકો દેશની બચતો એકઠી કરીને વેપારી પ્રવૃત્તિઓ અને ઉદ્યોગોને મુખ્યત્વે કાર્યકારી મૂડી પૂરી પાડી દેશમાં મૂડી સર્જન અને આર્થિક વિકાસમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. આથી વેપારી બેંકોની સદ્ધરતા, કાર્યદક્ષતા, વિશ્વસનિયતા અને નફાકારકતા જળવાય તે પાયાની જરૂરીયાત છે.

સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ બાદ વેપારી બેંકોની સદ્ધરતાને ટકાવી રાખવા અને તેને રાષ્ટ્રીય વિકાસમાં સહભાગી બનાવવા માટેના અંતિમ ઉપાય તરીકે ૧૯ જુલાઈ ૧૯૬૯ના રોજ ૧૪ મોટી વેપારી બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં આવ્યું અને ત્યારબાદ ૧૫ એપ્રિલ ૧૯૮૦ના રોજ બીજી ૬ ખાનગી બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ થયું. વેપારી બેંકોના રાષ્ટ્રીયકરણ બાદ સ્ટેટ બેંક ઑફ ઈન્ડિયાની સાત એસોસિએટ બેંકો સહિત ૨૮ બેંકો જાહેર ક્ષેત્રે કાર્યરત હતી. પરંતુ ઑગસ્ટ ૧૯૯૩માં ન્યુ બેંક ઑફ ઈન્ડિયાનું પંજાબ નેશનલ બેંકમાં વિલિનીકરણ થતાં જાહેર ક્ષેત્રે વેપારી બેંકોની સંખ્યા ૨૮ પરથી ઘટીને ૨૭ થવા પામી છે. દેશમાં ૧૯૯૧ની નવી આર્થિક નીતિના અમલને પરિણામે વ્યાપાર, ઉદ્યોગ અને સેવાના ક્ષેત્રે ઉદારીકરણ, ખાનગીકરણ અને વૈશ્વીકરણને પ્રોત્સાહન મળ્યું હોવાથી ખાનગી ક્ષેત્રે કેટલીક નવી બેંકોની સ્થાપના થઈ છે. વર્તમાનમાં લગભગ ૧૨ ખાનગી બેંકો અને ૯ વિદેશી બેંકો પણ કાર્યરત છે.

વેપારી બેંકોના રાષ્ટ્રીયકરણ બાદ ઉદભવેલ બિનવળતરવાદી અસ્કયામતનો ખ્યાલ:

વર્ષ ૧૯૬૯માં કરવામાં આવેલ બેંકોના રાષ્ટ્રીયકરણને પરિણામે બેંકોએ અસાધારણ પ્રગતિ સાધી છે. આ બાબતને નકારી શકાય નહીં. રાષ્ટ્રીયકરણને પરિણામે વેપારી બેંકોની શાખાઓમાં વધારો થયો અને તે સાથે એક બાજુ થાપણોમાં વધારો થયો તો બીજી બાજુએ ધિરાણોમાં પણ સારો એવો વધારો થયો. પરંતુ આ બાબતમાં કેટલાંક ખોટા નિર્ણયોને પરિણામે અમુક ધિરાણો નિષ્ફળ જવાની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ અને બેંકોની નફાકારકતામાં દિન-પ્રતિદિન ઘટાડો થવા લાગ્યો. પરંતુ આ નફાકારકતાના ઘટાડાની સમસ્યા પાછળ વાસ્તવમાં કયા કારણો જવાબદાર છે. તેનું અનુમાન બાંધવામાં બેંકોના વહિવટકર્તાઓ નિષ્ફળ ગયા.

આથી RBI એ નાણાંકિય ક્ષેત્રે સુધારાઓ કરવા અંગે ભલામણો કરવા માટે શ્રી એમ. નરસિંહમ્ કમિટીની રચના કરી. તેમણે આ અંગે તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરીને પોતાનો રિપોર્ટ ૧૯૯૧માં RBI ને સુપ્રત કર્યો. જેમાં તેમણે રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકોની બિનકાર્યક્ષમતાના પાયામાં રહેલ ''બિન લાભદાયક અસ્કયામત'' (Non Performing Assets-NPA) ના ખ્યાલને પ્રકાશમાં લાવીને બેંકિંગ ક્ષેત્રે દીવાદાંડીરૂપ સુધારાઓ કરવાની દિશામાં માર્ગદર્શન પૂરું પાડીને મૂલ્યવાન ફાળો નોંધાવ્યો છે.

વેપારી બેંકોએ આપેલા વિવિધ પ્રકારના ધિરાણો જેવા કે મુદતી લોન (Term Loan), કેશ ક્રેડિટ (Cash Credit), ઉપાડ (Over Draft), હુંડીની ખરીદી (Bill Purchase) વગેરે વેપારી બેંકોની અસ્કયામતો છે. પરંતુ વેપારી બેંકોએ આપેલા વિવિધ પ્રકારના ધિરાણો મુદત વિતી જવા છતાં પાછા નથી ફરતા. વેપારી બેંકો તેના પર વ્યાજ ગણતી રહે છે. પરંતુ આવા ધિરાણોનું વ્યાજ તેમજ મુદ્દલ પરત મળતું નથી. આમ વેપારી બેંકોની આ પ્રકારની અસ્કયામતો કે જેને ''બિન વળતરદાયી અસ્કયામતો'' (Non Performing Assets-NPAs) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. NPAs મુખ્યત્વે સબસ્ટાન્ડર્ડ, શંકાસ્પદ (doubtful) અને નુકસાન (loss) એમ ત્રણે પ્રકારે જોવા મળે છે.

બિનલાભદાયક અસ્કયામતોનો ખ્યાલ એક નવો સવો ખ્યાલ છે. અને તેનો ઈતિહાસ આમ તો હજુ ૧૫ વર્ષનો જ છે. પરંતુ આ ખ્યાલને આપણે સ્પષ્ટ રીતે ઓળખતા થયા તે પૂર્વે તેનો જન્મ તો બહુ વહેલો થઈ ચૂક્યો હતો તેથી આ પ્રશ્ન વધુ વિકટ બની ગયો.

* Shekhar, K.C. and Shekhar, L. (2005); Banking, Theory and Practice; Vikas Publishing House Pvt. Ltd., New Delhi.

૧૯૯૩માં PSBs (Public Sector Banks) ની કુલ NPAs રૂા. ૩૯,૨૫૩ કરોડની હતી જે વધીને ૧૯૯૮માં ૫૧,૭૧૦ કરોડ થવા પામી હતી. ટકાવારીની દ્રષ્ટિએ PSBs ની NPAs ૧૬% હતી.

જ્યારે આજ સમયગાળામાં બીજા વિકસિત દેશો જેવાં કે યુ.એસ. (૧.૧%), ફિનલેન્ડ (૨.૭%), નોર્વે (૩.૨%), તેમજ એશિયન અર્થતંત્ર જેમકે મલેશિયા (૩.૯%) અને જાપાન (૩.૪%) ની સાપેક્ષે NPAs ધરાવતા હતા. *

વેપારી બેંકોની અસ્કયામતો બિનલાભદાયી થવાના કારણોઃ

નરસિંહમ્ કમિટિએ બેંકોની બિનલાભદાયક અસ્કયામતોમાં વધારો થવાનું કારણ સ્પષ્ટ કરતા જણાવ્યું કે બેંકો તેનો CAR (Capital Adequacy Ratio) જાળવતી નથી. પરિણામે આ પ્રકારની પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે. આથી બેંકોએ તેમની સદ્ધરતાને જાળવી રાખવા માટે CAR ને ઓછામાં ઓછો ૯% ની સાપેક્ષે એ જાળવી રાખવા ભલામણ કરી અને માર્ચ ૨૦૦૩ સુધી તેને ૧૦ ટકા સુધી લઈ જવાનું સૂચન કર્યું. તેમજ કમિટિએ સરકારી જામીનગીરીઓમાં જોખમનો બોજો વધારીને ૨૦% કરવાની ભલામણ કરી. જેથી વેપારી બેંકો ધિરાણના પ્રવાહને સરકારી જામીનગીરીઓ તરફથી વેપારી ક્ષેત્ર તરફ વાળી શકે. આ ઉપરાંત કમિટિએ વિદેશ વેપારના વ્યવહારોમાં જોખમી સોદાઓ ન થાય તે માટે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારના વ્યવહારો પર ૧૦૦% જોખમનો બોજો લાદવા ભલામણ કરી છે.

વેપારી બેંકોની NPAs માં થતા વધારા માટે કેટલાક માનવ નિર્મિત અને કુદરતી કારણો પણ જવાબદાર છે. વર્ષ ૧૯૯૧થી ભારતે વૈશ્વિક ગામડામાં પ્રવેશ મેળવ્યો છે. જેથી અનેક બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓએ ભારતમાં પગપેસારો કર્યો છે. જેની સાથે હરિફાઈમાં આપણા ઉદ્યોગો ટકી શક્યા નથી. અને પરિણામે ઔદ્યોગિક માંદગીમાં વધારો થયો છે. જેથી ઔદ્યોગિક એકમોની આંતરિક નાણાકીય વ્યવસ્થા ખોરવાઈ જતા તેઓ બેંકો પાસેથી લીધેલ લોન અને તેના પરનું વ્યાજ ચૂકવી શકતા નથી. આ પરિસ્થિતિ બેંકોની NPAs માં વધારો કરે છે. આ ઉપરાંત ઔદ્યોગિક એકમ દ્વારા ધિરાણ મેળવતા પહેલા જો પ્રોજેક્ટનું યોગ્ય રીતે મૂલ્યાંકન કરવામાં ન આવે તો ઘણી વખત એકમની જરૂરિયાત કરતા વધારે ધિરાણ અપાય છે. જેથી નાણાંકીય સાધનોની અયોગ્ય ફાળવણી થતા ધિરાણના હપ્તા અને વ્યાજ ચૂકવવામાં અનિશ્ચિતતા પેદા થાય છે. આ ઉપરાંત દસ્તાવેજોની અપૂર્ણતા, રાજકિય હસ્તક્ષેપ, બેંકોના અધિકારીઓનું ભ્રષ્ટાચારી માનસ જેવા માનવ નિર્મિત કારણો સાથે કુદરતી પ્રતિકૂળતા પણ NPAs માં વધારો કરવા માટે જવાબદાર બને છે. જેમકે અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, ધરતીકંપ, પૂર, વાવાઝોડા જેવી કુદરતી આફતો સર્જાતા અસરગ્રસ્ત ધિરાણ લેનાર વ્યક્તિઓ પોતાના ધિરાણના હપ્તાઓ અને વ્યાજની રકમ સમયસર ચૂકવી શકતી નથી. તેથી આવા ખાતાઓને વેપારી બેંકોએ NPAs માં લઈ જવાની ફરજ પડે છે.

ભારતમાં વર્ગીકૃત વેપારી બેંકોની ચોખ્ખી બિનવળતરદાયી અસ્કયામતોના વલણોઃ

વર્તમાન સમયમાં ભારતીય વેપારી બેંકોની બિનલાભદાયક અસ્કયામતોના વલણો કેવા રહ્યા છે. આ બાબત કોષ્ટક નં. ૧.૧ માં રજૂ કરવામાં આવી છે.

કોષ્ટક નં. ૧.૧

ભારતમાં વર્ગીકૃત વેપારી બેંકોની ચોખ્ખી NPAs (કરોડ રૂા.)

બેંક જૂથ	૧૯૯૮-૯૯	૧૯૯૯-૨૦૦૦	૨૦૦૦-૦૧	૨૦૦૧-૦૨	૨૦૦૨-૦૩	૨૦૦૩-૦૪
જાહેર	૨૪,૨૧૧	૨૬,૧૮૭	૨૭,૬૬૬	૨૭,૬૫૮	૨૪,૮૬૭	૧૮,૮૬૦
ખાનગી	૨,૬૪૩	૩,૦૩૧	૩,૬૬૬	૬,૬૭૬	૬,૮૮૨	૪,૮૫૭
વિદેશી	૮૬૬	૮૫૫	૮૦૦	૬૨૦	૬૨૧	૬૦૦
કુલ	૨૮,૦૨૦	૩૦,૦૭૩	૩૨,૪૬૮	૩૫,૫૫૪	૩૨,૬૭૦	૨૪,૬૧૭

સંદર્ભઃ (૧) નાણું અને વિત્ત વ્યવસ્થા, બિ. એસ. શાહ પ્રકાશન, (૨) અર્થસંકલન, ૩૧ ડિસેમ્બર, ૨૦૦૫, પાના નં. ૩૬૫

કોષ્ટક નં. ૧.૧નો અભ્યાસ કરતા સ્પષ્ટ થાય છે કે વર્ષ ૧૯૯૮ થી વર્ષ ૨૦૦૧-૦૨ સુધી વેપારી બેંકોની ચોખ્ખી NPAs માં સતત વધારો થયો છે. -યારે ચોખ્ખી NPAs ની બાબતમાં વિદેશી બેંકોએ અપવાદ સર્જ્યો છે. વિદેશી બેંકોની NPA વર્ષ ૧૯૯૮-૯૯ માં ૮૬૬ કરોડ હતી જે ઘટીને વર્ષ ૧૯૯૯-૨૦૦૦ માં ૮૫૫ કરોડ અને વર્ષ ૨૦૦૦-૦૧માં ૮૦૦ કરોડ થવા પામી. ત્યારબાદ વર્ષ ૨૦૦૧-૦૨માં આ બેંકોની NPAs વધીને ૬૨૦ કરોડ થવા પામી પરંતુ વર્ષ ૨૦૦૩-૦૪ માં ફરી પાછી ઘટીને ૬૦૦ કરોડ થઈ. જ્યારે વિદેશી બેંકોની સરખામણીમાં જાહેર અને ખાનગી બેંકોની બિનવળતરદાયી અસ્કયામતો વર્ષ ૧૯૯૮-૯૯થી વર્ષ ૨૦૦૧-૦૨ સુધી સતત વધવા પામી હતી. ત્યારબાદના વર્ષોમાં તેમાં ઘટાડો નોંધાયો છે.

વર્ષ ૧૯૯૮-૯૯માં વર્ગીકૃત વેપારી બેંકોની ચોખ્ખી NPAs રૂ. ૨૮૦૨૦ કરોડ હતી જે વર્ષ ૨૦૦૧-૦૨માં વધીને ૩૫,૫૫૪ કરોડ રૂ. થવા પામી. આમ ૧૯૯૮ થી ૨૦૦૨ સુધી ચોખ્ખી NPAs માં ૭૫૩૪ કરોડ રૂ.નો વધારો નોંધાયો હતો. ટકાવારીની દૃષ્ટિએ વર્ષ ૧૯૯૮-૯૯ની સરખામણીમાં વર્ષ ૨૦૦૧-૦૨માં NPAs માં સરેરાશ વાર્ષિક ૨૯.૮૯%ના દરે વધારો થયો. આમ વર્ષ ૧૯૯૮-૯૯ થી ૨૦૦૧-૦૨ સુધી વેપારી બેંકોની દરેક જૂથમાં રહેલી બેંકોની NPAs માં વધારો નોંધાયો હતો. જે ચિંતાનો વિષય બન્યો.

NPAs ની વસૂલાત માટે RBI અને વેપારી બેંકોએ ડેટલાંક પગલાં ભર્યા છે. છતાં તેમની કાયદા વિષયક સત્તા મર્યાદિત હોવાથી તેમની આ સત્તા વધારવા માટે એક વટહુકમ બહાર પાડવામાં આવ્યો હતો જેણે ૨૦૦૨માં કાયદાનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. આ કાયદો ""Securitisation and Reconstruction of Financial Assets and Enforcement of Security Interest Act, 2002" એવું લાંબુ નામ ધરાવે છે. ટૂંકમાં તેને ""Securitisation Act" તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ કાયદા હેઠળ NPAs ની વસૂલાત માટે વેપારી બેંકો અને નાણાંકિય સંસ્થાઓને અસરકારક વ્યાપક સત્તાઓ મળી છે. આ કાયદાનો લાભ સહકારી બેંકોને આપવાનું ૨૦૦૩ના વર્ષમાં નક્કી કરવામાં આવ્યું. આ કાયદાને પરિણામે વેપારી બેંકોને તેમની NPAs ના પ્રશ્નને ઉકેલવાનું સરળ બન્યું છે. ૨૦૦૧-૦૨માં ચોખ્ખી NPAs નું પ્રમાણ ૩૫,૫૫૪ કરોડ રૂ. હતી જે ઘટીને ૨૦૦૨-૦૩માં રૂ. ૩૨,૬૭૦ કરોડ થવા પામી છે. આમ ૨૦૦૧-૦૨ની સરખામણીમાં સરેરાશ વાર્ષિક ૮.૧૧%નો ઘટાડો નોંધાયો જે વેપારી બેંકોની સફળતાનું સૂચન કરે છે, તેમજ વર્ષ ૨૦૦૨-૦૩ની સરખામણીમાં વર્ષ ૨૦૦૩-૦૪માં સરેરાશ વાર્ષિક ૨૪.૬૫%નો ઘટાડો નોંધાયો. આમ ૨૦૦૨-૦૩ના વર્ષથી વેપારી બેંકોની NPAs માં નોંધપાત્ર ઘટાડો થવા પામ્યો છે. જે વેપારી બેંકોની નફાકારકતાનું સૂચન કરે છે.

વેપારી બેંકોએ નાણાંકિય વર્ષ ૨૦૦૫-૦૬ના ત્રીજા ત્રિમાસિક ગાળા દરમિયાન NPAs માં ૧૩% થી ૬૫% જેવો ગણનાપાત્ર ઘટાડો કરવામાં સફળતા મળી છે. આ સાથે બેંક ધિરાણોમાં જાન્યુઆરી ૨૦૦૬ સુધીમાં ૨૩.૩% વૃદ્ધિ થઈ છે. એસોચેમના સર્વેક્ષણ મુજબ રિટેઈલ પોર્ટફોલિયોમાં પંજાબની સ્ટેચ્યુરિયનની કામગીરી સર્વોત્તમ રહી છે અને રિટેઈલ બિઝનેસના આ બેંકનો વિકાસદર ૧૫૯% જેવો રહ્યો છે. અન્ય બેંકોમાં રિટેઈલ બિઝનેસમાં HDFC બેંક (૭૫%), ICICI બેંક (૭૦%) અને બેંક ઑફ ઈન્ડિયા (૩૪%) જેવો વિકાસ દર સાધ્યો છે. બેંકોએ મેળવેલી સફળતાનું શ્રેય બેંકોએ પોતાની નફાકારકતામાં વધારો કરવા લીધેલા માર્કેટીંગના આક્રમક પગલાંને જાય છે. રીટેઈલ એડવાન્સીસમાં થયેલા વધારામાં સક્ષમ આર્થિક વિકાસ, વપરાશમાં વૃદ્ધિ અને વ્યાજના ઓછા દર વગેરેનો પણ ફાળો રહ્યો છે.

સમાપન:

RBI અને વેપારી બેંકોના અથાગ પ્રયત્નોને અંતે બેંકોને NPAs માં ઘટાડો કરવામાં સફળતા મળી છે. પરંતુ તેમ છતાં વેપારી બેંકો દેશના આર્થિક વિકાસની આધારશીલા છે. વેપારી બેંકોએ આપેલા ધિરાણોએ બેંકોની નફાકારકતાનો મુખ્ય સ્ત્રોત છે. આથી વેપારી બેંકોએ આપેલા ધિરાણો કોઈપણ કારણસર નિષ્ફળ જાય તો તેની પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ અસર રાષ્ટ્રના આર્થિક વિકાસ પર પડે છે. આથી આ પ્રત્યે દુર્લક્ષ ન સેવતા NPAs ના ઘટાડાની બાબતમાં સંપૂર્ણ સફળતા મળે તે માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. તેમજ ભવિષ્યમાં બેંકિંગ ક્ષેત્રે આ પ્રકારના જટિલ પ્રશ્નો ઉદભવે નહીં તે માટે વેપારી બેંકોએ દિર્ઘદૃષ્ટિ સાથે સમજદારી અને કાર્યક્ષમતાપૂર્વકના નક્કર પગલાઓ અમલમાં મૂકવા જોઈએ.

સંદર્ભ સાહિત્ય:

(૧) અર્થસંકલન (૨૦૦૫); ''આંકડાકીય માહિતી''; અંક-૧૨; ડિસેમ્બર; પાના નં. ૩૬૫.

(૨) મુંબઈ સમાચાર પત્ર (૨૦૦૬); ''વ્યાપારી બેંકોના NPA માં નોંધપાત્ર ઘટાડો''; ૧૦ ફેબ્રુઆરી; પાના નં. ૪.

(૩) પરમાર, બી.ડી. અને માંડવિયા જે.એમ. (૨૦૦૩); ''નાણું અને નાણા પ્રબંધની પદ્ધતિ; જમનાદાસ પ્રકાશન; અમદાવાદ.

(૪) Shekhar K.C. and Shekhar L. (2005); Banking, Theory and Practice; Vikas Publishing House Pvt. Ltd., New Delhi.

(૫) ત્રિવેદી એમ. કે. અને નારિયેળવાળા, પી. એમ. (૨૦૦૩); નાણું અને વિત્ત વ્યવસ્થા; બી.એસ. શાહ પ્રકાશન; અમદાવાદ.

❑❑❑

Shakespeare And Leadership : 'Uneasy Lies The Head That Wears The Crown'

Dr. Jayashree Palit
Designated Reader, Dept. Of English, MNWC

P Geetha's article 'Management Through Literature' (University News A weekly Journal of Higher Education Vol. 144 No.16 April 17-23, 2006) highlighted the scope of using literature to teach Management concepts. The writer builds up a strong case for the use of literary texts to teach management concepts in an interesting and effective manner.

'Novels and short stories have added advantage over case studies. In these literary pieces, we come across a variety of characters with radically different beliefs, desires, and behaviours. The interaction of these diverse characters increases the complexity of contexts. The story in its entirety illuminates the full context of a situation, revealing the underlying conflicts. The issues are humanized as you get the picture of interior forces in action, in addition to the external forces. Emotional responses like compassion, ruthlessness help the reader to experience the moral dilemma. With conflicting desires, drives and ambitions, it is an integrated situation in which we see the characters. They also appear in many roles - as employees, managers, spouses, 'parents, partners and competitors. Moreover case studies normally do not show how ethical considerations can influence decisions. But the literary pieces show how the personal conflicts or emotional engagement of senior management affect the decision making. The personal conflicts or emotional engagement of senior management does affect the decision making and this missing link in the case studies is supplied by literary examples'.

The study of Shakespeare and Management is not new. Already at the doctoral level work has been going on. As P. Geetha writes, 'The plots of Shakespeare's kingly plays are essentially about how to manage a kingdom or more correctly how not to'. Students of literature and management will find such a study useful because the issues are humanized' and experienced at both the intellectual and emotional levels.

The purpose of this paper is to study the concept of leadership with the help of examples from selected plays. The characters selected highlight different dimensions of leadership. 'Henry V' is a study of an ideal manager. 'Juluis Caesar' deals with the tenuous connection between the private and public selves. 'King Lear' exemplifies the failure of leadership and how power is used or abused.

Philip Edwards article 'Person And Office In Shakespeare's plays (Interpretations of Shakespeare British Academy Shakespeare lectures, selected by Kenneth Mcur, Clarendon Press, Oxford 1985 pp 105 to 123) provides the necessary context to the study of leadership in the plays of Shakespeare. Edwards points out that Shakespeare did not show his king or leader as 'exclusively a public or political being. He showed all the circles of man's life, communion with self, domestic life, and public life, and he showed them interlocking and interacting, each influencing and being influenced by the others' (p. 105)

There has been a marked tendency in Shakespeare criticism to see political or public life in the plays as involving some kind of falsification, "to see it as a region of posturing, of assuming masks, playing roles, or as a region where a man's better nature is, simply corrupted' (p 106). Thus, many critics have taken for granted that there is a distinction between a Shakespearian person and the public or political position he chooses or is forced into.

Julius Caesar presents a fairly simple view of the relations between private and public selves as one of painful antagonism. Casca is a man of quick mettle but he 'puts on' a 'tardy form'. Brutus is concerned about how the growing of Caesar will 'change his nature'. Caesar himself transforms himself quickly from the husband who promises his wife that 'Mark Antony will say I am not well' to the ruler who intones. Shall Caesar send a lie? Thus, the play Julius Caesar points to the worsening of the self as it is exposed to the storms of political commitment.

The play King Lear reinforces this idea of kingship in a different way. In abdicating the 'power, / pre-eminence, and all the large effects / that troop with majesty' while retaining ' the name, and all the additions to a king' Lear tries to split his being where it cannot be divided. Lear tries to hold on to power and trappings of a king without the responsibility. As Edwards writes 'The political independency of the division of the kingdom is an outward reflection of the major crime, which is a sacrilege. The name and the additions to a king are the outward and visible signs of the power of the king and the god given grace to wield it. Detached from power, they are absurd. Lear tries to wear a crown without a head to put it on.' (p 115) Thus, King Lear presents the idea of unity of being, in which the person and his office, the private and the public being, are coextensive and inseparable.

True kingship or leadership is the unity of being and doing, when private person and public office are one. This is exemplified by Henry V. Henry V points to kingship as a role. This is a view of man as an amorphous self adapting to the social world, but never totally identified with his activities, never to be defined and limited as, say, king or soldier. To understand Henry V we have to go back to Henry IV where prince Hal comments on his life after his fathers' death.

"The tide of blood in me

Hath proudly flowed in variety till now.

Now dath it turn and ebb back to the sea,

Where it shall mingle with the state of floods

And flow henceforth in formal majesty' (2 Henry IV, V, ii 123 - 6, 129 - 33)

Hal says that he has doffed his nature and exchanged it for that of his father. To Falstaff he says, "Presume not that I am the things I was..... I have turned away my former self".

On his accession Hal says,

"This new and gorgeous garment, majesty,

Sits not so easy on me as you think" (2 Henry IV, V, ii 4 - 5)

Shakespeare use images of garment to suggest that kingship as integument, a covering to be worn. In the great soliloquy before. Agincourt, Henry argues that kings are distinguished from private men only by the 'idol ceremony, a god whom men foolishly worship.

"Art thou ought else but place, degree and form,

Creating awe and fear in other men?"

(Henry v, iv, I, 242-3)

'Thrice-gorgeous ceremony' is featured by

'the balm, the sleptre and the ball

The sword, the mace, the crown impeual,

The interessued robe of gold and pearl' (Henry v, W I, 256-8)

The royal robe is for Henry an approximate image of kingship itself, an outward appurtenance adopted by the extraordinary ordinary man charged with governing his fellow men though it has certain useful purposes, it is known by him for what it is and despised. Henry V can adjust his self to requirements can change when it is necessary from companion to king, and keep a certain detachment from either activity.

Edwards argues that Shakespeare presents two views of man "One, in which there is, a continuum of the person and his public activities, an amalgam so complete that it is impossible

to distinguish what a man is from what he is accustomed to do, the second in which there is an autonomous and plastic self, urging itself forward and adapting to the various moulds available to it, in such a way that we are always aware of the separateness of the person and his office". However, in Henry V the picture of the king is that of a single being compounded of two natures, one belonging to his mortal being and one to his superhuman office and it is these aspects that will be explored when we study Henry V and Juluis Caesar in detail.

Henry V was the promised culmination of Shakespeare sequence of plays on subjects from English history, beginning with Richard II. The stage action of Henry V begins on an unexpected note. After the exalted tone of the Prologue, picturing the 'two mighty monarchies' that confront each other across the English channel, the first two characters to appear on stage are two bishop's who are discussing the parliamentary bill to confiscate temporal lands of the clergy. But their statement 'The king is full of grace and regard" brings us to the main theme of the play. The ideal king. The Bishops discuss Prince Henry's reformation when he succeeds to the throne, his astounding grasp of all that a king should understand, and even of theology into the bargain. Henry V has to be seen / read in the context of Henry IV and Shakespeare is clearly reminding his audience about Henry's reformation and his character. It is this that will make his audience appreciable Henry's response to the Dauphins' taunting message.

When we first meet Henry V we know that all the wild impulsiveness of his past has gone. As a king he is in no hurry to meet the ambassador.

'Now are we well resolved and by God's help

And yours, the noble sinews of our power,

France being ours, we'll bend it to our awe,

Or break it all to pieces.

It is important to note that Henry puts his truth on God first and then his people. His faith in God and the confidence in the rightness of his actions is what gives him power.

Henry V is cautions and not impulsive. He consults Canterbury first. "Before we hear him / of some things of weight / That task our thoughts, concerning us and France". He listens to Canterbury's exposition of the royal claims validity. The scene with the ambassador is an excellent example of how the king responds to a challenging situation. There is an element of surprise when the ambassadors' admittance is postponed by the king so that he can hear Canterbury's exposition of the royal claim's validity. The kings question "May I with right and conscience make this clear? is not expressing indecisiveness or suspicion. The dramatic point is made that the king controls events and is not controlled by them. It is dramatically important that in this scene where everyone is urging him to emulate his valiant ancestors the king should seem not passive but active, and not hot-headed but level-headed. It is only when he is fully satisfied that he is doing right and has thought out the issue carefully with the help of his advises does he utter his famous lines. Now are we well resolved. The king is in complete command in the scene with the ambassadors and when the tennis-balls are displayed the king's reply is the climax of the scene.

Several qualities of the king are reinforced throughout the play. The kings' faith in God is reinforced with the exposure of the conspiracy. The king is grateful and is confident that, thanks to God's disclosure of the conspiracy 'every rub is smoothed on our way'.

The kings' speech before the walls of Harfleur reveals that the king is prepared to be ruthless if the war needs ruthlessness, but he views the consequences as a horror which he will gladly avoid if Harfleur, by yielding, will let him and when Harfleur does yield he bids Exter "use mercy to them all"

The kings' encounter with the soldiers brings out the eventual humanness of the king. "I think the king is but a man, as I am.' The king's anguished soliloquy moves from the particular to the general and shows the king's inner turmoil and his confidence on God. The king is able to handle all provocations and his inspiring words serve to motivate the soldiers. He gives credit for victory to God "Praised be god, and not our strength, for it!". The king calls his soldiers his brothers friends and countrymen so that there is a sense of his being at one with his men. The rejection of Falstaff. Henry IV father's usurpation of the crown and prince Hal's reformation all

point to the relation between the person of Hal and his public activities. On his accession Hal had said, "This new and Geogeous garment, majesty. Sets not so easy on me as you think". (2 Henry IV, V, ii 44-5). Henry V is an account of the tests that Henry has to undergo to balance all his roles and emerge a strong and powerful leader.

Henry V is a play about a hero, so is Juluis Caesar. While Henry is struggling to prove himself in action, Caesar achievements are in the past. Caesar has to emanate an aura of greatness without the deeds to match it. Henry's position in the political structure is more or less stable. Inspite of the doubts about the legitimacy of his kingship the play reveals that he is able to be in control and consolidate his position through his conquest of France. Juluis Caesar, on the other hand, shows some grouping towards a new political structure. The issue of Caesars kingship is a issue that evokes strong feelings. The contrived ceremony in which Antony offers Caesar a crown and he refuses it is an attempt to gauge the public mood, to show Caesar's 'respect' for the republic and to goad the people into encouraging him to conquer his scruples and accept the crown.

Obviously Brutus' version of republicanism is at odds with the new monarchical Rome that Caesar and his followers are trying to create. It is at times like this that the issues of leadership and qualities of a leader make crucial difference between success and failure, chaos and order.

Unlike Henry V who is his own decision maker Broutus gives importance to others around him. His sense of himself depends on what others think of him. He starts Cassius of by telling him how he likes to be seen, giving Cassius the image he wants him to reflect. "For let the gods so speed me as I fear.

The name of honour more than I fear death'. Cassius pretends to oblige but in fact honour is not the subject of his story. It is envy. He very cleverly fuels Brutus' resentment at the position that Caesar has attained and seeks to gain. The letter writing compaign orchestrated by Casca and his supporters is designed to give Brutus the impression that he is surrounded by the approval and expectation of his fellow Romans. Brutus also seems to be rigid and as soon as he joins the conspiracy he overrules Cassius on every point the oath, the enlisting of Cicero, the killing of Antony, allowing Antony to speak to the crowds etc. To seek nothing but approval and obedience around oneself is to be cut off from reality. Caesar and Brutus are both constructing artificial worlds of dominance of one person. Without the insights and suggestions from others. Brutus makes mistakes in his decisions. He has the theory that Antony 'is but a limb of Caesar' and it follows logically that 'he can do no more than Caesar /when Caesars' head is off". This implies a theory of leadership, of Caesar arm, that since everything depends on one man, when he goes his followers are powerless. But it denies the reality that Antony is capable of undoing all their efforts. It is Brutus' projection into Caesar's camps of the structure that Britus has created in his own, one well surrounded by obedience. As it turns out, to spare Antony is dangerous, and to let him speak to the people is fatal. Brutus is blinded by his own ego. "I will myself into the pulpit first'. It seems to him sufficient guarantee that things will go well.

Thus, Brutus (and in many ways Caesar) provides a contrast to the picture of the leader that emerges through the study of Henry V. Students of management will benefit from the study of Shakespeare's plays. Shakespeare's genius is his convincing portraits of great men seen in private. As any student of leaderships knows that men of genius who make great impact on others are not necessarily modest, healthy,, balanced and reasonable people. Shakespeares' portraits of leaders like Henry V and Brutus help us to understand the struggle and pitfalls of leadership

Bibliography

1. Galk, T.W, King Henry V, Routledge, London and New York.
2. Leggalt, Alexander, Shakespeare's Political Drama, Routledge London and New York, 1988
3. Muir, Kenneth, Interpretations of Shakespeare. British Academy Shakespeare lecture, Clarendon Press, Oxford, 1985.

❑❑❑

Abridging The Transcontinental Representations : Issues Related To The Black Female Subjectivity In Claire Harris' Novel "She" And The Dalit Female Subjectivity In Gujarati Dalit Literature

Dr. Rajshree P. Trivedi
Designated Reader, Dept. Of English, MNWC

O what are you thinking my sisters
dear friends while you say what you're
Saying in our circles and rings each sister
Strong sister cloistered in her story
clothed in her skin.

O what are you grinding black sister
black sister what are you grinding in
your bright night skin when I
insist on my seeing
do you call traitor
cut eyes at me whisper
do you O do you kind sister
dear friend ?

- "Dipped in Shadow" (1996) by Claire Harris

Well, Claire Harris' poem acts as a trumpet that blows the horn invoking her sisters of all races to confront not only their victimhood, but also to trace their silent contribution in yielding to the male outrages they succumb to. It acts as a reminder that it is their responsibility to end them. The black sister with the bright night skin, the white sister with the milk and cream skin, the forest and plains sisters with the wheat skin , the sister from tundra with the light skin and the Asian sister with the cinnamon skin and all others across the continents are provoked not only to take up the challenge for fighting against the centuries old oppression, injustice , gender discrimination, abuse, violence- societal as well as domestic and patriarchal atrocity but also to pull back their marginalized identities and bring them to the centerfolds of human existence. Harris disseminates:

O what are we dreaming my sisters strong sisters
What while we skim on the slide
Of our skins the bones of our thought

Have been curved by our cultures

Our flesh hung like curtains

And we change like the continents

Slow inexorable scattered and hiding deep O our skins.

This paper makes an attempt to undertake a cross cultural study of the socio cultural and socio political traits of the subjugated women belonging to two indigenous communities - the African Canadian and the Gujarati Dalit community. Obviously , there is no attempt to take up a direct comparison drawing similarities or dissimilarities between both the cultures since they do fall into two diverse topographical or geographical locations with distinct cultural traits but what they share in common is the ground that both the groups of women are twice oppressed -in the case of the African American women , needless to say, the white domination as well as the patriarchal one within the African community itself whereas in the case of the Gujarati Dalit women it is the domination of the upper caste or "savarnas" as well as the Dalit men who are subjugated to the norms of the upper castes.

Again, the expanse of the African Canadian or African American writing is vast and varied in comparison to the later one. The Gujarati Dalit Women Writers do not exceed for more than ten or twelve in numbers but one needs to consider two factors before one reads or studies them - the fact that the overall Dalit Literature in Gujarat is only two and a half decade old that came into limelight only with the Anti Reservation Stir in Gujarat in 1981. Secondly, there are two or three Dalit women writers who have not delimited themselves to the writing for women only but questioned the very fundamentals of the Hindu code of laws scripted by Manu, advocating the system of social stratification on the basis of caste system or Varna Pratha. On the other hand there are male writers in Dalit literature who have depicted dalit women as protagonists in non conventional and non stereotypical roles in their novels, stories or poems.

In her novel "She" (published in 2000) Claire Harris once again takes up the plight of her favorite Diasporic Caribbean protagonist as she did in her previous long prose poem "Drawing Down a Daughter"

The unnamed mother poet in "Drawing Down a Daughter" experiences figurative nightmares- the loss of her baby and the inability to recover it. Her fears are transferred to her sleep ,where they morph into a chaotic and antagonistic landscape that conspires to keep her from her daughter . The pregnancy followed by anxiety and agony to decide between two options -to remain in Canada alone with her daughter or to follow her husband down to Trinidad is what she draws down in her notebooks.

Penelope named Penelope-Marie Lancet at birth in the novel "She", also known as Penny, Penelope, ms. lancet, rie, mAri, Charla, Ka'ci, and She, nonetheless faces a similar kind of dilemna The novel is told through letters that Penelope, who migrated to Calgary as a single woman, has written to her younger sister, Jasmine, who lives back home in Trinidad. Recently released from institutionalization -she is put in the hospital because of a phantom pregnancy -Penelope remains under the medical management of psychiatrists. She has been cast off from family, cut off from community, marked as abject by the larger society, yet her only help comes from the Canadian mental health system which is largely Eurocentric in values, worldview, and practice and oblivious to systemic and institutional racism, including its own practices. After her release from the hospital, she felt I quote , "Bereft. She looked around at the empty room; she had stumbled into silence. She sat up to listen and knew it was worse than that. She had been silenced....Alone beyond belief. She couldn't live in this" (Harris 26). Penelope-Marie takes up increasingly troubling subject positions after medical intervention, from self-inflicted mutilation to risky and non-condonable behaviour. Howling and crying she trashes her apartment, stabs herself repeatedly in the leg with shears leaving a gaping wound in her flesh, steals a car, breaks into her psychiatrist's office in the middle of the night, breaks into a home, and kidnaps an adopted African baby from a middle-class white couple, who she cares for in a negligent manner.

Penelope-Marie writes to makes sense of her selves and her letter writing fills the absence of help that she doesn't receive; indeed, absence is visually prominent in the letters as gaps and blank spaces fill the pages. Blank spaces, silences and omissions are crucial to piecing together

Penelope-Marie's story: "my truth searches the blank spaces," She confides in the first letter (Harris 12). Along with blank spaces , the letters are a clamorous mix of poetry, wordplay, prose, newspaper headlines and excerpts, a movie synopsis, conversation, fragmentary text, interruptions, multiple voices that often are not identified, rapid fire speech, dialogue unmarked by punctuation, and multiple languages (with no glossary for the Caribbean demotic).

Harris's text necessarily has to be multi-tongued and non-authoritative; M. NourbeSe Philip explains that the writing of poetry "from the twin / realities / Black and female .... a place structured / by silence / One doesn't. One learns to read the silence/s / how does one write poetry from the perspective of 'mastery' of a mother tongue-a foreign language an anguish / One doesn't. One fashions a tongue split-two times two times two into poly & multi & semi vocalities. (1997 120-1) Harris's textual strategies of multiple tongues, blank spaces and dislocations challenge the reader to find the truths of her protagonist, who has been stereotyped, stigmatized, and written out of the master narrative of Canadian history. The novel is difficult to read and to understand; in places, it is unintelligible and difficult to discern who is speaking. Harris's wordplay coupled with the emphasis on radical polyvocality and fragmentation creates confusion. This may be a deliberate narrative strategy to draw attention to the protagonist's dislocation in conflictual social relations where she is figured as absence-indeed, she spends a lot of time looking in mirrors yet cannot see herself reflected: "is like She loss in all them mirror doors round the house. an' is not as if anybody here like dem things, is always mirror mirror on the wall an' something shadowy floating. is not like you could even see your face clear" (Harris 39). Snow White and Bertha Mason, the shadow floating in Jane Eyre's mirror, white femininity and her dark sister, haunt the edges of Harris's text, marking the racialized and classed gender scripts of the dominant culture which shape Penelope-Marie's gender performance/s.

Carole Boyce Davies' explains that black Caribbean people's history of forced dislocations produced multiple locations and resistance to the social-psychological upheavals: "Migratory subjects suggests that Black women's writing cannot be located and framed in terms of one specific place, but exist/s in myriad places and times, constantly eluding the terms of the discussion" (36). In brief, Davies' concept of migratory subjectivity puts forth that Black female subjects are agents constituted through multiple, variable, and contradictory social relations, take up "multiple performances of gender and race and sexuality based on the particular cultural, historical, geopolitical, class communities in which [they] exist" (8-9), and carry within them histories of the Caribbean, the Middle Passage, slavery, and neo-colonialism. Harris's narrative strategies thus, move in a spiral manner disallowing closure of the text so meaning escapes containment into literary interpretation and remains open-ended.

Coming to the Dalit literature in Gujarati the narrative style and the techniques of poetry may give an impression of the literature written for voicing the dissent in a much simpler form . References to religious scriptures, wronged mythological characters , simpleness of language , especially vocabulary drawn straight from the day to day dialogues full of abusive words and slanders, retaining words from the local dialects with explanations in the form of footnotes are some of the features of the Dalit Literature. According to Rita Kothari, an activist , in her article in Economic and Political Weekly, "... it is essential to maintain some degree of tentativeness and provisionality in any consideration of dalit literature. Any assessment of dalit literature would have to take into account a complex web of social, political and economic contexts". The historical circumstances that produced Gujarati Dalit literature also needs to be fairly accounted while reading a dalit poem or a short story or a novel. Historically speaking, the first anthology of Gujarati dalit short story made its appearance with Gujarati Dalit Varta in (1987) edited by Mohan Parmar and Harish Mangalam . The editors laid down the framework for "dalit sensibility and epistemology" and established that "dalit centredness emerged from the dalitness by birth" and dalit writing should necessarily contain a local dialect, a dalit locale , customs and the history of injustice.

If the color of the skin - black -is the ground for humiliating the African communities , be it Europe, America or Canada, the Dalits are oppressed mainly on the grounds of untouchability or Asprushyata from the Vedic times. The Chaturvarna system i.e. fourfold divisions of the Hindu hierarchical social order, is a basis of nationality. It is believed that 'the land where the system of four varnas (division) does not exist should be known as the Mlechcha (impure) country' (Savarkar 1999: 24 and 17). All those who have "holy land" outside this country - Christians, Muslims, Jews

etc. whose Gods and Angels were born elsewhere - are and cannot be "true" patriots of India and hence not part of the nation. 'Hindutva has little to do with agnosticism, or for the matter of that, atheism' (ibid: 80). This ideology legitimizes a hierarchical social order in which the Dalits reside at the bottom; treated as "Untouchable". In theory, their status can only be changed by the next birth. Conversion to another religion is not permitted for upward mobility. The Hindutva is antithetical to the interests and needs of Dalits for their agenda of emancipation. In fact in their quest for emancipation the Dalits have fought for centuries against the ideology of the caste system. The dissatisfaction and the fraught of being a Dalit has been taken up by poets like Mohan Parmar (Saga of Suffering) :

The silent restlessness
Of rebirth,
The mute display of speech,
The agility of neves
Wood arms slithering
Snake-like,
Have become explosive.
Now I feel my back aching.

In yet another poem " Rebirth" by Jayanti Parmar, the poet invokes Gandhiji:

I am searchingfor Bapu.....
You had prophesized
That if you were reborn
It would be in a harijan home
I fail to decide
Is that you whose land was snatched?
Is that you who was mauled?
Is that you who had to return
empty handed from the well?
And later be boycotted?
Speak Bapu where are you.

For the dalit woman the idea of emancipation is not a double step forward to liberation but almost a far fetched image. While even among the male Dalit writers, representations from a larger number of communities has still to come, the major preponderance has been noticed from a couple of communities like the Vankars and the Chamars . Joseph Macwan notes" .. the tooris, vaghris ravalias have all suffered .... We must encourage them to write and till they do, we must speak for them." Again, the two prominent Dalit Women writers Smt Chandra Shrimali and Smt Jasumati Parmar are both from the sub communities of 'garoda'(the uppermost layer of the Brahmins among Dalits) and vankar , respectively. There are other sporadic writers like Meena Kamle and Usha Makwana who have written poems for dalit magazine supported by Gujarati Sahitya Akademi.

There is also the disparity between the Dalits in the interiors of Gujarat and the cities , each group with one's own sets of problems.

Chandraben Shrimali (2000) deals entirely with the dalit ghettoes or slums in urban areas. Oppressive and poor ways of life within the community stunt its growth and worse, cause a premature death. The woman protagonist falls down the decrepit stairs and loses her chair., the staircase (dadro) in the title serves as a metaphor for the entire community .Another story "Dankh" brings out inconsistencies inherent in the so called followers of Gandhi who visit the Harijan Ashram but do not accept food from them.

The recurring theme of sexual exploitation mentioned earlier finds a unique treatment in the hands of Jasumati Parmar. The enemy is within -ready to trade his wife's body , out of poverty and desperation. The wife walks out refusing to be "Kali Ni Rani", the third card in the gamble. Both Chandra Shrimali and Jasumati Parmar reinforce the double oppression of a dalit woman. In "Waiting" , a poem by Meena Kamle, the intensity of being labeled that subsequently becomes the second self is outpoured in a rebellious but a very composed manner. The poem is about the tragic plight of those who live a "named" or a "branded" life after they have suffered from the pangs of humiliation .The poem contains the extreme state of despair that the speaker feels. She quietly laments:

How like skin my caste sticks to me!

Would I be able to mislead people
Even if I disguise myself?

Should I cast it into
Some bottomless ocean?

But these folks would do
Samudra Manthan

And retrieve my caste
From the ocean depth.

Now I am only waiting for
A Neelkanth who can swallow
My caste.

There is an urge for redemption from the curse of the untouchability. Contrary to that, there is a challenge , an insurgence in Usha Makwana's short poem "Blessed Harijan":

Incarnated often as son of queens
Be born as the son of woman once.

Wielded many chakras, bows and arrows
Walk down the road with a broom once.

Easier to be entitled as Hari
Just be a blessed Harijan once.

Writers like Dr. Mohan Parmar have taken up female subjectivity as one of the major issues in many of his stories. "Beyond the Threshold" has Revi, a dalit protagonist who is sexually exploited by an upper caste male for almost fifteen years till a day comes where she breaks the spell of hypocrisy. A victimized of sexual exploitation, she is transformed to the role of a victimizer towards the end of the story. . Revi had been physically exploited by Mansinh the Rajput belonging to a higher caste. In a drunkard state, he goes to Bhangivas where Revi stays and abuses her. She determines to teach him a lesson and rushes to his farm , terrorizing him " I have cast aside all shame. What remains of my honour otherwise? I only know I want to wed you" Revi is transformed into a new woman . "The short story becomes a feminist story without any conscious attempt at feminism on the part of Mohan Parmar" , comments the translators/ editors Dr. Rupalee Burke and Dr. Darshana Trivedi.

Although male writers in Dalit literature have given prominence to the gender issues related to their identity and crisis, the absence of many female writers have deprived the literature from depicting some of the missing themes like the violence within the family and the nearest neighbourhood, society, the inter community hierarchical structures, the structures of patriarchy, sibling rivalry, illiteracy and its vicious consequences and others. Chandra Shrimali perceives patriarchy within the system as a stumbling block. The apparatus of selecting, printing, publishing ,disseminating also lie with the male dalit writers. Also there are questions pertaining to the survival of dalit women writers in terms of the articulation with conventional or experimental literary styles and techniques that would be at par with the main stream writers. The emergence of the ostracized Hindu and Muslim Dalit women after the communal riots is a major upcoming issue which does

not get a press coverage because of politics of power. The challenges are many but the answer lies only in the literary upliftment of dalits.

References

Shah, Prof.Dr. Ghanshyam. Under-Privileged and Communal Carnage: A Case of Gujarat , Wertheim Lecture 2004.

Kothari Rita. 'Short Story in Gujarati Dalit Literature' Economic and Political Weekly. Nov. 10. 2001.

Mishra, Ashwin Kumar . Voice Of Dalit In South Asian Literature

Panel 4 , Caribbean Diasporas: Race, Class and Cultural Production CALACS Conference, Calgary September 27-30, 2006

Davies, Carole Boyce. Black Women, Writing and Identity: Migrations of the Subject. London and New York: Routledge, 1994.

Philip, M. NourbeSe. "Managing the Unmanageable." Caribbean Women Writers: Essays from the First International Conference. ed. Selwyn. R. Cudjoe. Wellesley: Calaloux Publications, 1990. 295-30

The Silver Lining : A Selection of Gujarati Dalit Poetry. trans. & eds - Rupalee Burke and Darshana Trivedi (Gujarat Dalit Sahitya Akademi: Chandkheda ,2000)

Tongues Of Fire: A Selection Of Gujarati Dalit Short Stories trans. & eds - Rupalee Burke and Darshana Trivedi (Gujarat Dalit Sahitya Akademi: Chandkheda ,2000)

❑❑❑

Words Of Assent In Indian English (Part II)

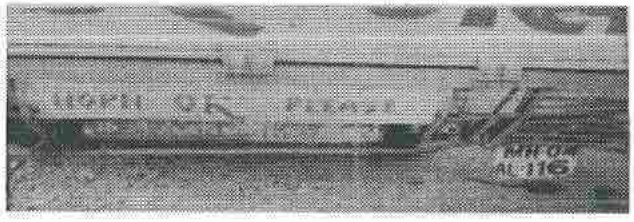
Dr. Nandita Roy
Head, Dept. of English, Raheja Arts and Commerce College

This is the second part of my paper which was published in Research Horizons Vol. I. In the first part, my aim was to examine a specific part of Indian English --- That which involved the usage of the term OK, all right, fine, yes, ya, etc. along with their native counterparts e.g. accha, jee, theek hai, chalta hai, chalega, etc. All these words have found their way into the English commonly used in India.

This second part of my paper will focus on the usage of OK on the rear end of goods vehicles in India.

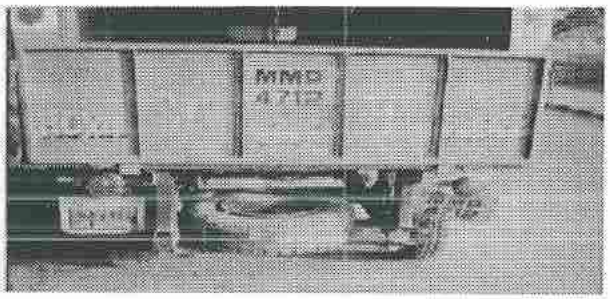
Any communication through language dealing with second level meanings in addition to first level meanings. Second level meaning refer to specific meanings i.e. additional meanings based on current and past cultural association or specific contexts. First level meanings refer to conventional dictionary meaning of words. First level meanings may be similar in two different languages while second level meanings may be significantly different. For example, different colours may have different associations in different culture. The usage of the term OK on the rear end of goods vehicles in India are an example of this. All kinds of goods vehicles in India have this term emblazoned behind them. Trucks even auto-rikshaws and goods carriers of all sizes are seen to be marked with OK at the back.

e.g. 1.

The location of the term OK here probably indicates that the driver of the vehicle behind is required to sound his horn in an "OK" manner to prevent an accident. But since the word HORN and PLEASE have been painted have been painted in the same manner while the centrally placed OK is more prominent, we can conclude that OK is more important than the other two words. It can also be taken that HORN and PLEASE belong to one semantic since it belongs to another group.

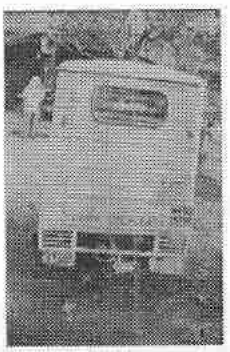
e.g. 2.

Here again the term OK is centrally located it is also more prominently inscribed (as compared to "HORN" where the size of the letters of the alphabet is steadily diminishing and "PLEASE" where the size is increasing). It has also been put between two lotus flowers. Another point to be noted here is the presence of the slogan "Mera Bharat Mahan" in Devnagri script (Above "HORN"

and "PLEASE") which not only speaks loudly for the bilingualism found in the streets of Indian cities but also for the importance of the status of OK among sacred slogans.

e.g. 3.

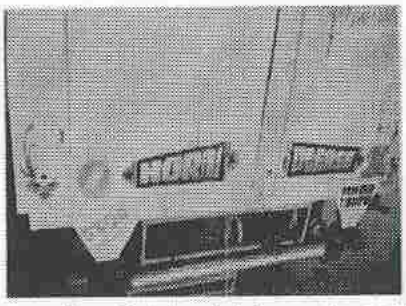
Here we have a lightweight goods-vehicle with the same slogan. Again OK has been painted to appear more prominent than the other two words "HORN" and "PLEASE" giving it more importance and significance.

e.g. 4.

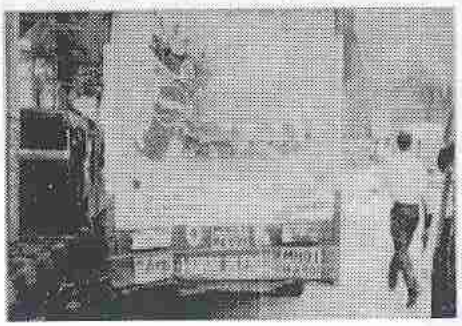
Auto-Rikshaws have a somewhat differently worded slogan ----- STOP KEEP DISTANCE. But a few can be seen with OK also, as in example 40. When asked about this, the driver shrugged and was unable to give any explanation --- (He did not care, he said, for the vehicle did not belong to him ... he was simply a paid employee)

e.g. 5.

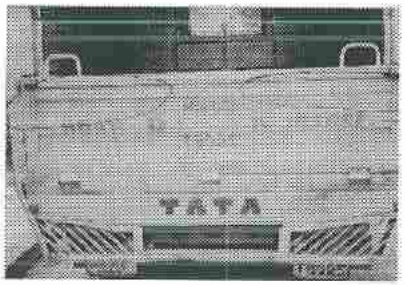
This is another lightweight goods carrier. The difference here lies in the arrangement of the same three words. OK has been separated into O and K. Instead of being centrally placed, these two letters of the alphabet contain the remaining "HORN PLEASE" within it. The difference in the colouring should also to be noted. Thus, while "HORN PLEASE" can be understood, "O HORN PLEASE K" makes no sense at all. It seems that the two letters of the alphabet have been inserted for some other purpose----like some sacred charm.

e.g. 6.

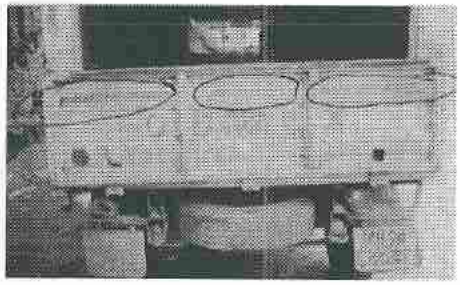
This is another case of OK being broken up into O and K while "HORN PLEASE" remains whole and unbroken but at a lower level O and K seem to be individual entities (with powers of their own?) whose presence on these vehicles is a must.

e.g. 7.

Another case of O and K depicted separately. The Devnagari script stating "Jako rakhe saiya maar sake na koi" (in the marked portion). Is a couplet by Kabir saying that he who is protected by God cannot be harmed by anyone. The letters of the alphabet O and K also seem to be functioning again as a good charm---perhaps for protection against accidents which could lead to loss life and money.

e.g. 8.

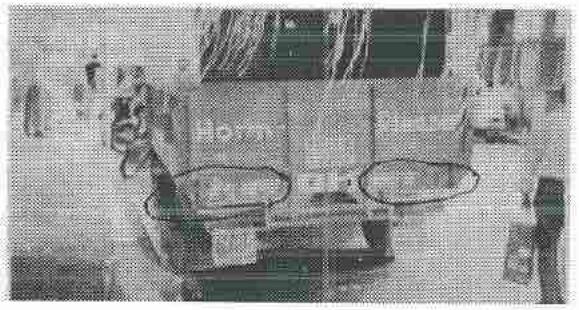

O and K have been painted more prominently than HORH PLEASE but again the letter of the alphabet have been separated. The contents of the three slogans in Devnagri are also intresting to note---

1. "Nazar nazar mai farak hai dil mai farak mat karo"
2. "Mera Bharat Bane Mahan"
3. "Insan Hi sab kuch khata hai magar chamchagiri mat karo"

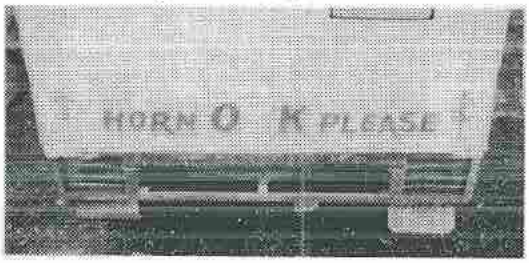
These slogans --- philosophic/patriotic in nature seem to suggest that OK may have a similar second level meaning.

e.g. 9.

Here OK (in block letter) is more prominently visible than the other writings. Again we see the presence of the patriotic slogan in Devnagri suggesting that OK should be read on a level other than the usual linguistic one.

e.g 10.

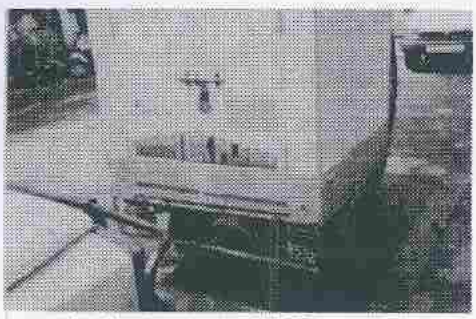
The different colours used specially to distinguish OK from "HORN PLEASE" should be noted. This also suggests that OK may be functioning on a totally different level.

e.g. 11.

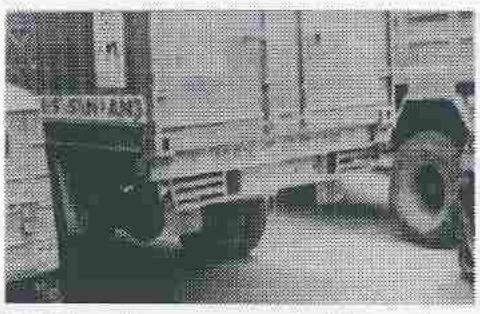
This is another example of OK in thick block letters, made to look more prominently visible than any of the other words.

e.g.12

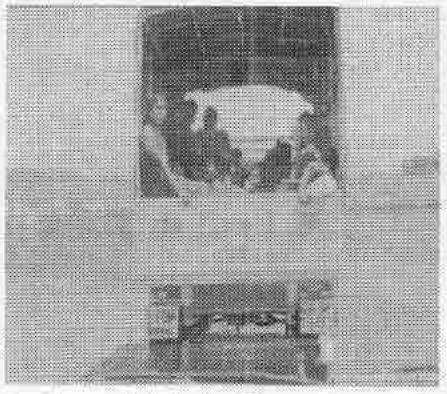
The size and placement of OK as compared to the alphabets should be noted.

e.g. 13.

The O of OK has been converted into a heart and projected more artistically than the other letters of the alphabet. The heart has always been a symbol of love or an extremely dear object. Its depiction here indicates that OK is more special than the other two words (The O of HORN does not share a similar status here.)

e.g. 14.

This is a carrier vehicle in Goa, where, instead of the Usual "HORN PLEASE" as seen in Mumbai, it is more common to find "PLEASE SOUND HORN". But OK retains its prominence here too.

Inquiries made regarding the presence of OK on the rear side (never in front, or on the sides) of goods carriers led to the following conclusions---

(1) Only the abbreviation OK is used and never the full word --- Okay.

(2) Drivers of vehicles as well as machines of garages are mostly ignorant about the reason why OK is painted on almost all goods vehicles.

From those who did venture some answers, the following suggestion emerged---

(1) Writing OK is required by the R.T.O. But this explanation proved to be baseless when clarifications were sought from the R.T.O. who flatly denied it.

(2) The driver in the vehicle behind was being asked to sound the horn if he wanted to overtake. But in this case "HORN PLEASE" would have served the purpose (without OK) just as well.

(3) The driver in the vehicle behind was being asked to sound the horn in a decent (OK) manner.

(4) Ok was being used as an ending device to signal the end of interaction --- a gesture of goodbye was also made by the driver offering this answer. But if this was so, then the slogan should have been "HORK PLEASE OK".

(5) Quite a few answers distinctly suggested that OK was akin to a Good luck charm along with slogans like ???????? or an old horseshoe or an old slipper.

(6) Another answer (from the academic circle) indicated that OK was an American abbreviation of overtake but no Indian driver seemed to be aware of this.

Heavy goods carriers are normally subject to the risk of accidents on highways where the speed of traffic is high OK, a positive term, has acquired the status of a good luck charm in a country where superstitions abound. What is still not clear is how tradition started originally. One may make guesses and say that perhaps a vehicle or two, with OK painted on them were able to reach their destinations safely and maybe those without OK were not so fortunate. Maybe this belief gathered momentum as time passed on. Another assumption may be that goods which may have been approved and "passed" may have been stamped OK (in this case the vehicle carrying the goods may have been stamped). Perhaps this started a tradition which acquired a different meaning with the passage of time. What is certain is that today nine out of ten goods carriers have OK on their rear ends. What is also certain is that this is a feature unique only to the Indian sub-continent.

It is remarkable that this particular English term has percolated down to the grass-root level even in writing. The people involved here--- drivers, mechanics, painters etc. are not likely to have had any kind of education in the English medium, which is still the forte of the elite in India. This could perhaps explain the preference of the abbreviation over the actual word.

In conclusion, we may gather that---

(1) Words of assent in Hindi e.g. theek hai, jee, haan, chalega, are liberally used in the English spoken in Mumbai --- more in informal situations than in formal.

(2) Words of assent in English e.g. Okay, O.K., Pass, etc. are also used in speech in Indian languages.

(3) OK and passed are used in writing to endorse papers and documents.

(4) OK written behind goods vehicles has acquired a distinct second level meaning.

In "Language Change---Progress or Decay? Jean Aitchson says that language changes according to the needs and requirements of times and situations. For all those who despair about the state of Hinglish and for those who claim the superiority of British English over Indian English, Stephen Leacock---Canadian humorist and Economists says---

"I speak Ontario English; I don't admire it, but it's all I've got; it's better than affectation."

At another place he says:

"We used to be ashamed of our Canadian language, before the war, and try to correct it and take on English phrases and say, 'What a ripping day,' instead of 'What a peach of a morning' and 'Oh, rather!' instead of 'O-Hell-Yes.' But now since the Great War---we just accept our language,

and are not ashamed of it. We say 'yep!' when we mean 'yep' and we don't dare try to make out it's 'yes', which is a word we don't use; and if we mean 'four' we say and don't call it 'faw'."

(quoted in McCrum et.al., 1986, p.247)

Bibliography

BOOKS

1. Aitchison Jean Language and Change, Fontana Paperbacks, (Gt.Britain), 1981
2. Bartsch Renate. Norms of Language, Longman, London and New Your, 1987.
3. Baugh John and Sherzer Joel. Language in Use, Prentice-Hall, New Jersey.
4. Yasmeen Lukmani, Indian English: The Written Record in Blank Claudia (editor, Language and Civilization, peter Lang Publishers, New York, Paris, 1972.
5. Pride JB and Holmes J (editors). Sociolinguistics, Penguin Books, Middlesex, England, 1972.
6. Robotics Eddie, Yallop Colin (editors). English: One Language, Different Cultures, New York, 1999.

JOURNALS

1. D'Souza Jean, English---One or many?: an experimental study: World Englishes (Gt.Britain), Vol.9, No.3, 1990, pp.371---382.
2. D'Souza Jean. The Relationship between code-mixing and the new varieties of English: issues and implications, World Englishes, (GT Britain) Vol.11, No 2/3, 1992, pp 217---223.

❑❑❑

Poetics of Difference, A Challenge to Patriarchal Canon: A Comment on Margaret Atwood's Surfacing and Shashi Deshpande's Small Remedies

Dr. Darshana Trivedi
Lecturer, Dept of English, University School Of Languages
Gujarat University, Ahmedabad.

I am a feminist in the sense that, I think we need to have a world which we should recognize as a place for all of us human beings. There is no superior and inferior, we are two halves of one species. I fully agree with Simone de Beauvoir that, "the fact that we are human is much more important than our being men and women". I think that's my idea of feminism.

(Shashi Deshpande)

The present paper is divided into two sections. The first section of the paper highlights the different colours and various shades of feminism, and the second section of the paper studies Margaret Atwood's Surfacing and Shashi Deshpande's Small Remedies as challenge to patriarchal canon. The purpose of the paper is not to study the similarities and differences between the two writers, but it focuses on how both the writers have created their own female space in a male dominated literary tradition.

I

Feminism is not a singular term, but a plural one. The term has multiple meanings and interpretations. Each female writer has used feminist theory by keeping her own respective sociopolitical background in mind. Hence, feminism is a culture specific term. Though we have different shades of feminist theory like Anglo American and French feminism (white shade of feminism) womanism (black shade of feminism) and Indian feminism (Brown shade of feminism) the agendas of female writers all over the world are the same. They are (1) Search for female space - A room of one's own (2) Female body should be heard (3) female mind I heart /emotion/ intellect should be respected. Since the paper deals with Western and Indian feminism a brief Survey of contemporary feminist theory is the requirement of the paper.

Western feminism

Feminism as a concept has originated in the West; its universal significance and relevance remains intact nonetheless.

The vast scope of feminism has provided women writers across the world with the vocabulary and framework to articulate their experience of female oppression and feminist longings. The concept of feminism travels from radical feminism to Gynocentricism in the West The movement started as a reaction against man and passing through imitative and reactive phase, women writers now have decided to create their own literature, their own tradition of literary writing which is different from male writing. Current Western feminist literary criticism has mainly manifested itself in two distinct schools of thought the French and the Anglo-American. French theorists Julia Kristeva, Luce Irigaray, Helene Cixous employ Derrida s method of deconstruction and Lacanian psychoanalysis to create a critique of feminism. They attack language, which they look upon as a tool of male domination to subjugate and relegate women to a secondary position. They believe that the very structure of language is phallocentric. That is it has the male as a nucleus of consciousness and considers him as the originator of meaning and thought. French feminists

question this primacy of the male. They reject all existing language as patriarchal and attempt to structure what they call feminist language.

On the other hand, the Anglo American feminist critics have since the seventies, been preoccupied with the idea that many women writers have been marginalized, silenced and excluded from main stream literature. Critics like Showalter, Gilbert and Gubar and Cheri Register are also of the view that since women's experiences and world view are different from that of man's their expression ought to be studied not in comparison with that of the man but by its own standards. A great deal of work is being done currently to suggest that women's use of literary forms is distinct from men Critics are looking at the use by women of folklare, diaries letters and autobiography to establish this difference.

Indian Feminism:

Modem Western feminism advocates the assertion of female identity in literature as well as in life. It is not a movement for gender equality but an establishment of female self which is biologically different from male. The concept of feminism in India is quite different from West. In all societies religion no doubt plays a significant role in shaping the culture but in India religion shapes, moulds and establishes the social set up since the time of Vedas till the present day. Neither we have systematic theories and phases like West nor do we have any systematic school of thought of feminism before writers like Kamala Das, Anita Desai, Nayantara Sehgal and Shashi Deshpande become vocal about female experiences through their writing after Independence.

With its past experience of colonization and factors like religion, caste, class and language social reality in India can never be viewed in quite the same way as in the West.

Indian feminists raise their voice against the social injustice and oppression of women rather than ask for her freedom from the institution of marriage and family. Contemporary feminists are working for the eradication of social evils such as dowery death& female feticide, and infanticide rape, wife beating and desertion. Feminist writers in India can not neglect the marriage institution and women's responsibilities as a daughter, sister, wife and mother. They have to work within a given social framework. In Indian context feminist theory will not solve all the problems. As Shasi Deshpande says:

> But to me feminism isn't a matter of theory; it is difficult to apply Kate Millet or Simone de Beauvoir or whoever to the reality of our daily lives in India. And then there are such terrible misconceptions about feminism by people here. They often think it is about burning bras and walking out on your husband Children etc. I always try to make the point now about what feminism is not and to say that we have to discover what it is in our own lives our experiences. And I actually feel that a lot of women in India are feminist without realizing it.
>
> (Vinay Kirpal: 26)

II

Margaret Atwood a canadian writer and Shashi Deshpande an Indian writer are milestones in contemporary women's writing. Since they belong to different nations and cultures their journey, as feminists may be different, but same is their destination. Both have carved the niche in main stream literature as female writers.

Margaret Atwood 's novels The Edible Woman (1969) Surfacing (1972) and The Handmaid late (1985) are regarded as feminist novels. Surfacing has been interpreted variously as a novel of self-discovery, a blueprint of revolution, as an anti -colonial novel and above all a feminist novel. Through this novel Atwood voices out her experience as a suppressed, victim of Patriarchal set up. Simone de Beauvoir's statement "One is not born, but becomes a women" (Beauvoir: 273) influenced Atwood 's writing..

She sees Colonialism and Patriarchy as power structures that exploit the marginals and therefore, the former is seen as a paradigm of the latter in feminist criticism. Colonial power-structures have gone deep in to the collective unconsciousness of Canada and have become a metaphor for feminine and nature exploitation for women writers in that country.

In a number of novels, Atwood deals with women's experience in a male dominated world. She presents the women characters as the victim of male domination and oppression trying to create a female space for themselves. These characters refuse to play second fiddle to man and challenged the so-called theory of male superiority. Linda Hutcheon is right in saying that," In all her writing Atwood shows herself to be the tireless explorer and exposes of cultural cliches and stereotypes in particular of those that affect women" (Linda:313)

Her novel Surfacing is divided in to three parts and this division corresponds to shift in tense from Present (part I) to past (Part II) and again to present (part III). At the surface level the story told by an unnamed protagonist is plain and simple. It is a trip made by the female protagonist, her boy friend Joe and her two other friends Anna and David a married couple to a small island in distant part of a North Quebac. The protagonist 's friends treat the trip as a break from city life., while she seeks to find out what had happened to her father who used to live alone on the island after the death of her mother. The journey motif relates her painful memories of past to traumatic present s- a painful relationship with her art teacher and forced abortion. Although she had an abortion willy nilly she felt during her pregnancy that tile foetus on her womb belongs not to her but to her at teacher. She feels, "it was growing in me, I felt like an incubator.....after it was born I was no more use.(Atwood: 201) She wanted to fill her womb with the help of her boy friend Joe. But she did not intend to marry. Man and woman are not complementary to each other but they are depicted as victimizer and victimized.

The protagonist finally decides to stay back on the island alone. That helps her to overcome passivity and casts her in a new role of self-assertion with individual identity. She states:

> I have to recant give up the old belief that I am powerless and because of it nothing I can do will ever hurt any one. A lie which was always more disastrous than the truth would have been. The word games, the winning and lossing games are finished; at the moment these are no others but they will have to be invented withdrawing is no longer possible and the alternative is death.
>
> (Atwood: 206)

The protagonist finally refuses to be the victim. She decides to give birth to the "gold fish" nurturing in her womb. She says.

> I can not know yet; it's too early But I assume it. If 1 die it dies, if I strave it straves with me. It might be first one, the first true human, it must be born allowed (Atwood: 206)

The novel ends with the self-assertion and new confidant in the protagonist. She affirms with faith "my life / body is my own".

Shasi Deshpande's novel though written differently from Atwood 's Surfacing has certain similarities with it. Deshpande s female characters like Santa, Jaya, Indu, Urmila Madhu are educated middle class women torn between the traditional role of an Indian woman and modernity. She portrays the average middle class women with her deeply felt but never so well expressed experience of life 's little ironies. Small Remedies deals with four different texts.

i)	Savitri Bai's Text	Core text
ii)	Leela's Text	Mute text
iii)	Meenakshi's Text	Mute text
iv)	Madhu's Text	Core text

The texts of Savitnibai Leela and Meenakshi forms the background of the novel and Madhu's text forms the foreground of the novel. Like Atwood Deshpande too uses the text within the text technique in the novel.

The novel begins with the description of Bhavanipur a small village, where Madhu the narrator comes to write biography of Savitnibai Indrokar "the grande dame of Gwalior gharana" (Deshpande 28)

While thinking about the biography Madhu shifts from past in to present and from present in to past. The character of Savitribai is an epitome of strength and courage who challenge the patriarchal Canon and law books especially Maim Smriti. Savitnibai narrates the story of her childhood to Madhu. Though she is a girl child she is treated as a" precious jewel" Usually in those days girls are considered as the burden in the family. But Savitribai is fortunate enough t be born in a different family. As a child her mother's songs influence her. Her mother as she says:

> She showed me the beauty of music. She has a sweet voice. She sang the son of song women sang then, aarti songs, ritual songs, stotras. When she sang the Ramraksha it became something quite different from 1 it was when the women just recited it; the music transformed it altogether. (Small Remedies: 27)

From the childhood Savitribai is an independent girl instead of father her mother influences her. She challenges the notion that father is the head of the family and he decides everything in daughter's life. As young women she marries to a brahmin called Sadashivrao from Pune and becomes the mother of a daughter called Meenakshi.

Savitribai's love for music forces her to listen to music secretly at her in-law's house. Once her father in law observes her He realizes Savitri's genuine passion for music and he encourages her to continue her training. The lesson of music starts in a dark dirty corner of a house. The women in the family start gossiping. But Savitribai has shown enough courage. She has developed a relationship with Gulamsaab - a tabla player during her course of learning arid one day elopes with him Here, she had broken all the barriers of caste and marriage codes. How can a married Hindu wife, a mother of a girl child stay with a Muslim man without marriage before fifty years where women were dictated and ruled by man in an Indian society? She challenges the code of Manu. She can take the decision in her own life.

Before fifty years and even today in traditional middle class family the function of a woman is to look after the house and family. Her life is caged in four walls. She has no right to ask the question why? Savitribai's father-in-law too has a mistress hut no body can ask him because he was the head of the family. But what about daughter-in-law's relationship with a Muslim man.

> For Bai to develop a relationship with another man, a tabla player, a Muslim- this must have been not only unimaginable, but also the height of criminality. Did any one-blame father-in-law for this? As the head of the family, to indulge in his love of music, even to have singer, as mistress was all right. But for a daughter-in-law to be learning music and that seriously as if she was going to be a professional surely there was anger in family. Rules could be modified for the daughters, sometimes they are purely out of affection, but daughters-in-law carry the weight of the honour of the family, its reputation its izzat (Small Remedies: 220)

In a Hindu society there are different rules not only for man and woman but also for daughter and daughters-in-law. Being a Hindu Brahmin daughter-in-law Savitribai has developed the relationship with a Muslim. Here she questions the code for daughters-in-law in a Hindu society.

Savitribai has sacrificed her married life, her only daughter Munni and finally her relationship with Ghulamsaab. But after a long struggle she has created her own space, her own individual identity as an artist amidst the male dominated society. Her Guru teaches her to be original- a creator of her own life. As Guru says:

> Todi was mine. You can never get that. You have to create your own, it will come through your life, your experiences, your joys and sorrows. (Small Remedies: 133)

Savitribai follows the advice of her Guru in life as well as in music. She has decided to travel on the path less trodden. She suffers, struggles, sacrifices everything in life but paves the way for every Indian woman. As Madhu says:

I see the artist, the woman in search of her genius, of her destiny. But the artist was born out of a woman. First there was the woman and then the artist. (Small Remedies: 133).

Like an unnamed protagonist of Surfacing Savitribai too spread the message of self assertion and self affirmation. As it is said:

You are the chisel

You are the sculptor

And the stone

Life is what you make it.

Conclusion: During the course of the paper we have seen that both Margaret Atwood and Shashi Deshpande are writing for the same cause the establishment of female self in a patriarchal canon. Through their fiction both discuss the biological, linguistic, psychoanalytic and cultural problem of women. Their fiction is a pilgrimage to a Promised Land in which gender would lose its power, in which all texts would be sexless and equal like angels.

Both of them are different streams of the river meeting the same ocean. Both as torchbearers of feminism spread the message Aa%ma dIpao Bava Be your own light".

Work cited

- Atwood Margaret 1980. Surfacing Ontario: Paper Jacks Ltd.
- Beauvior, Simone 1972. The Second Sex England: Penguin Books Ltd.
- Deshpande, Shashi. 1990. The Dark Holds No Terrors Delhi: Penguin Ltd.
- 2000. Small Remedies. Delhi: Penguin Books Ltd.
- Hutcheon, Linda, 1969 Afterword in the Edible woman. Toranto: The Canadian Library
- Kirpal, Vinay & Mukta Atrey. 1998. Shashi Despande: A Feminist study of her Fiction. Delhi: B.R. Publication
- Pathak, R.S. (ed). 1998. The Fiction of Shashi Deshpande. 1998. New Delhi: Creative Publication.
- Indian Communicator, 20 Nov 1994

❑❑❑

Religious Imagery In The Poetry Of T. S. Eliot

Dr. Rupalee Burke
Head, Dept of English Sahajanand Commerce College, Ahmedabad

A study of religious poetry involves both religion and literature becoming thus an interdisciplinary study, a growing industry today. David Jasper says in The Study of Literature and Religion: An Introduction:

> Literature and religion are never far apart. The greatest literary achievements of the West, from Aeschylus to Dante to Shakespeare, cut deeply into the soul of humanity and stir in us the ultimate questions of existence, truth and beauty which can only be answered, if they are ever answered at all, by religious commitment or the equally passionate rejection of theology and its speculation.

Poets through the ages have striven to express their religious feelings and commitment in their poetry. Religion is the cultural embodiment of spiritual longing and cannot do without imagery and symbols. Because of this it has a special relationship with literature which cannot do without imagery and symbols either. There is thus an undeniable area of overlap.

T.S.Eliot is an archetypal modernist poet who is a religious (Christian) poet like Robert Southwell in the 16th century, John Milton, John Donne, George Herbert, Robert Herrick, Richard Crawshaw, Henry Vaughan, Abraham Cowley in the 17th century, G.M. Hopkins, Coventry Patmore and Francis Thompson in the 19th century. Eliot stands almost alone as a Christian poet, in the midst of breakdown in the modern world.

Few of these, with the exception of G.M.Hopkins, have explored the religious experience, undergone conversion and attempted to put it into poetic form as effectively as T.S. Eliot. T.S.Eliot moved from one Protestant denomination (Low Church - Unitarianism) to another Protestant denomination (High Church - Church of England) and recorded it in his poetry.

It is generally conceded that imagery is the very life-blood of poetry, it is the means whereby the poet unpacks his meaning, releases emotional associations, creates his world. The connotative aspect of language works largely through images, while the denotative works through grammar. Imagery is an inherent part of poetry and it is obvious that religious poetry will have religious imagery.

To come to the religious imagery in the poetry of Eliot, it the figure of the Virgin which is prominent. This is natural in the work of Catholic poets. The figure of the Virgin Mary is conspicuous by its absence in the religious poems of non-Catholic English poets. It is worth noting that the figure of the Father, the first person of the Holy Trinity is almost entirely absent in the religious poetry of Eliot, a most interesting lacuna. The image of Christ nowhere appears directly; because He is a transcendent God except briefly as discussed a little later.

Paul Murray in T.S.Eliot and Mysticism : The Secret History of Four Quartets explains:

> Within the Western tradition there are two distinct forms under which Christian poets have been accustomed to conceive Divine Reality. The first of these, the doctrine of immanence, invited the believer to look outwards towards the material universe that surrounds him, and through all his senses to perceive in the power and beauty of Nature the immanent presence of God. . . But in the second form of the Christian doctrine and experience - namely that of Transcendence - which can be said to characterize the poetical and

> mystical vision of the Four Quartets. This doctrine insists on an almost total separation of the human and the divine, of the temporal and the eternal worlds. God, or the Supreme Being, is thought of as being separated from our world of multiplicity by an immeasurable distance. And thus the path of the man who is in search of spiritual perfection, or in search of God, must of necessity be a path of interior darkness and of determined self-denial, a journey 'inward and upward'.

This explains partly why Eliot is so preoccupied with the difficulties of inner life. The doctrine of transcendence places the adult seeker on a path where assurance is not the background, but rather the goal. The reference to God as transcendent made earlier and outside the world explains Eliot's refusal (or failure) to imagine Him. The Holy Spirit, the third person of the Holy Trinity appears in the form of fire or dove, but the religious figure dearest to Eliot is the Virgin, or a related veiled sister who honours the Virgin. Surprisingly Eliot who comes from a Puritan background quite naturally uses the image of the Virgin to signify emotional closeness and love. The poet therefore needs an intercessor which the Virgin has traditionally been.

For a long time, in the wake of new criticism, biograpghy was down-played while the poem as verbal icon was the subject of the critic's scrutiny. Recent critical notions of the death of the author and the privileging of the text indicate a continuing of the trend established by the new critics. The "bio-critical" approach has therefore on the whole been unfashionable, but the re-entry of psychoanalysis into literary criticism seems to run counter to 'the death of the author' school of thought. At this juncture, biograpghy once again emerges as a valuable resource for the understanding of literary texts, especially those expressive of religious experiences. It is thus that the mapping of the biographical terrain becomes relevant. The influence of dominating women in childhood (his overprotective mother and elder sister Ada) and Puritan strictures on sexuality were to leave Eliot with sense of uncomfortableness in his interaction with women (which resulted in conflicts and complications with his first wife Vivienne, and his friends Mary Trevelyan and Emily Hale).

Eliot's anxiety in his relationships with real women disappears when he contemplates a quasi-divine figure who leads him onto the path of the higher love and reconciliation (echoes of Beatrice in Dante's Divine Comedy). The Virgin is not always explicitly the Virgin in Eliot's poems, she is quite often a Virgin-like figure. In A Song for Simeon, the presentation of the infant Jesus in the temple, Simeon's prediction that a 'sword shall her pierce' is the only direct reference to Mary and this of course, is taken from the gospel of Luke (Chapter V).

In Ash-Wednesday, Part I closes with lines from the Hail Mary. We need to note the ease with which those lines fall from the speaker without any sense of strain:

> . . . Teach us to care and not to care
>
> Teach us to sit still
>
> Pray for us sinners now and at the hour of our death
>
> Pray for us now and at the hour of our death.

Part II offers both the Virgin and a related lady. The scattered bones chirp :

> Because of the goodness of this Lady
>
> And because of her loveliness, and because
>
> She honours the Virgin in meditation . . . .

Setting up a link between the soul, the lady is mediator with the Virgin, herself the loving intercessor.

The lyric in Part II (Lady of Silences) clearly recalls the Litany to the Virgin of Loreto, most especially the following lines which derive from the 'Rosa mystica, domus aurea' of the litany.:

> Rose of memory
>
> Rose of forgetfulness

The lyric closes with a direct reference to the Virgin:

Grace to the Mother
For the garden
Where all love ends.

Part IV brings the Lady back, but the resonances of the Virgin are indubitable. She is seen 'Going in white and blue, Mary's colour. Again the larkspur is blue, Mary's colour. The final prayer for intercession at the close of Part VI with which the poem ends is again addressed to the Virgin. The lines 'Teach us to care and not to care' repeated from Part I remind us that they were followed by the 'Ora pro nobis' of the Hail Mary. Here they are followed by a different address, but it is still to the Virgin:

And even among these rocks
Sister, mother,
And spirit of the river, spirit of the sea,
Suffer me not to be separated
And let my cry come unto Thee.

Separation must be banished by closeness to the Mother. Through this channel he can approach the divine. That this spirit of the river is the Virgin and not any pagan Nature spirit is made clear by the line with which the prayer began, 'Blessed sister, holy mother, spirit of the fountain, spirit of the garden.' This is a clear reference to the Virgin Mary, who has, in Part II, been the Spirit of the garden. When she is called the spirit of the sea, a few lines down, she is Stella Maris, the star of the sea.

In the Four Quartets, The Dry Salvages has a lyrical section IV comprising a prayer to the Virgin, 'Lady whose shrine stands on the promontory.' One needs to note here the direct reference to the Virgin in the second stanza of Section IV:

Figlia del tuo figlio,
Queen of Heaven.

This is of course one of the traditional ways of describing the Virgin. Eliot, as is evident from the foregoing paragraphs falls back on traditional religious images precisely because of the weight of associations they carry. This is in keeping with his habit of introducing lines from the literatures of the past; allusion is with him a device to release multiple associations and provide effects of contrast and / or continuity. In the same way, the traditional religious image offers a psychological and emotional resting point in the quest of a distinctly modern and fragmented sensibility.

Where is Christ in the poetry of Eliot? The only (possible) reference is in Section IV of East Coker, (the least lyrical of all the lyrical fourth sections in the Four Quartets).

The wounded surgeon plies the steel
That questions the distempered part;
Beneath the bleeding hands we feel
The sharp compassion of the healer's art
Resolving the enigma of the fever chart . . . .

What, we ask, is this? Christ is a surgeon, himself wounded, but a healer who examines the fever chart at the foot of the patient's bed in this hospital which is the world.

The Holy Spirit fares somewhat better in Eliot's hands. He is there as fire and dove in Little Gidding. The opening lines about the winter sun flaming on the ice, the combination of frost and fire, lead up to the Pentecostal fire that stirs the dumb spirit. The Holy Spirit stirs the dumb spirit - that is the benumbed seeker whose spiritual state is wintry and frozen. Pentecost is the feast which commemorates the descent of the Holy Spirit upon the Apostles (Acts II : 1-4). The form

the Holy Spirit takes is that of tongues of fire, in other contexts, the element most associated with the Holy Spirit is air ('the wind bloweth where it listeth') the Holy Spirit is also imaged of course as a dove. The Holy Spirit as both the dove and flame, descends, bringing, through love, a torment which is indistinguishable from ecstasy. Eliot brings fire, air and dove all together in the lyrical section V of Little Gidding when he says:

The dove descending breaks the air

With flame of incandescent terror . . . . (emphasis mine)

This is foreshadowed in the reference (mentioned above) to the Pentecostal fire of Section I. The close of the poem very clearly shows how 'all things are ultimately resolvable into fire' (the Heraclitean flux) - but with a difference. The fire is not a simple, 'basic, rational, intelligent principle' - this fire is the Holy Spirit enkindling the human heart, a 'refining fire':

. . . From wrong to wrong the exasperated spirit

Proceeds, unless restored by that refining fire

Where you must move in measure, like a dancer.

This is a purgatorial fire, a painful cleansing, tempering, refining as preparation for the culmination. 'Fire' (God's all-consuming fire of love) will redeem the soul from the 'fire' consuming the average sensual seeker.

The quartet rises through Section V to an affirmation of faith somewhat rare in Eliot. The poem ends thus :

All shall be well and

All manner of thing shall be well

When the tongues of flame are in-folded

Into the crowned knot of fire

And the fire and the rose are one.

The 'shalls' signify a new certainty that the final fire is a crowned knotted rose: utterly beautiful, almost unimaginable. It is only thus indirectly, through the image of fire, that God's love may be hinted at.

Thus it may be said by way of conclusion that Eliot while remaining almost entirely within traditional parameters in his imagery, surprises us with his devotion to the Virgin. This comes as a surprise because nothing in his background (certainly nothing in the Church into which he was born) and not very much in the Church of his adoption leads us to expect it. As suggested earlier, the a-sexuality of the figure of the Virgin Mary combined with its utter beauty and purity, make that image a specially attractive one for Eliot.

Works cited

Eliot, T.S. The Complete Poems and Plays of T.S. Eliot. London : Faber and Faber, 1969.

Jasper, David. The Study of Literature and Religion : An Introduction. 2nd ed. Houndmills and Basingstroke: Macmillan Academic And Professional Ltd., 1992.

Murray, Paul. T.S.Eliot and Mysticism : The Secret History of Four Quartets. Houndmills and Basingstoke: The Macmillan P Ltd., 1991.

❑❑❑

Exploring the (Fe)male Psyche in Shashi Deshpande's "The Binding Vine": A Woman's Vision

Ms. Sharmila Jajodia
Ramnarain Jhunjhunwala College, Mumbai.

Abstract

This paper is directed to explore the (fe)male psyche through Shashi Deshpande's novel "The Binding Vine".

The social role, status and image of men and women have been distinctive over the centuries not only in India but all over the world. This distinction and discrimination has found expression in varieties of arts since the very beginning of human history. Whether globalization, educational and sci-tech advancement have brought any change in (fe)male psyche or not is still highly debatable.

This paper seeks to analyse how the female characters in the novel make an effort to understand the importance of the most sacred social institution of marriage, the role of male and female as the life partners and the deep rooted silence in this complex relationship. It also proposes to analyse the traumatic situations of physically violated women within and outside marriage, their identity crises and life-long sufferings. The paper probes into the relation between education and woman's submissive temperament, man's socially inherited mentality of dominance and his considering woman's submission to save the institution of marriage as her weakness. Urmila, the central character in the novel, helps to understand these facets of life through her interaction with other characters. The female characters in the novel belong to different strata which affect their perception of the self. There is always a clash between the self-image and the social image which results in the emergence of conflict in the personality. Urmila and her childhood friend Vandana are highly educated but are poles apart as far as their vision towards life is concerned. Urmi, a lecturer, being unable to overcome the trauma of her baby Anu's death, appears highly philosophical, unconventional, theoretical, emotional and sensitive while Vanna is a traditional lady. Both of them know Mira's and Kalpana's sufferings as rape victims, in the garb of marriage and outside marriage respectively. It is only Urmi who attempts to come out of the trauma as a woman in society after realizing their sufferings and lays bare the complexities of life. She feels that Mira's husband was 'insensitive' to her feelings but refuses to write a script for the film to be produced on Mira's life by Priti-an ad-film, commercial filmmaker. Firstly, she doubts the integrity of Priti as a woman who feels the need to know the social position of women through the past of their mothers and grandmothers; secondly, Mira and the man being Urmi's in-laws. But the same Urmi prompts Shakuntala to tell Malcolm, her journalist friend, her sufferings and Kalpana's story although in the beginning on Shakutai's appeal only, she also requests doctor Bhaskar Jain not to report the matter to police. She too shares feminine traits of all traditional women like caring for her children, husband etc. In her analyses of life, she realizes that nobody wants to be dominated-neither man nor woman. To sum up, although Shashi Deshpande tries to present a woman's vision of life yet she asserts that vision of man is equally essential to live life in its fullness. The main urge in life and society is-'always to survive' and for this survival we need to establish a bond of love between man and woman, which is the 'binding vine' and the 'spring of life'-despite gender differences.

Exploring (Fe)Male Psyche in Shashi Deshpande's The Binding Vine : A Woman's Vision

Shashi Deshpande's sixth novel "The Binding Vine" is a welcome addition to feminist literature and Indian English literature as it deals with 'everyday' experiences. "……The images of Indian women conveyed appear more like a photograph than a portrait."1.

As a novelist, Shashi Deshpande explicates the changing focus of writings by women:

All these years men have been telling the world in their writings that man are mysterious, women are fascinating, women are strange, women are whimsical, women are irrational. So now women are also talking and telling the world that men are mysterious……(Deshpande,1995).2

In an interview with Vanamala Viswanatha,Deshpande articulates about her contribution to the world of literature and the presentation of the reality of the middle class women: "I realise that I write what I write because I have to.Because it is within me.It's one point of view, a world from within the woman, and that I think is my contribution to Indian Writing."3

Further she states in the same interview: "...passivity is so ingrained in us ...my writing has to do with women as they are"4 and "I want to reach a stage where I can write about human beings and not about women or men."5

The present paper has been conceived in the light of above observations and proposes to explore (fe)male psyche in "The Binding Vine"(1993).The female characters in the novel belong to different strata of society which affect their self-perception as well as social perception.Throughout the novel, a constant conflict emerges due to the clash between the characters' own self and the social self.

Urmila, the central character in the novel is obsessed with her daughter Anusha's death, gets hysterical and has hallucinations.In her attempt to overcome the trauma, she not only introspects but also tries to analyse the complexities of life at personal and social level.One afternoon Urmi and Priti discuss the movie they have just watched.Priti expresses her indignation at its being divorced from reality.Urmi talks about marriage in real life as being" absolutely cold-blooded"(B.V.pp.36-37) and while in movies, it is depicted with total disparity as having a hoary tradition.Priti feels that movies are "such total male fantasies..."(B.V.p.37) Urmi agrees as"They are made by men and so..."(B.V.p.37) Suddenly Urmi is reminded of her mother-in-law,Mira.As they also discuss a court judgement regarding restitution of conjugal rights in a marriage petition,Urmi tells Priti, Mira's marital life, to prove her point.Mira's story is actually about a man's obsession with a woman.He meets Mira at a wedding party and falls in love with her.He engages himself in a "single minded pursuit of an object:marrying Mira,"(B.V.p.47)which is later on materialised.While exploring Mira's life through her diary,poems and photographs,Urmi finds Mira to be an avid reader, a good poet, an intelligent and a happy girl.But she has written no love poetry as all her poems were written in the solitude of an unhappy marriage. It clearly indicates that she had a strong sense of repulsion for him.Urmi feels that Mira had been raped in the garb of marriage while Kalpana-Shakuntala's daughter-outside marriage by her own uncle Prabhakar.Unconscious Kalpana struggles for existence and is neither dead nor alive.Shakuntala is obsessed with her daughter's tragedy like Urmi.Urmi feels Shakutai's sufferings and supports her in every situation.She also gets to know about Shakutai's as well as her sister-Sulu's marital life.In retrospect, she analyses the marital life of her intimate acquaintances too-the attitude of man and woman towards this complex relationship.Shakutai's husband forsakes her for another woman.Although he visits her whenever she sends the message,the need arises and she does not feel alone.Shakuntala finds him an irresponsible father, and jobless too, not because "he could not have got one but he did not want to work;not all the time,anyway."(B.V.p.110)She tells Urmi how she suffered as the fellow could not arrange for shelter and they had to sleep in a common passage.She had a dream to get 'mangalsutra made in gold'but she thinks-"the man himself is so worthless,why should I bother to have this thing made in precious gold?"(B.V.p.110)She realises that 'marrying that man' has been the greatest misfortune of her life.Sulu and Prabhakar are childless couple.Prabhakar does not touch drink and and cigarettes.He never tortures Sulu for their being issueless.So Shakutai thinks that their marital life will be peaceful.But later on she finds that Sulu,like,Mira suffered but never opened her mouth.She always remains fearful that

"he would throw her out, take another wife."(B.V.p.192)Prabhakar was 'always mad about Kalpana', he tries to spoil Kalpana earlier too at the age of 14.He succeeds in doing the same at a point of time when Kalpana makes her mind to marry a boy.Sulu also comes to Shakutai with her proposal in disguise(i.e.Prabhakar's proposal or obsession) for Kalpana to marry him.Sulu tells Shakutai that he will not mind Sulu's stay at home.She would do all household chores and Kalpana would be the mistress.Both the sisters find nothing wrong in that relation.Shakutai thinks atleast Prabhakar would be a good husband than what her own husband proves to be.But Kalpana laughs at them and tells that Prabhakar "can't have a second wife now.He can go to jail for it."(B.V.p.193)Sulu begs her and falls at her feet when Kalpana refuses.Shakutai identifies much change in Sulu after marriage; "She was frightened, always frightened"(B.V.p.195) Urmi's childhood friend, Vandana is highly educated but too submissive and traditional.Urmi feels terribly irritated at her constant refrain of 'Harish says'.She wants Vandana to 'assert' herself, not let him bulldoze her and not to let herself crawl before him.Vandana, in his absence too,behaves the way he wants her to do.Therefore Urmi realises that "it's Harish's sense of order and perfection which is the rock on which Vanna has built her life."(B.V.p.107) and "as if Harish, in Baroda, has some kind of remote control over her".(B.V.p.107)Urmi recollects that her own mother and grandmother, Mira's and Bhaskar's mothers have been submissive in their lives like Vandana.Urmi's mother has no defence against her husband's 'anger and silence'. Hence Urmi once blamed her father for his cruelty but was defeated by her mother's love for him.

Urmi introspects her marital life too.She falls in love with Kishore at the age of 15.Although she knows that being a navy personnel, Kishore would be out of home most of the times yet she marries him despite her father's opposition.She recollects her first meeting with Vanna after her (Vandana's) marriage, her sobbing and saying, "I'm all right.They're all very good people but ...she could not explain.You'll know when you get married yourself ".(B.V.p.100)But Urmi senses that she never knew that feeling which she saw on Vanna's face and in Mira's poems.The reason is that Kishore's home and family has been like that of hers since childhood.But she also recollects that like his mother,Mira, Kishore was also frightened at the initial stage of their married life.He feels marriage as a social trap.So she too gets frightened and to prove him wrong, leaves her matrimonial home on the wedding night itself.She also recalls that when Kishore left her the first time to join his duty, she could not say loudly "Each time you leave me, the parting is like death."(B.V.p.138)She also recollects her fearlessness, confidence and her love-her immense strength.Yet somewhere in the journey of her life, she also seems to be fearful and underconfident.Her fear of Kishore's never returning home, losing his life in sea, his turning away from her, his unwillingness to come back to her, tempts her too for submission like Vanna and Inni.But she does not do that.She says,"I want to submit too.But I know that if I walk the way of submission once,I will walk that way forever."(B.V.p.82)Yet she never asks Kishore 'why?' for his being away from her in their few days stay together.She never reveals her hurt, her longing (to him) to keep him by her side.Urmi senses that Dr. Bhaskar Jain is intruding into her personal life.He asks her about her marriage and questions like "You love him(Kishore)"(B.V.p.161)and steps out the role alloted to him in her life.She assures Vanna who is anxious about her safety like her mother Inni, "I am quite safe.I have my blade of grass."(B.V.p.162) "like Sita".(B.V.p.162)But she also feels that Bhaskar was right when he told Urmi at her mother's home, "There is nothing of you here."(B.V.p.85)as she never let Kishore become part of her real world.Even the bed covers have been bought by Vanna for her.Thus Urmi somewhere finds/feels vacuum(emptiness) in her marital life because Kishore stays away on account of his job responsibilities.

The male characters in the novel helps us to figure out the patriarchal structure of our society-male mentality and its rigidity and his reproaching the woman, his counterpart.

Kishore's father has been a very cheerful man, but he is so insensitive and tenacious that he could neither propose Mira nor asked his parents to do the same on his behalf.He goes deviously to get hold of her.He forces himself on her.That's why his sister tells Akka that her brother was crazy about his wife and she had never seen any man like that.Likewise was Prabhakar, Sulu's husband, for Kalpana.

Dr. Bhaskar appears solicitous for Urmi in the beginning.Although he knows that Urmi is a married woman,yet he loves her and announces unhesitatingly.He surprisingly remarks, "You never speak of your husband."(B.V.p.161) "Most women do."(B.V.p.161) "Tell me something about your

marriage."(B.V.p.161) and asks "You love him."(Kishore)(B.V.p.161)Urmi frighteningly addresses him "caveman stuff"(B.V.p.161)and from her facial expression he perhaps concludes that he does not figure anywhere in the equation of her marriage.It hurts him.In the next meeting he just greets Urmi indifferently.Urmi finds him unreasonable and unbending.It shows that "He's like all men.If he can't get what he wants..."(B.V.p.170)His own mother remarks, "My Bhaskar can do anything he has a mind to do."(B.V.p.158) "He is a flatterer,my Bhaskar.Don't take him seriously,be careful,Urmila,be careful".(B.V.p.159)She inspects Urmi as if she were her would be daughter-in-law.Bhaskar's male mentality and egoistic nature becomes quite obvious when he says, "I am the only son of rich parents, a highly qualified man-how can any girl refuse me? No,no,it can't happen,it's impossible."(B.V.p.160)Even the poet Venu's remarks on Mira's poetry show him as an arrogant male,who wants to subjugate his counterpart: "Why do you need to write poetry?It is enough for a young woman like you to give birth to children.That is your poetry.Leave the other poetry to us men."(B.V.p.127)The gender discrimination can be seen in literary field too as "Venu's poem everywhere and Mira's voice silenced".(B.V.p.128)

That's why Shashi Deshpande laments that the need for change is not equally understood between men and women.She says, "Women are moving,there is much more awareness among women...But I think men are not moving fast enough."6

Even Urmi's father does not trust Inni's ability as a mother.Once he finds Urmi crying under Diwakar's care in her absence.Diwakar is a faithful servant at Inni's maternal home.Inni's husband reacts ferociously, "How could you leave her alone with a man! Diwakar!...He is a man.Diwakar!"(B.V.p.199)That day only he decides to take Urmi to his own mother,without listening to Inni's cry, promises and begging and brings her back.

Urmi's grandmother baiajji also suffered the pangs of male-dominance.She becomes resentful and resists learning English when her husband forces her to do so as "his status required his wife to know English."(B.V.p.99)She had to switch over from Kannada to Marathi to meet her father's expectation-to get a suitable match for her.

Harish also appears as a dominating husband who does not like Vanna's calling her daughter by any other name with love.He blames her that she is not firm enough with her daughters.

Amrut ,Urmi's brother, considers himself as a soft man; weaker than his would be wife Radha.He has always been a devoted son and loving brother.Since his father's death, he is overwhelmed by filial piety.So he gives up the idea of going abroad and starts trying for an IAS.He was not resolute, firm and dominating like his father.He could not immerse his father's ashes in the river rather Urmi did it.Amrut depends on his sister Urmi for so many things even on property matters. Amrut considers his father dominating.He conceives him as 'brutal' as he forces his will on Inni.Urmi considers that Amrut is not soft, is not weaker than Radha, rather he hates conflict,hence appears so.

Shashi Deshpande also throws light on the ambiguous aspects of her characters' personality.

Priti, an ad-film,commercial filmmaker stresses the need to know our mothers and grandmothers to know our social position and to recreate Mira's life.She finds Indian films unrealistic.She believes law can help woman.Urmi feels that law can't change people's lives,as mostly women do not go to court on matrimonial matters.The same Priti blocked her own mother out of her life,left her entirely as she had become manic depressive and an alcoholic.She made Priti's life at home impossible.

Urmi disagrees to write a script for the film to be produced on Mira's life by Priti.Firstly, she doubts Priti's integrity.Secondly, to produce a film on their life means to expose her father-in-law's brutality and insensitivity.Urmi thinks that he is insensitive but not brutal.But Amrut's statement-'only using physical violence doesnot make one brutal,even to force one's will on another is to be brutal'-shows that Mira's husband was also brutal like Prabhakar.The same Urmi prompts Shakutai to tell her daughter Kalpana's tragic story to her journalist friend Malcolm to do justice with Kalpana to get it published in the newspaper.Afterwards it is only Urmi who wants to get Mira's poems published with the help of Akka, the man's second wife.She feels, "And we can't go on pushing it-what happened to them-under the carpet forever because we are afraid of disgrace."(B.V.p.174)Vanna accuses Urmi for being insensitive to Akka's feelings(as the man was

her husband) but Urmi realizes that strong and confident Akka wept and cried after reading Mira's poetry as she senses Mira's sufferings exactly.This must have occurred in her heart, "I am a woman, so it must be true."7 and "we were simply women talking together."8 Urmi is so determined to give Mira's silence a voice that she is ready to oppose even Kishore if the need arises, "I'll cross that bridge when I come to it."(B.V.p.175)

Urmi is so self-respected and self-dependent that she does not want to use her husband Kishore's money. 'She will use his money only when she have to'. Kishore laughs at Urmi and calls it her "kept women phobia".(B.V.p.94)Urmi also gets angry when Vanna and Inni express their concern over her friendship with Bhaskar.In the beginning she appears non-conformist saying, "Do you expect me to live like a cloistered nun just because I am married?"(B.V.p.115)She also retorts angrily to Vanna not to pry into her personal(sexual) life and tells that she can't live by her mother's rules.Urmi, later on, realises that Vanna and Inni were right in warning her but she had tried to close her eyes.So she should have no excuse for not knowing him but she should be angry with herself, not with Bhaskar.

Shakutai's sister Sulu was not courageous enough as to oppose her husband's reactions.She admits that "Nobody should live like that(Sulu),Urmila,so full of fears."(B.V.p.195)But on the other hand, she says that Kalpana was spoilt and we are facing the dire consequences due to her self-willed and stubborn attitude.Shakutai does not understand the gravity of the incident and holds her daughter responsible for it as she didn't have womanly fears.For Shakuntala, "boys are like... dogs panting after bitches."(B.V.p.146)and "men are like animals."(B.V.p.147) and there are their own people first of all, who always wait to throw stone at them.Shakutai does not want to report the matter to police as it is disgraceful on her part. Even she feels humiliated when the story is in print.Consequently they can't hold their head bcause of Kalpana.She fears that nobody will marry her daughters after knowing this incident.Later on as Urmi's father repents for sending her to Ranidurg to her grandparents,so does Shakutai.She admits that she(Shakutai)and Sulu were wrong and they did wrong to Kalpana.Bhaskar, who himself wants to get married, asks Urmi why Shakutai is worried about her daughters' marriage and he further says, 'what Shakuntala has got out of her own marriage -except for the children, of course?And yet,she is longing for her daughters' marriages' is a rather silly question on Bhaskar's part.Urmi replies, "Women like Kalpana's mother do find something in marriage."(B.V.p.87) "Security.You're safe from other men."(B.V.p.88) "Even if it has not worked out for her,it usually gives them that guarantee of safety.It takes much greater courage to dispense with a man's protection."(B.V.p.88)

After marriage women suffer identity crises-as their name is changed too.For e.g. from Mira to Nirmala. Bhaskar's mother,Urmi's father and her grandfather understand the importance of name and never change and shorten it.But her grandmother can't remember names and systematically takes people's name away from them as she has lost her own name 'Kamala' and everyone even 'Papa'(her son) calls her 'Bai'.

Urmi, Mira, Priti and Kalpana as radical feminists oppose women's oppression.They do not want to recreate their mothers' lives in their own lives by following them.They do not share anything with their mothers as 'Nothing is in their (mothers') hands.' Therefore,for Urmi as well as Kalpana,girls are not objects in a catalogue and they do not meekly "accept any man their parents choose for them-not any more."(B.V.p.160)

Shashi Deshpande also focuses on parent-child relationship and the impact of generation gap on relations.

Throughout the novel,it is the mother who cares for the children more than the father does.Even children and family members i.e. society expects too much from mother whether she is working woman or just a house wife.Urmi,Vandana, Shakuntala, Akka, Mira's, Kishore's and Bhaskar's mothers all care too much.Urmi faces nervous breakdown and is fearful about Kartik's life, after Anu's death.She feels "When a child dies,there's so little left"(B.V.p.20) "only emptiness"(B.V.p.20).When her friend Lalita asks her about issues, she replies'one'but feels she has betrayed herself. How can she forget her Anu, her dead daughter?

Kishore's father's caring attitude is quite clear as after Mira's death, "What he really wants now is a mother for that motherless child."(B.V.p.47)

Urmi and Vanna's concern for their children is reflected in their conversation.Vanna asks, "Do we have to go on agonising over the children for ever,Urmi.Do you think all parents do this?" (B.V.p.76)Urmi replies, "I don't know.Sometimes I think it's women who take parenthood seriously; men don't, not to the same extent, anyway."(B.V.p.76)She further expresses about the role played by society in making the woman a serious parent, "Sometimes I think...They brainwash us into this motherhood thing.They make it seem so mystical and emotional when the truth is that it's all just a myth.They've told us so often and for so long that once you're a mother you have these feelings, that we think we do."(B.V.p.76)

Urmi once tells Dr. Bhaskar Jain too that,one always hopes one's children will get more out of life than one has.Mira's mother once replied seriously to Mira's query- "Don't you want to know your future?"(B.V.p.101)like this-"What's there in my life apart from all of you?If I know all of you are well and happy.I'm happy too."(B.V.p.101)

Shakuntala strongly puts forth her desire as a mother during her catharsis- "Look at me-what am I ? I don't want my children to be like me."(B.V.p.112) "Why should my children go to other people's houses to watch(T.V.)? Are they beggars? I've deprived them of nothing."(B.V.p.143)

Inni is always worried about Urmila's getting late, even after her marriage.Vanna utters, "Inni's worried about you; about you..."(B.V.p.162)It shows 'parenthood makes one vulnerable'.

Even father-daughter, mother-daughter relationship has been underlined in the corpus of the novel.

Urmi, through Mira's autobiographical details realises that Mira was close to her father-'his only daughter,his favourite child.He was proud of her, her intelligence'.

Similarly, Kalpana and her father share good relationship.She gives her father more money than to her mother.She does not grumble at his spending money on gambling,even though he has done nothing for her.Kalpana feels her mother to be responsible for being deserted by her father, "You drove him away, you are always angry, always quarrelling,that's why he's gone"(B.V.p.93)

Urmi also seems closer to her father as she shares many a thing with her father but never anything with her mother.On the other hand, Vanna's father never cares for her except once in his life-time.Vanna herself gives vent to her feelings, "For years, I kept hoping that my father would begin to know me, to love me...I knew my father didn't love me, no,he would never love me.I gave up that hope then."(B.V.p.174) "In fact I wonder whether he knows I exist."(B.V.p.53)Even then she doesnot want her father to be labelled as 'insensitive and brutal'and opposes saying, "He was my father."(B.V.p.172)

Urmi and Inni,Shakuntala and Kalpana;Vandana and Mandira, somehow throw light on the mother-daughter relationship.

Urmi, since her childhood, used to stay with her grandparents.She always likes to wear clothes stitched by her grandmother however old or shabby they got, never wears her mother's expensive clothes.She does not consider her mother as 'solicitous mother'.Urmi gets angry with her many a time.Therefore Inni once burst out, "I know,I'm a burden to you,but I am helpless,I have no one..."(B.V.p.69) Inni does not like Urmi's involvement in Kalpana's matter.Both of them are unable to understand each other.That's reason why Urmi once says,"Why,Amrut you've begun protecting Inni against me!"(B.V.p.26)Amrut is uncomfortable with any comment passed on his mother.

Shakutai and Kalpana view life altogether differently.Kalpana never tells anything to her mother-her salary,her uncle's bad intention,her going out to get herself photographed with her friend.Shakutai does not want Kalpana to be born because of her own troublesome life.She holds Kalpana responsible for her tragedy as she puts up lipstick,does not care for anybody,walks out with her head high in the air.She does not listen to her mother's instructions regarding male mentality and indecency.Kalpana wants to marry a boy whose caste and family are not known, so it is opposed.Shakutai wants Kalpana to marry Sulu's husband as he does not have any bad quality like her husband.But Kalpana,being practical,opposes it.Even she objects to Prabhakar's calling her 'my beauty'and slapping her brother Prakash.Thus Kalpana and Shakutai have different dreams and visions.

Vanna's daughter Mandira is more confident and aggressive child.She minds Vanna's being a working woman and thinks that she will never leave her children to go to work.She does not want Hirabai(maid servant) at home but her mother.When Vanna thanks Urmi for being there to look after Pallavi,Mandira expresses her childlike envy- "she won't thank me,she thinks I never do anything".(B.V.p.72)Vanna 'wants to get married, have children and look after her family life'.She does not want to study.She holds Akka responsible for her being a career woman.Vanna is too much anxious of Mandira's constant refrain that she shouldn't be working.Vanna compares her childhood to that of Mandira and thinks why she never felt the same as her mother was also a school teacher.She inquires, "Why are these kids so demanding,Urmi?"(B.V.p.74)Mandira is jealous of Pallavi,her younger sister,being loved and cuddled by her mother.But Mandira's behaviour is childlike.Vanna,even being a medical social worker,is unable to cope.She feels Mandira hates her and asks Urmi, "Am I such a terrible mother?"(B.V.p.74)But at the same time she does not want to send Mandira away to live with her own mother Akka.

Thus Shashi Deshpande makes us to notice individual differences despite gender equality.

Shashi Deshpande also presents how society reacts to the incident of molestation.Even the police officer wants it to be reported as a case of accident -as it does not make any difference, on paper,whether she dies as the victim of an accident or physical harassment.They don't like such cases for being messy and troublesome, never being straightforward.He thinks- it will affect the girl and her family.Her name would be questioned as she is unmarried.She may be a professional,and may have knocked down by a car after having a bit of fun with her boyfriend(out of home without the knowledge of her family).Even media twists Kalpana's story to present it otherwise.Urmi,too, experiences later on,that the morcha and exposure has been just as bad as tragedy.It appears as a game and an imaginative story in which charges and counter-charges are exchanged and Kalpana is victim and her family martyrs.Suddenly they are celebrities on T.V.and Shakutai has too suffer, to agonise in the fierce glare of publicity.

Urmi represents Shashi Deshpande.She observes that a woman always feels threatened by a male.She accepts that,"No,I don't like men who try to dominate women.I don't like women who do it to men, either."(B.V.p.133)No human being wants to be dominated.The most important need is to love.We can anchor ourselves to this strange world when we love.Love absolves us from being cruel.The main urge is always to survive.The utter futility of life overwhelms human beings and the thought of dying terrifies them.

Thus Deshpande expresses that woman's as well as man's vision is essential to live life in its fullness.Therefore,we need to establish a bond of love between man and woman-which is the 'binding vine' and the 'spring of life'-despite gender differences.

Shashi Deshpande also emphasizes that hers is not the strident and militant kind of feminism which sees male as the cause of all troubles.

She further articulates the uniqueness of her feminist writings in an interview with Pallavi Thakur:

My writings "is about human beings and it is ultimately universal.You know human beings are the same everywhere."9 as "there is a man within every woman and a woman in every man.We each contain within an antipode of ourselves."10

Deshpande understands "feminism in India as activism rather than theory."11 What she wants to convey is that educated and economically independent women may still be bound and wrapped by conventions and brainwashed by the centuries of conditoning like Urmi and Vanna.The first step towards emancipation is liberation i.e. freedom.It is possible only if one goes to the truth of relationships, by going beyond the relationship.

She further explicates in same interview, "Men need the support of women and women need the support of men.And we need each other very badly because in this world we are all living together.I would not say that women should be active and men should be supporting.No, I think they are both in it together,equally together,only then it will work.So that is my kind of feminism."12 It does not mean promiscuity.She "differs from people who feel that feminism means loose morals, hating man or giving up the family.No,it's not at all that way to me."13.

To sum up the discussion,one can't live in isolation.For survival,we require to understand one another,without any type of rigidity in our nature,without any generalisation, inspite of individual differences and ups and downs in our daily life.

References:

1. Ranjit Guha,ed., From Subaltern Studies VI: Writings on South Asian History and Society, Oxford University Press,1994, p.94
2. Ram Sevak Singh & Charu Sheel Singh,ed., Spectrum History of Indian Literature in English, Atlantic Publishers and Distributors,New Delhi,1997,p.222
3. Quoted by Sandu Sarabjit K. in The Novels of Shashi Deshpande, Prestige Books,New Delhi,1991,p.46
4. Quoted by Vinay Kirpal,ed., The New Indian Novel in English:A Study of the 1980, Allied Publishers Limited,New Delhi,p.162
5. ibid. p.159
6. Rajeshwar Mittapalli & Pier Paolo Piciucco,ed.,Studies in Indian Writing in English ,Atlantic Publisher & Distributor, 2001,p.210
7. From Subaltern Studies VI:Writings on South Asian History and Society, p.94/95
8. ibid. p.94/95
9. Ravi Nandan Sinha,ed., The Quest:A Journal of Indian Literature and Culture,Vol.17,No.1,June2003,p.66
10. Rajul Bhargava,ed., Indian Writing in English:The Last Decade, Rawat Publications,2002,p.67
11. Studies in Indian Writing in English, p.209
12. The Quest:A Journal of Indian Literature and Culture,Vol.17,No.1,June2003, pp.67-68
13. ibid. p.68.

❑❑❑

'કહેવતોની દુનિયામાં ડોકિયું'

પ્રા. શોભના તન્ના
Head Dept. of Gujarati, MNWC

કોઈ વાતને સામાન્ય રૂપમાં કહેવા માટે સામાન્ય શબ્દ તેમ જ વાક્યરચનાનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. જ્યારે એજ વાતને અસરકારક રીતે કહેવાની જરૂર પેદા થાય ત્યારે અથવા એમાં ચમત્કાર કે વિશિષ્ટતતા લાવવાના હોય છે ત્યારે ભાષાનો સામાન્ય પ્રયોગ સાથ નથી આપતો. એવે સમયે ચીલાચાલુ પદ્ધતિમાંથી બહાર આવી વિશિષ્ટ પ્રયોગોનો આશ્રય લેવો પડે છે. આવો વિશિષ્ટ ભાષા પ્રયોગ, રૂઢિપ્રયોગ, કહેવત ઈત્યાદિ દ્વારા કહેનાર જે કહેવા માગે છે તે બધુ જ અસરકારક રીતે કહી શકે છે અને સાંભળનારને જે અર્થ પહોંચાડવા માગે છે તેમાં પણ તેને કામયાબી મળે છે. 'તારી બુદ્ધિ નબળી છે.' 'તારી સમજમાં નાની અમથી વાત પણ નથી આવતી.' વગેરે સાદા વાચ્યાર્થ ધરાવતા વાક્યો છે તેને બદલે 'અક્કલનો ઓથમીર' કહેતાં જ પૂરેપૂરી અને ધારી અસર ઉપજાવી શકાય છે. આ ક્ષણ જ રૂઢિપ્રયોગનાં જન્મની ઘડી બને છે. આવો રૂઢિપ્રયોગ કથનમાં માર્મિકતા ઊભી કરે છે. ક્યારેક શ્રોતાના મર્મ સુધી ધારી અસર પણ કરી દે છે. જો કે રૂઢિપ્રયોગ યોગ્ય સંદર્ભમાં જ પ્રયોજાવો જોઈએ.

ભણેલાં કે નિરક્ષર, અધ્યાપક કે વિદ્યાર્થી નાની ઉંમરનાં કે મોટી ઉંમરનાં, સર્વ કોમનાં, વર્ગનાં ક્ષેત્રનાં લોકો એને પ્રયોજે છે. એવું વ્યાપક એનું કાર્યક્ષેત્ર છે. આ રૂઢિપ્રયોગ કોઈ નિયમોથી શીખી શકાય? અનુભવોથી શીખી શકાય? જવાબ થોડો મુશ્કેલ છે. રૂઢિપ્રયોગો એ અન્ય કોઈ વ્યાકરણગત એવું ઘટક નથી કે જે વિદેશી ભાષકને નિયમો દ્વારા સમજાવી શકાય. રૂઢિપ્રયોગ, વ્યાકરણ અને શબ્દકોશથી ભાષાનું જ્ઞાન અવશ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. 'ઉકાળ્યું', 'બાફ્યું', 'ઘર ભાંગ્યું', 'આખલો' એવા શબ્દોનાં પણ વાચ્યાર્થથી ઈતર અર્થ છે જે લગભગ રૂઢિપ્રયોગોની શરતે સમજાય છે છતાં આપણે તેને રૂઢિપ્રયોગ કહીશું નહિ. બે કે બે થી વધુ શબ્દોનો સમૂહ સાથે મળીને, કોશગત અર્થથી જુદો, વધારે અસરકારક મર્મસભર અર્થ પ્રગટ કરે ત્યારે એવી બળવાન ઉક્તિ રૂઢિપ્રયોગ બને છે. કોઈ વાક્ય કે વાક્યનો અંશ સામાન્ય અર્થ ન દર્શાવતા કોઈ વિલક્ષણ અર્થ દર્શાવે તેને રૂઢિપ્રયોગ કહેવાય. દા.ત. ''આટલું બોલતાં બોલતાં તો એ પાણી પાણી થઈ ગયો.'' 'પાણી પાણી થઈ જવું' એ સામાન્ય અર્થમાં ન પ્રયોજાતા લાક્ષણિક અર્થમાં પ્રયોજાયેલ છે. રૂઢિપ્રયોગ વાચ્યાર્થ ન દર્શાવતાં લક્ષણા કે વ્યંજના દ્વારા વિશિષ્ટ અર્થ દર્શાવે છે. આ ઉપરાંત ભાષાનાં અલંકૃત પ્રયોગો લાંબા સમયથી ભાષામાં રૂઢ થઈ ગયા હોય તેને પણ રૂઢિપ્રયોગ, ભાષાના શબ્દ પ્રયોગો કહેવાય. દા.ત. 'પુષ્પાંજલિ આપવી.' આ જાતનાં પ્રદેશે, પ્રદેશ થોડાંક ફેરફાર સાથે સતત પ્રયોજાતા રહે છે. વ્યક્તિની અનુભવની ટંકશાળમાંથી તદ્દન નવાનકોર ખણખણતા સિક્કા જેવા આવા ભાષા પ્રયોગો અભિવ્યક્તિને ધારદાર બનાવે છે. ભાષાની અભિવ્યક્તિની વિવિધ છટાઓ નિરૂપવામાં રૂઢિપ્રયોગોનો ફાળો ઘણો મોટો છે એ તો ચોક્કસ.

રૂઢિપ્રયોગોની જેમ નાનપણથી જ આપણાં કાન પર જે વિશિષ્ટ ઉક્તિઓ અથડાય છે તે કહેવતોની છે. 'જવા દો ને. ભૂંડ ભેંશનાં ડોળા મોટા!' 'એ તો એવું જ હોય', 'વડ તેવા ટેટા ને બાપ તેવા બેટા.' ભાઈ ખરી વાત તો એ છે કે, 'ખાડો ખોદે તે પડે.' આવા ભાષા પ્રયોગોની આપણને નવાઈ નથી. આપણી ભાષામાં અઢળક કહેવતો છે. કહેવતો પર્વતો જેટલી પ્રાચીન છે. આપણાં પૂર્વજો પાસે ઔપચારિક શિક્ષણ ભલે ઓછું હશે. ભલે તેઓ નિરક્ષર હશે પરંતુ તેમની ભાષા ખરા લોહીની લાલીવાળી છે. આજે પણ શિક્ષણ સુવિધાથી વંચિત દૂરના ગ્રામ પ્રદેશમાં પહોંચી જાઓ અને જે સહજ રીતે વાણી વહે છે તે સાંભળો તો દર ત્રીજા ચોથા વાક્યે રૂઢિપ્રયોગ કે કહેવતનો ઉપયોગ થતો જોવા મળશે. બાળક નિશાળે જતાં પહેલાં ઘરમાં ઘણું પામતો હોય છે. જો કે અત્યારે કહેવતો જવલ્લે જ પ્રયોજાય છે. કહેવતો પ્રયોજવાની પ્રવૃત્તિ મંદ અતિ મંદ થતી જાય છે. સાધારણ વાતચીતમાં પણ સપાટ અભિવ્યક્તિ, બહુ બહુ તો વક્રોક્તિથી આવે છે. પરંતુ કહેવતસભર કથન શહેરનાં ભણેલા સુધરેલા સમાજમાં અતિ દુર્લભ બનતું જાય છે.

કહેવતો નથી પ્રાચીન કે નથી અર્વાચીન એ તો ભાષાનો સનાતન અંશ છે 'બોલે તેના બોર વેચાય' એ કંઈ કોઈ એક સમયની અમુક જાતિના લોકોની કહેવત નથી. કહેવતો એ સમાજના શાણપણની પારાશીશી છે. એમાં પણ વાચ્યાર્થ પછીની બીજી અને ત્રીજી શબ્દશક્તિ લક્ષણા અને વ્યંજનનો વ્યાપાર પ્રવર્તે છે. જગતની કોઈપણ પ્રજા કે તેનું સાહિત્ય આ અંગવિહોણું નહિ હોય. કહેવતો પ્રજાની રહેણીકરણી, રીતરિવાજો, ઉત્સવો, માન્યતાઓ અને ઈતિહાસને પ્રતિબિંબિત કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. ભોજનમાં જે પ્રમાણમાં મીઠું સમરસતા અને સ્વાદિષ્ટતા અર્પે છે તે જ રીતે ભાષામાં કહેવત કે રૂઢિપ્રયોગ સભરસ બનીને આવે છે અને બોલાયેલી કે લખાયેલી ભાષાને સમરસતા અને આસ્વાધતા અર્પે છે.

રૂઢિપ્રયોગ અને કહેવત બંને ભાષાના શણગારરૂપ છે. બંને લોકજીવન સાથે સંકળાયેલા છે. રૂઢિયપ્રયોગ એ ભાષાનો પ્રયોગ છે જ્યારે કહેવત એ લોકસાહિત્યનો અંશ છે. એટલે સ્વરૂપની દષ્ટિએ તેમ જ તેનાં અંતઃતત્વની દષ્ટિએ બંને જુદા છે.

પેઢી દર પેઢી કોઈ પણ માનવ સમૂહનો સંગ્રહાતો જતો અનુભવ તથા ડહાપણ તેની ભાષાનાં બોધરૂપ દૃષ્ટાંત વાક્યોમાં કે ચોટદાર મર્માળી ઉક્તિઓમાં પ્રગટ થાય છે. આવા વાક્યો અને ઉક્તિઓ એક વ્યક્તિ પાસેથી બીજીને અને એક જમાના પાસેથી બીજા જમાનાને મળતાં રહે છે. અને એ રીતે વધુ ફેલાઈ ફેલાઈને સર્વ સ્વીકૃત બની સમાજમાં લોકપ્રિયતા પામી સહુને મોઢે રમી રહે છે એમને આપણે કહેવતો તરીકે ઓળખીએ છીએ.

કહેવતનાં સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ તો બે મહત્વનાં સ્વરૂપો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. (૧) ગદ્યાત્મક અને (૨) પદ્યાત્મક.

ગદ્યાત્મક કહેવતો:

(૧) ઉજ્જડ ગામમાં એરંડો પ્રધાન.

(૨) દુકાળમાં અધિક માસ.

(૩) શેઠની શિખામણ ઝાંપા સુધી.

(૪) ગરીબની બૈરી સહુની ભાભી.

(૫) દીવા પાછળ અંધારું.

આપણે ત્યાં પદ્યાત્મક કહેવતો મોટે ભાગે દોહરા, સોરઠા કે ચોપાઈમાં મળે છે.

(૧) અક્કલ ઉધારે ના મળે, હેત ના હાટ વેચાય
રૂપ ઉછીનું ના મળે, પ્રીત પરાણે ન થાય. — દોહરો

(૨) પીપળ પાન ખરંતા હસતી કુંપળિયા
મુજ વીતી તુજ વીતશે, ધીરી બાપુલિયા. — દોહરો

(૩) કળથી થાયે કામ, બળથી તે થાતું નથી
જર બળ નવ આવે કામ સાચું સોરઠિયો ભણે — સોરઠો

(૪) ઊંઘ ન જુએ તૂટી ખાટ, પ્રેમ ન જુવે જાત કજાત
ભૂખ ન જુએ ટાઢો ભાત, પ્યાસ ન જુએ ધોબી ઘાટ — ચોપાઈ

લોકજીવનનાં ભિન્ન ભિન્ન પાસાંનો જ કહેવતોમાં રજૂ થાય છે તેનો વિગતે વિચાર કરીએ તો જણાય. કુટુંબ, જ્ઞાતિ, ધર્મ, નીતિ, રાજશાસન, મનુષ્ય સ્વભાવ, લોક વ્યવહાર, પ્રકૃતિ, વૈદક જેવા વિષયોનું તેમાં પ્રાધાન્ય છે. આ વિષય સંબંધી કહેવતોનાં ઉદાહરણો પરથી લોકજીવન અને લોકમાનસનો ખ્યાલ મળે છે.

થોડાં ઉદાહરણો જોઈએ:

કુટુંબ

(૧) ઊઠ વહુ વિસામો ખા, હું કાતું તું દળવા જા.

(૨) ઘર ફૂટે ઘર જાય.

(૩) છોરું કછોરું થાય, માવતર કમાવતર ન થાય.

જ્ઞાતિ

(૧) વાણિયા વાણિયા ફેરવી તોળ.

(૨) સુતારનું મન બાવળિયે.

(૩) કપાળે હજો કોઢ પણ પાડોશી ન હોજો મોઢ.

ધર્મ અને નીતિ

(૧) અતિ લોભ તે પાપનું મૂળ.

(૨) રામ રાખે તેને કોણ ચાખે.

(૩) પરમેશ્વરે દાંત આપ્યા છે તે ચવાણું આપશે.

રાજશાસન

(૧) ક્યાં રાજા ભોજ ને ક્યાં ગાંગો તેલી?

(૨) રાજાને ગમી તે રાણી ને છાણાં વીણતી આણી.

(૩) જેનો રાજા વેપારી તેની પ્રજા ભિખારી.

મનુષ્ય સ્વભાવ

(૧) આંગળી આપીએ તો પહોંચો પકડે.

(૨) ગરજ સરી ને વૈદ વેરી.

(૩) તારું મારું સહિયારું ને મારું મારા બાપનું.

લોક વ્યવહાર

(૧) કરણી તેવી પાર ઉતરણી.

(૨) હિસાબ કોડીનો બક્ષિસ લાખની.

(૩) ખાડો ખોદે તે પડે.

પ્રકૃતિ

(૧) ઊંટ મેલે આકડો ને બકરી મેલે કાંકરો.

(૨) ફૂમળા છોડને વાળીએ તેમ વળે.

(૩) ડુંગરા દૂરથી રળિયામણા.

વૈદક

(૧) ગળો, ત્રીખરુ ને આમળાં સાકર ઘી થી ખાય
વૃદ્ધપણું વ્યાપે નહિ, રોગ સમૂળો જાય.

(૨) મેથી કહે હું મોંઘામૂલી રંગે પીળી લાગું
મારો વાપર જો થાય તો વા કહે હું ભાગુ.

(૩) રાતે વહેલા જે સૂઈ, વહેલાં ઊઠે વીર
બળ, બુદ્ધિ, ધન સહુ વધે, સુખિયું રહે શરીર.

કહેવતોને આધારે થયેલી કાવ્યરચનાઓની વાત કરીએ તો સૌ પ્રથમ આપણને તેરમી ચૌદમી સદીની પ્રાકૃત ભાષામાં લખાયેલ કૃતિઓ મળે છે. ત્યારથી ઠેઠ અઢારમી સદી સુધી આ પરંપરાની રચનાઓ મળી આવે છે. પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, હિન્દી, રાજસ્થાની ને ગુજરાતી જેવી ભાષાઓમાં પ્રકાશિત થઈ ચૂકેલી તેમ જ હસ્તપ્રતોમાં સંગ્રહાયેલી જે કૃતિઓ આજે ઉપલબ્ધ છે. તેને આધારે સમજાય છે કે એક જમાનામાં આવી કહેવત-મૂલક કૃતિઓની પરંપરા ચાલુ હતી. વિવિધ ભાષાઓમાં મળી આવેલ નોંધપાત્ર રચનાઓની ટૂંકમાં વાત કરીએ તો

(૧) ૧૩મી સદીમાં પ્રાકૃત ભાષાની કૃતિ 'ઓહાણક સ્તોત્ર'

(૨) સંવત ૧૫૬૫ જુની ગુજરાતી કૃતિ 'રાવણ મંદોદરી સંવાદ' કર્તા શ્રીધર.

(૩) ૧૬મી સદી જુની ગુજરાતીમાં માંડણ કૃત 'પ્રબોધ બત્રીસી'.

(૪) સંસ્કૃત ભાષામાં દક્ષિણામૂર્તિ કૃત લોકોક્તિ 'મુક્તાવલી'.

(૫) સંવત ૧૬૩૨ની આસપાસ હિન્દીમાં અગ્રદાસ કૃત 'હિતોપદેશ ઉપખાણા'.

(૬) સંવત ૧૬૯૯ સંસ્કૃત ભાષામાં ધનવિજય કૃત 'આભાલા શતકમ્'

(૭) ઈ.સ. ૧૭૨૦ની આસપાસ રાજસ્થાની ભાષામાં જગતાનંદ કૃત 'ઉપખાને સહિત ભાગવત દશમ સ્કંધ.'

(૮) ઈ.સ. ૧૭૩૨ હિન્દી ભાષામાં નંદનકૃત 'વ્યોમહાર સાર.'

(૯) ૧૮મી-૧૯મી સદીમાં ગુજરાતી ભાષામાં દયારામ કૃત 'પ્રબોધાવતી.'

માનવી લખતાં શીખ્યો તે પહેલાંથી કહેવત વ્યવહારમાં આવી ચૂકી હતી એટલે કે માનવી શબ્દની સહાયથી અભિવ્યક્તિ સાધતા શીખ્યો તે પહેલાંથી કહેવતનો વિનિયોગ બોલવામાં અને વ્યવહારમાં કરતો.

ત્યારથી આજ સુધી માનવે આ અત્યંત ટૂંકા સ્વરૂપ પાસેથી વ્યક્તિગત વ્યવહારમાં સામાજિક જીવનમાં, રાજકીય પરિસ્થિતિઓમાં રોજબરોજની અભિવ્યક્તિમાં કહેવતો પાસેથી ઘણું કામ લીધેલ છે.

આમ છતાં આજ સુધી કહેવતો સાહિત્ય સ્વરૂપ તરીકે સ્વીકારાઈ નથી. કહેવતોમાં સાહિત્યનાં ઉમદા અંશો જોવા મળે છે. કહેવતો અનુભૂતિની નક્કર વાસ્તવિકતાંથી ફૂટી નીકળે છે.

કહેવતોમાં શબ્દોનું ગૌરવ થયું છે. અર્થનો મહિમા ગવાયો છે. ઉમદા સાહિત્ય પાસે જે અપેક્ષા રાખીએ તે અપેક્ષાઓ કહેવતોની શબ્દ સૃષ્ટિમાં ડગલે ને પગલે અનુભવી શકાય છે.

જીવનની સહુથી વધુ નજીક ગયેલું સ્વરૂપ કહેવત છે. જ્યાં માનવ સમાજ છે. સામાજિક વ્યવહાર છે, ભાષાનું અસ્તિત્વ છે, ત્યાં 'કહેવતો' પોતાનું કૌવત દાખવે છે. અને પોતાની અમોઘ શક્તિથી માનવને ઉપકારક ને ઉપયોગી બને છે.

કહેવતોનું સામાન્ય સ્વરૂપ:

★ કહેવતો અંદાજે ઓછામાં ઓછા સાત શબ્દોથી માંડીને વધુમાં વધુ પંદરવીસ શબ્દોમાં પોતાની આકૃતિને ઘડી લે છે અને અંતઃતત્વને વિકસવા દે છે.

★ કહેવતોની દુનિયામાં ઊંડા ઉતરતા માલૂમ પડે છે કે કહેવતની પાર્શ્વભૂમિકામાં જીવનનો નક્કર અનુભવ છુપાયેલો હોય છે.

★ કહેવતનાં સર્જનમાં કોઈ એક વ્યક્તિનો ફાળો નથી.

★ એક એક કહેવતમાં અનુભવનો અર્થ અવલોકવા આસ્વાદવા મળે છે.

★ કહેવત સમયનું સંતાન છે પરંતુ કહેવત અજર અમર છે. સ્થળ, સમયના સીમાડા કહેવતને કદી નડ્યા નથી. કોઈપણ માધ્યમની સહાયથી યુગો પહેલાં જન્મેલી કહેવત દુનિયાના ખૂણેખૂણામાં એવી રીતે પ્રસરી ચૂકી છે કે કોઈ એક કહેવતનું મૂળ સ્થાન શોધવું અત્યંત મુશ્કેલ અને અશક્ય બની જાય છે.

કહેવતોની આકૃતિનાં ઘડતરમાં જીવનનો અનુભવ; વાસ્તવિકતાની ભૂમિ; કલ્પનાનું ઉડ્ડયન; શબ્દનો સંગાથ; અનુભવની ગરિમા; જીવનનાં આશ્ચર્યો; વિસ્મય; કલ્પન; પ્રતિક; પુરાકલ્પન; વગેરે અનેક પ્રકાર ઉક્તિ, પ્રયુક્તિ, વક્રોક્તિને અવકાશ મળે છે.

કોઈપણ માનવસમાજની તસ્વીરને ઓળખવાનું, સમાજની સંપૂર્ણ તસ્વીર ખેંચવાનું ભગીરથ કામ અત્યંત આસાનીથી કહેવતોએ કર્યું છે.

પ્રત્યેક કહેવત કોઈ ને કોઈ અનુભવ બીજમાંથી અવતરી છે. કહેવતની પાછળ પાર્શ્વભૂમિકામાં તેને ઘડનારું પરિબળ ક્યાંક કરૂણતા છે. ક્યાંક દયા છે, ક્યાંક ક્રોધ છે, ક્યાંક હાસ્ય છે. જીવનના અનુભવો કહેવતોના નિર્માણમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

અનુભવ જ્યારે અનુભૂતિ બને છે ત્યારે અભિવ્યક્તિનો માર્ગ શોધી લે છે. કહેવતને ગાગરમાં સાગર કે બિંદુમાં સિંધુ કહીને ઓળખવામાં આવી છે.

કહેવતની રચના એકાદ દિવસનું પરિણામ નથી કે એકલ દોકલ વ્યક્તિની પ્રતિભા કે આયાસનું પરિણામ પણ નથી કહેવત-ભોજનમાં મીઠા જેવી હોય છે. કહેવત અનુભવનું સંતાન છે. તેમાં લઘુતા અને ચારૂતા અનિવાર્ય હોય છે. તેમાં કાવ્યતત્વ હોય છે. કહેવતમાં માનવસમાજ, માનવની ગતિરીતિ, માનવની તાસીર, વગેરેનું પ્રતિબિંબ મળે છે. અને એટલે જ કહેવતોની લોકપ્રિયતા અસીમ છે.

કહેવતોનાં ઘડતરમાં નાની-નાની પ્રસંગકથાઓ બહુ મોટો ભાગ ભજવતી હોય છે. આવી કહેવતોની પાછળ રહેલી કથાઓનો કહેવતો સાથેનો સંબંધ કાળક્રમે તૂટતો જાય છે, ઘસાતો જાય છે તેમ છતાંયે કહેવતો પોતાની પ્રાસાદિકતા, હેતુલક્ષિતા, અસીમ તેજસ્વીતા, સરલતા, હૃદય વેધકતાનાં કારણે અત્યંત લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરે છે. અને રોજિંદા વપરાશમાં બોલચાલની ભાષામાં આ કહેવત વણાઈ જાય છે.

સાહિત્યકારો માટે કહેવત અમોઘ શસ્ત્ર સમાન છે. સાહિત્યના ગમે તે સ્વરૂપનું ખેડાણ થયું હોય નવલકથા, નવલિકા, એકાંકી, નાટક, ભવાઈ, કાવ્ય કે મહાકાવ્ય, ગઈ કાલનું કે આજનું પણ સાહિત્યકારોને પોતાના અનુભવની અસરકારક અભિવ્યક્તિ માટે કહેવતોનો આશરો લેવો પડ્યો છે. આજના એબ્સર્ડ સ્વરૂપોમાં પણ કહેવતોનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ થયો છે.

દરેક ભાષાને બે પ્રકારનું સૌંદર્ય છે. એક અર્થનું સૌંદર્ય અને બીજું શબ્દનું સૌંદર્ય. અર્થનાં સૌંદર્યનાં નિર્માણમાં કહેવતનો ફાળો મોટો છે.

એ એક કમનશીબી છે કે કૃતિને જ્યારે અનુવાદિત કરવામાં આવે છે ત્યારે કહેવતોનાં સૌંદર્યને અભિવ્યક્ત કરવું મુશ્કેલ બને છે અને તેથી કલાકૃતિનો આનંદ સંપૂર્ણપણે અન્ય ભાષામાં લઈ જઈ શકાતો નથી.

દલીલબાજીમાં પણ કહેવતો મહત્વનો ભાગ ભજવી શકે છે. સંક્ષેપમાં ચોટદાર રીતે વસ્તુકથન કરવાની શક્તિ કહેવતોમાં રહેલી છે. ચર્ચાઓમાં ક્યારેક આરંભમાં તો ક્યારેક અંતે. વકતવ્યની સમજૂતિ માટે કહેવતનો ઉપયોગ થાય છે.

કોઈપણ દેશની કહેવતોમાં અમુક અંશે રાષ્ટ્રીય વિશિષ્ટતા વ્યક્ત થાય છે. જનમંડળની રહેણીકરણી, રીતરિવાજો, ઈતિહાસ, તહેવારો, વહેમ, ઘરસંસારની બાબતો વગેરેનાં ઈશારા કહેવતોમાં સમાયા હોવા ઉપરાંત પ્રજાની વ્યવહાર દક્ષતા તેનું શાણપણ, તેની સભ્ય ને સંસ્કારિતાના પણ સંકેત મળે છે.

જમાને જમાને જીવનની પરિસ્થિતિ અને રહેણીકરણીમાં ફેરફાર થતો રહે છે. પ્રજાનો ઈતિહાસ પણ પરિવર્તન પામતો રહે છે. અન્ય પ્રજાઓ સાથેનાં સંપર્કની માત્રામાં પણ વધઘટ થતી રહે છે. અને તેથી કહેવતોમાં પણ રૂપાન્તર થતાં રહે છે. નવી કહેવતો અસ્તિત્વમાં આવતી રહે છે. આમ હોવાથી કહેવતોનાં અભ્યાસથી માનવ સમાજનાં જુદા જુદા પાસાંની ઝાંખી થાય છે. તેમ જ સમાજમાં થતાં ફેરફારોનો ખ્યાલ આવે છે. એથી નૃવંશશાસ્ત્રીઓ, સમાજશાસ્ત્રીઓ અને ઈતિહાસકારો માટે પણ કહેવતોનું ઘણું મહત્વ છે.

આજે -યારે ભાષા વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ સારા પ્રમાણમાં થાય છે ત્યારે કહેવતો ભાષા-વિજ્ઞાનના અભ્યાસમાં નોંધપાત્ર ફાળો આપી શકે એવી સ્થિતિ છે. ભાષા વિજ્ઞાનનાં અભ્યાસમાં કહેવતોનું પ્રદાન મહત્વનું છે. કાળગ્રસ્ત શબ્દો, અર્થો, રૂપો કે પ્રયોગો કહેવતોમાં જળવાતા હોય છે. એટલે એવી કહેવતો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ભાષા વિજ્ઞાનના અભ્યાસમાં સહાયભૂત થાય છે.

દા.ત. માંડા શબ્દ ગુજરાતીમાં પંદરમી સોળમી સદીમાં પ્રચલિત હતો જે આજે ઘસાઈ ગયો છે.

'ઘઉં ગણે તે માંડા ભૂલે નહિ.' (માંડા એટલે ઘાસના પૂળા)

આવી જ રીતે ગુડા, ત્રાંબિયા, પાઈ આ બધા શબ્દો આપણે વાપરતા નથી પણ કહેવતોમાં સચવાઈ રહ્યા છે જેના દૃષ્ટાંક નીચે મુજબ છે.

'ગાડું દેખી ગુડા ગળે.'

'ત્રાંબિયાના તેર મળે.'

'પાઈની પેદાશ નહિ ને ઘડીની ફુરસદ નહિ.'

આવી બધી કહેવતોના ઉદાહરણો આજે વપરાશમાંથી નીકળી ગયેલાં કેટલાંક શબ્દો, અર્થો ને રૂપો આપણી છતાં કરે છે. આ બધા ઉદાહરણો ભાષાવિજ્ઞાનનાં અભ્યાસનો રસિક બનાવે છે.

આમ કહેવતો લોકસાહિત્યનું એક અંગ છે. લિખિત સાહિત્યના જન્મ પહેલાં કહેવતો જન્મી ચૂકી હતી.

કહેવતોનાં સામાન્ય લક્ષણોને નીચે મુજબ તારવી શકાય.

(૧) ડહાપણ, (૨) ચલણીપણું, (૩) પરંપરાગત પ્રાપ્તિ, (૪) સંક્ષિપ્તતા, (૫) ચોટ, (૬) તીક્ષણતા ને સુગમતા.

અંતે, કહેવત શબ્દને વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ તપાસીને અર્થ નક્કી કરીએ તો એમ કહી શકાય કે દૃષ્ટાંત રૂપે, વૃતાંત રૂપે, બીજાંથી જુદું પડી આવે એ રીતે કહેવું તે કહેવત. સ્વયં પર્યાપ્ત એકમ બને તે રીતે કહેલું. લોકોમાં પ્રચલિત બન્યું હોય. લોક પરંપરાથી જળવાઈ રહ્યું હોય તે કહેવત.

આમ કહેવતોનો અભ્યાસ જેટલો રસપૂર્ણ છે તેટલો જ આવશ્યક પણ છે જ.

સંદર્ભ સૂચિ:

(૧) કહેવતો - પ્રાયોજક શાંતિલાલ ઠક્કર.

(૨) ગુજરાતી કહેવત સંગ્રહ - સ્વ. આશારામ દ. શાહ

(૩) કહેવત કથાનકો - સ્વામી પ્રણવતીર્થજી

(૪) કહેવત અંક - જનકલ્યાણનો અંક

(૫) ગુજરાતી રૂઢિપ્રયોગ અને કહેવતો.

(૬) આપણી કહેવત એક અધ્યયન - અનસૂયા ત્રિવેદી

❑❑❑

લોકનાટ્ય ભવાઈનો શિક્ષણમાં વિનિયોગ

ડૉ. હાર્દિક ડી. મહેતા
Maharshi Dayanand Saraswati Mahila B.Ed. College, Visnagar, Gujarat

લોકસંસ્કૃતિ અને લોકસંસ્કાર એ લોકશિક્ષણ સાથે સંકળાયેલી પ્રાચીન ભારતીય પરંપરા છે. પ્રાચીન સંસ્કૃત મહાકાવ્યો અને નાટકોએ આપણી સાહિત્ય સંસ્કૃતિની સાથે સાથે લોકજાગૃતિ અને લોકશિક્ષણને પોષણ આપ્યું છે. કાશ્મીરથી માંડી કન્યાકુમારી સુધી, સોમનાથ, દ્વારકાથી સારનાથ સુધી સંસ્કૃત સાહિત્યના સુવર્ણયુગમાં ઉજ્જૈન, તક્ષશિલા, નાલંદા વગેરે પ્રસિદ્ધ વિદ્યાધામ હતાં. દેશ-વિદેશના પ્રવાસીઓ માટે આકર્ષણનાં કેન્દ્ર હતાં. અહીં શિક્ષણ સાથે પંડિતો, કવિઓ, ઋષિઓ, તપસ્વીઓ, નાટ્યકારોની સાથે સાથે રાજાભોજ કે હર્ષવર્ધન જેવા રાજવીઓ પણ જોડાયેલા હતા. રાજ્યશાસન અને શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ પરસ્પર સંકળાયેલાં હતાં. લોકશિક્ષણ અને સંસ્કૃતિ હંમેશાં લોકજીવન સાથે ચાલતી રહે છે.

નાટકમાંથી ભવાઈ તરફ દૃષ્ટિ કરવાની મનોવૃત્તિ થાય એ સ્વાભાવિક છે. ઈ.સ. ૧૩૫૦ પછી ભવાઈએ નાટકનું સ્થાન લીધું. ભવાઈનો વેશ એ નાટકનો એક અંશ જ ગણાય છે. અને એમાં લોકશિક્ષણનું મૂળ પ્રાપ્ત થાય છે. 'ભવાઈ' શબ્દ સાથે કવિ અસાઈતના ત્રણ દીકરા 'ત્રણધરા' - તરગાળા જ્ઞાતિ જોડાયેલી છે. અસાઈતે ૩૬૦ જેટલા ભવાઈ વેશો લખેલા અને પોતાના પુત્રો સાથે આ વેશ 'રમવાનો' એટલે કે ભજવવાનો વ્યવસાય શરૂ કરેલો. સૌ પ્રથમ મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠે ભવાઈ વેશો સંકલિત કર્યા ત્યારબાદ રમણભાઈ નીલકંઠે એમાં કેટલાક ઉમેર્યા. પછી કેટલાક અભ્યાસીઓએ પણ તેમાં યોગદાન કરેલું. જેમાં જયશંકર સુંદરી, રસિકલાલ પરીખ, ચિનુભાઈ નાયક, ડૉ. સુધા દેસાઈ, જનક દવે, ડૉ. દિનકર ભોજક, પ્રા. વિનાયક રાવલ જેવાનાં નામ ગણાવી શકાય. વડોદરા, મુંબઈ, રાજકોટ, વિસનગર, વડનગર, અમદાવાદ વગેરે નગરોમાં નાટ્યગૃહોમાં આ ભવાઈએ સ્થાન લીધું છે. અને એ રીતે ભવાઈએ જીવનશિક્ષણનું લોકશિક્ષણનું કામ અનાયાસે કર્યું છે.

ભવાઈ એ પરફોર્મિંગ આર્ટ છે. તેના સ્વરૂપની આગવી વિશેષતા રહી છે. લોકશિક્ષણનું અકસીર અને બેનમૂન માધ્યમ છે. તે લોકકલા છે. જીવન ઘડતરનો કીમિયો છે. ભૂમિજાત કલાસ્વરૂપ છે. તેમાં નૃત્ય, સંગીત, વેશભૂષા અને કવિતાનો સમન્વય થયેલો છે. આમ ભવાઈ એ અનૌપચારિક શિક્ષણ સંસ્થા છે. કોઈપણ સાહિત્ય-કલા એ સમયની તાસીર છે. સમયની માંગ પ્રમાણે રચાતી હોય છે. અને તેથી જ લોકશિક્ષણ આપવા માટે જ ભવાઈ વેશો રચાયા હશે તે હકીકત છે. પરંતુ આજના ઈન્ફર્મેશન ટેક્નોલોજીના યુગમાં ભવાઈ એ પોતાનું અસ્તિત્વ કઈ રીતે ટકાવવું? તેનો ઉપયોગ કઈ રીતે કરવો? એ પેચીદો પ્રશ્ન છે. લોકશિક્ષણને એ કઈ રીતે ઉપયોગી થઈ શકે? તેનો જવાબ જટિલ છે. પણ પ્રો. જનક દવેના શબ્દોમાં જોઈએ તો -

''નાટક-ટી.વી. આવ્યાં તોયે, ભવાઈની તો જલતી જ્યોત,
મીઠા સૂર ભૂંગળ રેલામ, મોકળા મનથી જુએ લોક જુએ ભવાઈ.''

આમ ગ્રામ સુધારણા કે લોકશિક્ષણ માટે ભવાઈનો ઉપયોગ થઈ શકે. આજે ટી.વી. કે રેડિયોએ ભવાઈને સાચવવાનું મોટું કાર્ય કર્યું છે. દૃશ્ય-શ્રાવ્ય સાધનો દ્વારા સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ લોકશિક્ષણના ઘણા કાર્યક્રમો યોજે છે. શાળા-કૉલેજોમાં, યુવક મંડળો દ્વારા, સરકારી કાર્યક્રમોમાં ભવાઈના વેશો આજે ભજવાય છે. સમૂહ માધ્યમોનો નવી પેઢીને ભવાઈની ઓળખ આપવામાં, શિક્ષણ આપવામાં નોંધપાત્ર ફાળો છે. આજે આધુનિક વેશો જેવા કે જનજાગૃતિ, માણસાઈ, સાક્ષરતા, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, પ્રૌઢ શિક્ષણ, દારૂબંધી, એઈડ્ઝ, સ્વચ્છતા અભિયાન, દહેજ, સ્ત્રી ભ્રૂણ હત્યા, કન્યા કેળવણી, પાણી બચાવો, કોમી એકતા, પર્યાવરણ, માનવ અધિકાર, ગ્રાહક જાગૃતિ, કુટુંબનિયોજન, બાળલગ્ન, દેશભક્તિ એમ વિવિધ વિષયો પર ભવાઈ વેશો રચાય છે. જેમાં આધુનિક વિષયોનું લોકશિક્ષણ આપવામાં આવે છે. આમ આજના ભવાઈ વેશોમાં શિક્ષણનો વિનિયોગ જોવા મળે છે. આજે લોકશિક્ષણ અને ભવાઈ એકબીજાના પૂરક બની ગયાં છે.

આમ 'ભવાઈ' એ શિક્ષણમાં વ્યાપક થઈ ગયેલો શબ્દપ્રયોગ છે. પન્નાલાલ પટેલે 'માનવીની ભવાઈ' નવલકથા લખી. પરેશ નાયકે 'ભવની ભવાઈ' ફિલ્મ બનાવી. એમાં લોકશિક્ષણને નવા સ્વરૂપે જીવંત બનાવ્યું છે. આજે તો ઘેર ઘેર ભવાઈ ભજવાતી જોવા મળે છે કારણ કે ભવાઈ એ ભવ ભવની ભવાઈ છે. આજે સનેડો શબ્દ ભવાઈ સાથે જોડાયેલો છે. સસ્નેહ-સ્નેહ-સનેડો એમ શબ્દ

ઉતરી આવેલો છે. એનો અર્થ છે રંગ લાગવો, ચટકો લાગવો એમાં પણ લોકરંજન અને લોકશિક્ષણનો સુમેળ સધાયો છે. આમ ભવાઈમાં લોકશિક્ષણનો તાલ અને લય જોવા મળે છે. ટી.વી.ના માધ્યમ દ્વારા દિવાન-ખંડમાં કે બેડરૂમમાં ભવાઈ આવી ગઈ છે. ભવાઈનું સ્વરૂપ જીવંત ગતિશીલ છે. ચંદ્રવદન મહેતા, જસવંત ઠાકર, ચીમનલાલ નાયક, જનક દવે, હસમુખ બારાડી, ચિનુ મોદી, ડૉ. કૃષ્ણકાન્ત કડકિયા જેવા નાટ્ય-ભવાઈના રસિયો-ચાહકોએ આજે ભવાઈના સ્વરૂપને નવા સ્વરૂપે સાચવ્યું છે. આમ ભવાઈ એ લોકશિક્ષણનું માધ્યમ બની ગયું છે. અંબાજી, બહુચરાજી કે પાવાગઢ જેવા શક્તિપીઠોમાં ભસતા મેળા વખતે રાત્રે ભવાઈ ભજવાય છે. પાંચોટ, ધીણોજ, ઊંઝા, ઊંઢાઈ, ઉમતા, કાંસા, ઐઠોર, વસાઈ, ત્રાંસવાડ, છઠીયારડા, પીલુધરા, વાલમ, બ્રાહ્મણવાડા જેવા અનેક ગામોમાં દર વર્ષે દેવસ્થાનોમાં રાત્રે ભવાઈ ભજવાય છે. એમાં શક્તિપૂજા-દેવીપૂજા અને લોકરંજન-શિક્ષણનો સમન્વય થયેલો જોવા મળે છે.

આજે મલ્ટીમિડિયા દ્વારા આધુનિક ભવાઈ વેશો રજૂ થાય છે. આધુનિક રંગભૂમિ પર ભવાઈ ભજવાય છે. દા.ત. ચંદ્રશેખર કંબારે કર્ણાટકના લોકનાટ્ય બૌણટાનો આધાર લઈ ''જો કુમાર સ્વામી'' રજૂ કર્યું. હબીબ તન્વરે 'આગ્રાબજાર', 'મિટ્ટી કી ગાડી', 'ચરણદાસ ચોર' જેવા લોકનાટકો રજૂ કર્યાં. દિગ્દર્શક ગિરીશ કર્નાડ 'હયવદન', વિજય તેંડુલકરે 'ઘાસીરામ કોટવાલ', ભારતેન્દુ હરિશ્ચંદ્રે 'અંધેરી નગરી ચોપટ રાજા', રતન થિયામે 'ચક્રવ્યૂહ' વગેરે એ ભવાઈની પરંપરાને જાળવી રાખી છે.

આ ઉપરાંત વિજય મહેતા, જબ્બાર પટેલ, શ્યામનંદ જાલાન, સત્યદેવ દુબે જેવા દિગ્દર્શકો પ્રાચીન નાટ્ય પરંપરાને આધુનિક પ્રેક્ષકો આગળ રજૂ કરે છે. જેમાં વિવિધ એવા શિક્ષણના ફલકને રજૂ કરે છે. આમ ભવાઈ એ બહુહેતુક લોકશિક્ષણની પ્રવૃત્તિ છે. લોકસંસ્કૃતિ અને લોકજન્ય કલા છે. સમયની-પરિસ્થિતિના પ્રતિભાવરૂપે ભવાઈ વેશો આજે રચાય છે ભજવાય છે. અને તે રીતે ભવાઈએ લોકશિક્ષણનું મોટું સમાજોપયોગી કાર્ય કર્યું છે. લોકશિક્ષણમાં તેનો વિનિયોગ યથા યોગ્ય કરીને મોટું પ્રદાન કરેલું છે. વર્તમાન જીવનપ્રવાહોનું નિદર્શન કરીને સંસ્કૃતિ, સંસ્કાર અને શિક્ષણનું ઘડતર કરે છે. શિક્ષણમાં તેનો વિનિયોગ કરીને મહત્વની સેવા થઈ રહી છે. આધુનિક ભવાઈ વેશોમાં ભલે તેના સ્વાંગ જુદા જુદા હોય પણ લોકશિક્ષણ એ જ તેનું ધ્યેય છે. ભવાઈ જીવશે ત્યાં સુધી આ પ્રવૃત્તિ સદાય ચાલતી રહેશે.

ગુજરાતી વિષય અને વિજ્ઞાન સાથે અનુબંધ બાંધી શકાય તે માટે મલ્ટીમિડીયા એઈડઝનો આધુનિક ભવાઈ વેશ શિક્ષણમાં અસરકારક બની શક્યો છે. આમ બહુ માધ્યમ સંપુટ થકી શિક્ષણમાં સંશોધન કરીને ભવાઈ ક્ષેત્રે મહત્વનું પ્રદાન થઈ શકે છે. શિક્ષણમાં આવા આધુનિક મલ્ટીમિડિયા દ્વારા નવતર પ્રયોગ થાય તો વિદ્યાર્થી આલમમાં તેની અસરકારકતા વિશેષ થઈ શકે છે. વિદ્યાર્થીઓમાં જ્ઞાનની, જાગૃતિની વૃદ્ધિ થઈ શકે છે. જ્ઞાનનો-શિક્ષણનો બહોળો ફેલાવો થઈ શકે છે. બહુ માધ્યમ દ્વારા ભવાઈ વેશ ભજવીને તે આશીર્વાદરૂપ બની શકે છે. વિદ્યાર્થીઓમાં નાટ્ય તાલીમ આપી શકાય છે. પોસ્ટરો કે ચિત્રો દ્વારા તે રજૂ કરી શકાય છે. દશ્ય-શ્રાવ્યના સાધનો દ્વારા પણ ભવાઈ વેશો ભજવી-બતાવી શકાય છે. આજે શિક્ષણની ક્ષિતિજો વિસ્તરી છે. નવી નવી દિશાઓ સર કરવા માંડી છે. ત્યારે આ ભવાઈ વેશોનો શિક્ષણમાં વિનિયોગ કરવામાં આવે તો અસરકારક બની શકે છે.

સંદર્ભ ગ્રંથ-સૂચિ:

(૧) ભવાઈનું નાટ્યશાસ્ત્ર - ડૉ. તપસ્વી નાન્દી

(૨) આપણું લોકસાહિત્ય - જયમલ્લ પરમાર

(૩) ભવાઈમાં એલીયેશન - ભાનુપ્રસાદ ઉપાધ્યાય

(૪) આપણું લોકનાટ્ય ભવાઈ - ભાનુભાઈ નાયક

(૫) લોકરંજન ભવાઈ - જનક દવે

(૬) ભવાઈ - ડૉ. સુધાબેન દેસાઈ

❑❑❑

'વ્યથાનાં વીતક' - જૉસેફ મૅકવાન દીનદલિતપીડિત દર્શનનું નિરૂપણ

ડૉ. સુધા વ્યાસ
Somaiya College, Vidyavihar

ગુજરાતી સાહિત્યમાં નરસિંહરાવના 'સ્મરણમુકુર'માં, કનૈયાલાલ મુનશીના 'કેટલાક લેખો'માં તથા લીલાવતી મુનશીના 'રેખાચિત્રો'માં ચરિત્રાત્મક નિબંધનાં દૃષ્ટાંતો જોવા મળે છે. સ્વામી આનંદના ચરિત્ર નિબંધોમાં ગુજરાતી ચરિત્રનિબંધોનું એક ઊંચું શિખર સર થયેલું જણાય છે. ત્યાર બાદ અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટના 'નામરૂપ'માં તદ્દન નવી દિશામાં ચરિત્ર નિબંધનું ખેડાણ થયેલું પ્રાપ્ત થાય છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં કવિતા, વાર્તા, નવલકથા, નિબંધ વગેરેમાં દીનદલિત પીડિતદર્શન તો દાયકાઓથી નિરૂપાતું જોવા મળે છે. દલિત સમાજમાં જ ઊગીને ઊભા થયેલા, એમાંના જ એક બનીને જીવેલા શ્રી જૉસેફ મૅકવાનની કલમમાં અનુભવની સચ્ચાઈનો જેવો સૂર છે એવો એ વિશે લખનારા ઉજળિયાત સર્જકોના લખાણમાં બહુ ઓછા જોવા મળે છે. જૉસેફ મૅકવાન કેટકેટલા વિતકોના સાક્ષી છે. શ્રી મૅકવાને પોતાના સમગ્ર અસ્તિત્વથી જે પાત્રો, વાતાવરણ, પ્રસંગો અનુભવ્યા છે, આસ્વાદ્યા છે, આત્મસાત કર્યાં છે, જેની એકરૂપતા અનુભવી છે; જે કંઈ પોતાના રક્તમાંસ આત્મામાં ઓગાળી દીધું છે, તેને જ પોતાની કલમ દ્વારા અભિવ્યક્ત કર્યું છે. 'વ્યથાનાં વીતક'નાં રેખાચિત્રો ગુજરાતી સાહિત્યમાં અવનવી ભાત પાડે છે. શ્રી જૉસેફે 'વ્યથાનાં વીતક'માં જિંદગીના વિવિધ રૂપોનું આલેખન કર્યું છે જેમાં વાત્સલ્યભાવ અને ભોળપણની સાથે ટીખળનો સૂર સંભળાય છે. પ્રધાનપણે પ્રત્યેક પાત્ર કોઈ ને કોઈ પ્રકારના વહેણના વમળમાં ધબકતું જોવા મળે છે. લેખકે આ બધાં પાત્રો, પ્રસંગો અને વાતાવરણ જેવું જોયું છે, અનુભવ્યું છે તેવું જ નિખાલસતાથી આલેખ્યું છે.

પ્રથમ રેખાચિત્ર 'હતી ત્યારે મારે ત્રણ ત્રણ મા હતી?'માં આપણને લેખકની સગી મા - સાવકી મા અને માના અબળખા પૂરવાના પ્રયાસો કરનાર લાડુભાભી, લેખકના કુમળા હૈયામાં સ્ત્રી માત્ર પ્રત્યે તિરસ્કારનું વારણ કરનાર લાડુ ભાભી. તેથી જ તેઓ કહે છે... 'મને મોકો મળે તો હું મારી જન્મદાત્રીને પરહરી, મારી મા તરીકે લાડુને જ બોટી લઉં.' (પૃ. ૧૭) મા, દાદી, કાકા, કાકી, ફોઈ, ભાઈ, હેતા આ બધા સ્વજનોએ શ્રી જૉસેફના બાળપણના જીવનમાં શો પ્રભાવ પાડ્યો હતો તે સ્પષ્ટ થાય છે. તેમણે સંયમ સાથે સ્વજનોના ગુણદોષનું નિરૂપણ કર્યું છે, સાચુકલા પાત્રોનું સચ્ચાઈ સાથે ચિત્રણ થયું છે. આ તમામ રચનાઓમાં સત્યનિષ્ઠાનો ગુણ જોવા મળે છે પરંતુ ક્યાંય જૉસેફનો અહમ્ આલેખનમાં આડો આવ્યો નથી. પોતાની સિદ્ધિની, ગુણની કોઈ ડંફાસ વ્યક્ત કરી નથી. 'હું' ને ગાળી નાખીને 'હું'નું નિરૂપણ થયું છે. લેખક પોતે જ કહે છે હું જે છું તે મારા સર્જનમાં જ વ્યક્ત થઈ રહ્યો છું. (પૃ. ૩૧) કલાગત સભાનતાથી થયેલ સચ્ચાઈભર્યાં આલેખનની પ્રતીતિ પ્રત્યેક પૃષ્ઠ કરાવે છે. લગભગ બધી જ રચનાઓનો મુખ્ય રસ છે કરુણ - છતાં પટાક કાકા, જીવી કાચી, ગોરધન વગેરેના ચરિત્ર-ચિત્રણમાં પ્રસંગોપાત હાસ્યરસની લહેરી પણ સાંપડે છે. 'એક વાતે જીવી કાચી ગાંધીજીની તોલે આવતાં' (પૃ. ૪૪) વાક્યમાં રહેલો વ્યંગ વેધક બની રહે છે. ગોરધન જીવી કાચીને ત્રાગાં કરીને સીધાં દોર કરે છે, તેમાં હાસ્યરસ છે. પટાક કાકા હાસ્યરસનું અવલંબન બને છે પરંતુ બીજી બાજુ એમના જીવનની કરુણતા હૃદયસ્પર્શી બની રહે છે. ઉકમલ્લના મલ્લ વિદ્યા કે જાદુના પ્રયોગોમાં અદભુત રસની સેર જોવા મળે છે. બીજી બાજુ હેતા, શામળી, ડાહી એની ભાભી ઈત્યાદિ વસવાયા કોમની યુવતીઓ સાથે અવૈધ કામ સંબંધના પ્રસંગો ઉપસ્થિત કરનારા ઉજળિયાતોનું ચિત્રણ કરીને શૃંગાર રસનું નિરૂપણ કર્યું છે. 'વ્યથાનાં વીતક'માં આલેખાયેલ રેખાચિત્રોમાં વિવિધ રસોની છોળો ઊડતી જોવા મળે છે. પરંતુ એનો મુખ્ય રસ તો કરુણ જ છે, જે શીર્ષકને સાર્થક કરે છે.

સર્વે પાત્રો વસવાયા કોમનાં, દીનદલિતપીડિત સમાજના સામાન્ય માનવો છે જેમની તરફ સમાજમાં ભાગ્યે જ કોઈનું ધ્યાન ખેંચાય, પણ એમના જીવનની કથનીઓ, વ્યથાનાં વીતકો અસામાન્ય છે, જેની પ્રતીતિ મૅકવાન કરાવી રહ્યા છે. લેખકે સામાન્ય માણસમાં રહેલ 'અસામાન્ય'ને પ્રગટ કર્યું છે. મૅકવાનની ખરી મા બની રહેનાર કાકી, લાડુભાભી, બહેનથીય વધુ હેત રાખનાર ઊગતી વયે 'નંદવાઈ' ગયેલી હેતા, અનેક વિદ્યાના જાણકાર પરોપકારનું જીવન જીવનારા ભવાન ભગત, લોકહિતાર્થે આંબા ઉગાડવા કાળી મજૂરી કરતા નિઃસ્પૃહી મેજર કાકા, મગનના મોતના સમાચાર જાણી રસ્તામાં ચૂડી ફોડતી લક્ષ્મી. આ બધાં જ પાત્રોમાં માનવતા જોવા મળે છે. બીજી બાજુ માને છેતરીને પૈસા ઉડાવતો, ત્રાગાખોર ગોરધન, પત્નીની હયાતીમાં અન્ય સ્ત્રી સાથે સંબંધ બાંધનાર અને સગી

માના મૃત્યુના થોડા કલાકોમાં જ લગ્ન માટે ઉઘલતા જૉસેફના પિતા, હેતા, લક્ષ્મી, શામળી વગેરેને પજવતાં ઉજળિયાતો આ રચનાઓના અસદ્ પાત્રો છે. લેખકના મિત્રો મગન, સતિયો અને બહેરીનો મિત્રપ્રેમ વિવિધ રંગ પૂરવાનું કામ કરે છે. આ તમામ રચનાઓમાં પાત્ર વૈવિધ્ય ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. આ તમામ પાત્રોમાં રહેલ 'અસામાન્ય' રજૂ કરી જૉસેફ કૃતિને વધુ આસ્વાદ્ય બનાવી શક્યા છે.

આ રેખાચિત્રોના નિરૂપણમાં જૉસેફ વર્ણન, કથન અને સંવાદની પરંપરાગત શૈલી અપનાવી છે. લેખકની વર્ણનશૈલી ચિત્રાત્મક છે, જીવંત છે અને ધાર્યું નિશાન તાકનારી છે. ખૂબ જ ઓછા શબ્દોમાં લેખક વસ્તુ, પ્રસંગ કે પાત્રને તાદશ કરે છે જેના ઉત્તમ નમૂનાઓ 'વ્યથાનાં વીતક'ને પાને પાને નજરે ચડે છે. લેખકે વ્યક્તિઓના વર્ણનો ઊડીને આંખે વળગી રહે તેવાં કર્યાં છે. 'હેઝલ પદમણી'નો આરંભ રૂડા હજામના વર્ણનથી થાય છે.

'બે વાઘ ધરાય એવડો દેહ, માથે નેવાં અડે એવડી ઊંચાઈ, આંટાળું ફાળિયું છાતીએ ઢાલ ધરતું હોય એવું લાલ ભરતવાળું ચારકસું કેડિયું, ઢીંચણ સમાણી ધોતી, લાલાશ ઘેરી આંખો... રૂડો હજામ પહેલ-વહેલો લીંબડિયોમાં આવી ઊભો ત્યારે અમે છોરાંવ એને 'કાકુ મકરાણી' માની બેઠેલાં. (પૃ. ૭૨)

'ગોરા ગોરા એના મુખડે ખંજનની અણી ઊપસતી ત્યાં કોક પારખુ રસિયાએ ઝીણાં ઝીણાં છ પાંદડીવાળાં બે છૂંદણમાં આકારેલાં ને એની રૂપકડી ઠોડીની વચાળે ત્રીજું છૂંદણું.' (પૃ. ૭૪)

હેઝલનું વર્ણન પણ મનહર બન્યું છે. ખુશાલ કાકાનું નામ શી રીતે 'પટાક કાકા' પડ્યું, તે મૂળ પ્રસંગનું વર્ણન તથા પટાક કાકા ભવાયાઓ ઉપર શી રીતે વરસી પડીને ત્રાટકેલા એ પ્રસંગોના વર્ણનોમાં પણ લેખકની વર્ણનકલાનો વિજય અનુભવી શકાય છે. 'શામળી'માં શામળીનું વર્ણન હૃદયસ્પર્શી બની રહે છે. 'એનું નામ શામળી. હશે શ્યામ, પણ દેખાવે-ડિલે એવી રૂડી દીસે કે એનું હુલામણું નામ જ શામળી થઈ ગયેલું. (પૃ. ૮૪)

સીધી સાદી, સરળ, તળપદી લોકબોલીમાં લેખક ક્યારેક પાત્રને, પ્રસંગને વર્ણવવાની વિશિષ્ટ ફાવટ ધરાવતા જણાય છે. લેખકને નવી માની કેડે ચડતા મનુએ રોક્યો, ને તે પળે જસ્યાને 'માવાળી એ જ જગ્યાનું' સ્મરણ થયું. એ પ્રસંગનું વર્ણન વાચકના હૈયાને હચમચાવી મૂકે તેવું થયું છે. (પૃ. ૩) મા, દાદી, કાકા વગેરેના મૃત્યુના પ્રસંગોને લેખકે આંસુમાં કલમ ઝબોળીને નિરૂપ્યા છે.

'સૌભાગ્ય એનું નહીં, સૌભાગ્ય તો અમારા કૂવાનું લૂંટાઈ ગયું હતું.' (પૃ. ૯૫) 'ને તમારા ઘરનો આ દીવો' (પૃ. ૨૦૧) ક્યારેક એકાદ વાક્યના વર્ણનથી કે પરિસ્થિતિના ચિતારથી લેખક ભાવકના ચિત્તને સ્પર્શી જાય છે. લેખકની શબ્દશક્તિનો પૂરો લાભ આ રેખાચિત્રોના વર્ણનોને મળ્યો છે એમાં સંખ્યાબંધ ઉદાહરણ આપી શકાય તેમ છે.

લેખક પોતે જ્યાં કથન કરે છે, ત્યાં મોટેભાગે પોતાની શિષ્ટ ભાષા પ્રયોજે છે. ક્યારેક તળપદા લોકબોલીના શબ્દોના ઉચિત પ્રયોગ સાથે જ સંસ્કૃત શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે, ત્યારે તે રુચિકર લાગતું નથી. દા.ત. 'કર્ણફૂલથી ઠોડી સુધીનો.' લોભામણું. છતાં ભાષા પાસેથી અસાધારણ કામ લેવામાં જૉસેફને ભારે સફળતા મળી છે. અહીં ભાષાને લીધે જ સચોટતા નજરે ચડે છે.

વસ્તુની દૃષ્ટિએ જોતા આ રચનાઓમાં આકસ્મિક ઘટનાઓ ઘણી જોવા મળે છે. આત્મહત્યા, અપમૃત્યુ વગેરે લક્ષ્મીને લેખક અનાયાસે બિલિમોરાના સ્ટેશન પર મળી જાય છે. તો રૂથને ઈન્દોરની હોટલમાં વર્ષો પછી અનાયાસે મળે છે. ગિરનાર યાત્રામાં અચાનક જ તેમની નાયણ બાજિયા સાથે મુલાકાત થઈ જાય છે. અનાયાસે જ અગ્નિદાહ દેવાનો પ્રસંગ ઊભો થતાં એ લાવારિશ લાશ ઉકમલ્લની છે એનું ભાન થતાં જૂનાં સ્મરણો જાગે છે. લેખકની સગી મા, કાકા, ભાઈ, પટાક કાકા, જીવી કાચી, પની ભાભી જેવા કેટકેટલા પાત્રોના કુદરતી મોત થાય છે. તો લાડુ, હેતા, હેઝલ, શામળી, રૂથ જેવા પાત્રો અપમૃત્યુને અથવા જીવંત મોતને પામે છે. આ બધી જ રચનાઓમાં આકસ્મિક ઘટનાઓનો સવિશેષ આશ્રય લેખકે લીધો છે. આ રજૂઆત લેખકના યથાર્થ જીવનની જ છે એટલે લેખકની સચ્ચાઈમાં શ્રદ્ધા મૂકવી જ પડે.

'મારેય મા નથી' જેવું સીધું સાદું કથન પણ હૃદયસ્પર્શી બની રહે છે. પોતાની સગી મા હીરા વિશેનું એવું જ ચોટદાર વિધાનઃ 'એ ઘરનો 'હીરો' હતો'. (પૃ. ૨) 'ન્યાયના આ આખા નાટક ટાણે પાદરી સાહેબ બગલમાં બાઈબલ દબાવી 'સાચા સાક્ષી' રૂપે ત્યાં ઊભા હતા?' (પૃ. ૫૨) લેખકે પાત્ર કે પ્રસંગનું આલેખન કરવામાં કથન, વર્ણનની મદદ લીધી છે એમાં એમણે ચિત્રાત્મકતા, ઈન્દ્રિય સંવેદ્યતા અને સચોટતા અનાયાસે સાધી છે.

જૉસેફે યોજેલા સંવાદો સ્વાભાવિક, લાક્ષણિક, ચોટદાર, ટૂંકા ને ધારી અસર કરનારા બની રહે છે. 'બહેરું આયખું : મૂંગી વ્યથા'માં બહેરી ડાહી મૂંગી હોવા છતાં એના ભાઈ-ભાભી તથા જસ્યા સાથે કેવો સંવાદ સાધે છે. (પૃ. ૨૦૪-૨૦૭-૨૧૦) ભવાન કાકા અને મેનેજર કાકાના સંવાદો, જેઠા કાકાના અન્ય પાત્રો સાથેના સંવાદોમાં લેખકની કલાસૂઝનો સુભગ પરિચય થાય છે. અનિવાર્ય લાગ્યું ત્યાં જ લેખકે સંવાદો યોજ્યા છે. કેટલીકવાર જેવા એકાદ 'હેતા નંદવાઈ ગઈ.'માં 'નંદવાઈ' શબ્દની વ્યંજના ભાવકને

સ્તબ્ધ કરી દે છે. 'મા તરીકે લાડુને ખોટી લઉં.' વાક્યમાં 'ખોટી' શબ્દ કેટલો બધો સાર્થક બની રહે છે. હરામહાડકા ધરાવતા પોતાના બાપ માટે 'ઊભા દરિયા' શબ્દ પણ અસરકારક રીતે પ્રયોજ્યો છે. કોઈપણ પુત્ર માતાના મૃત્યુના થોડાક કલાક પછી મનગમતી યુવતી સાથે લગ્ન કરવા જાય ત્યારે આવા પુત્ર તરફ કોને સમભાવ જાગે? આવો કોઈ પુત્ર હોઈ શકે ખરો? પણ આ વાત લેખકના પિતાની જ છે એ જાણ્યા પછી વાચક કે ભાવકને કોઈ અસંગતતા જણાતી નથી.

શ્રી દિલીપ રાણપુરાએ પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે: 'કલ્પના જગતમાં જ ઘટી શકે એવી આ સાચુકલી ઘટનાઓ હૈયા સોંસરવી ઊતરી જાય છે, ને ત્યારે થાય છે. નિયતિ પણ કલ્પનાઓ ઊણી ઉતરે એવો ખેલ ખેલે છે, એની જાણ કેટલાને હોય છે?' (પૃ. ૧૨) "Truth is stranger than Fiction.' નવલકથા કે વાર્તામાં જો આટલા બધા અકસ્માતો, મૃત્યુ-અપમૃત્યુ યોજાય, તો કથાકારની મર્યાદા ગણાય પરંતુ આ તો સાચી કથાઓ, સાચા પાત્રો અને સાચા પ્રસંગો છે. લેખકે લાગણીના યથાર્થને, યથાતથ નિરૂપણના દૃઢ અભિગમથી અભિવ્યંજિત થવા દીધો છે. ભાવકને કલ્પનાના ઉદ્દયનો હોવાની લેશમાત્ર શંકા જાગતી નથી.

લેખક જીવનલક્ષી સાહિત્યના ઉપાસક છે. આધુનિક સાહિત્યની કોઈ વિશિષ્ટ વિભાવનાનો સ્પર્શ એમણે સ્વીકાર્યો નથી. સમાજલક્ષી, જીવનલક્ષી, પ્રતિબદ્ધતા આ રેખાચિત્રોનાં સર્જનમાં એમને ક્યાંય આડે આવી નથી. શોષણ, સામાજિક અસમાનતા, અન્યાય સામેનો આક્રોશ ક્યાંક પ્રગટ થયો છે, પરંતુ ક્યાંય પ્રચારલક્ષી નિરૂપણ લેખકે કર્યું નથી. ગુજરાતના દીનદલિતપીડિત સમાજનું યથાર્થ દર્શન લેખકે કરાવ્યું છે. દલિત કોમમાં પણ જાતિગત ભેદ, અજ્ઞાન, વહેમ, અસમાનતા, શોષણ કેવા ઘર કરી ગયાં છે, તે લેખકે તટસ્થતાથી રજૂ કર્યું છે.

'ભગવાનનું માણહ'માં વસવાયા કોમના જ, પણ ઈસુને શરણે જઈ ખ્રિસ્તી થયેલા પાદરી, વાસ્તવમાં, વ્યવહારમાં અસ્પૃશ્યતાને પોષીને સાચા અર્થમાં ભગવાનનું માણહ બની શકતા નથી. લેખકના બાળસાથી સતિયાને નિશાળમાં સૌથી છેવાડે, સૌથી જુદા બેસીને જ ભણવું પડે છે. લેખકને લાડુ વહાલ કરી શકે, પણ જરૂરિયાતે હેતા ખવડાવતી હોય ત્યારે લાડુને ચોકી કરવી પડે. રખેને, કોઈ જોઈ જાય તો? આ રેખાચિત્રોમાં નિમ્નવર્ગના લોકોનાં યાતના, વિષાદ, વેદના વગેરે અભિવ્યંજિત થાય છે. એ સમાજનું દર્શન કરાવવામાં લેખકને સફળતા વરી છે.

સમગ્ર દૃષ્ટિએ જોતાં 'વ્યથાનાં વીતક' સાચા અર્થમાં વ્યથાનાં વીતક બની રહીને ભાવકના હૈયાને હચમચાવી મૂકે છે. શ્રી નીરવ પટેલે કહ્યું છે: 'જૉસેફની આ વાતો આપણને ઘોઘરેથી ઝાલે, છાતીએ ડૂંદે, ફફડિયે રૂંધે, તો ક્યારેક વળી વાતોમાં વાત આવે: રાન-રાન ને પાન-પાન થતા અણમાનીતી રાણીના બત્રી લખણાં કુંવરની... જોતાં ભલભલાના વા વછૂટી જાય એવી કૂણા કાળજા ખાવાની બાધા માનેલી ચૂડેલની, ભવાનભગતને મોઢે કહેવાતી આ ભેદી વાત સાંભળવા બેઠેલાં ટાબરિયામાં આપણો લેખક જૉસેફદાદો પણ છે (પૃ. ૧૭). લાગણીસભર યથાર્થ જીવનનાં યથાર્થને નિરૂપવામાં લેખક સફળ રહ્યા છે. લેખક ક્યાંય પણ લાગણી વેડામાં સરી પડ્યા નથી. તેથી જ આ રેખાચિત્રો ગુજરાતી સાહિત્યનું અણમોલ ધન બની રહે છે. પાત્રો લેખકના હાથની કઠપૂતળી બન્યાં નથી. એ પાત્રો પોતાની મેળે જ પ્રગટેલાં જણાય છે. ભાવકના કથારસને પોષતાં આ રેખાચિત્રો લેખકની સ્વયંભૂ સિસૃક્ષાનાં પરિચાયક બની રહે છે. મનુષ્યજીવન સાથેના સીધા ગાઢ નાતામાંથી જ એમની સર્જકપ્રતિભા પાંગરતી રહે છે.

અંતે જીવનકથા, આત્મકથા, સંસ્મરણો અને રેખાચિત્રો એક જ વિભાગમાં આવતા સાહિત્ય સ્વરૂપો છે. પૂર્વગ્રહ મુક્ત આલેખન સત્ય, નિખાલસતા, નિર્ભયતા અને સમભાવ, પ્રસંગોની પસંદગીમાં વિવેક અને નિર્ણયશક્તિ વગેરે રેખાચિત્રકાર પાસે રાખવામાં આવતી અપેક્ષાઓ 'વ્યથાનાં વીતક'માં સંપૂર્ણપણે સંતોષાયેલી જોવા મળે છે.

સંદર્ભ સૂચિ:

(૧) વ્યથાનાં વીતક - જૉસેફ મૅકવાન, પ્રકાશક: આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨ - અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧. પુનર્મુદ્રણ-૨૦૦૫.

(૨) ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય, સંપાદક: હરીશ મંગલમ્ અને મોહન પરમાર, ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧.

(૩) દલિત વિમર્શ - દિનવણકર, ગુર્જર ગ્રંથાલય, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧.

(૪) પ્રતિબદ્ધ, ડૉ. ભરત મહેતા, રાવલ પ્રકાશન, પાટણ.

❑❑❑

स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी नाटक : स्त्री पुरुष संबंध

डॉ. प्रज्ञा शुक्ल
Head of Dept. Hindi MNWC

'स्त्री-पुरुष संबंध' मानवीय जीवन का एक अत्यंत महत्वपूर्ण पक्ष है । सृष्टि का अस्तित्व ही स्त्री-पुरुष के संबंधो पर निर्भर करता है । स्वातंत्र्योत्तर काल में विशेष रूप से साठोत्तर काल में नारी की मानसिकता एवं समाज, परिवार में उसकी स्थिति में परिवर्तन आने से स्त्री-पुरुष संबंधों में क्रान्तिकारी परिवर्तन आए हैं ।

व्यक्ति का अपने परिवेश से अभिन्न संबंध है । डिक्शनरी ऑफ बिहेवियरल साइन्स के अनुसार ''परिवेश सामाजिक एवं भौतिक घटकों सहित बाह्य स्थितियों का कुल योग है जो एक जीव-रूपी व्यवस्थित तंत्र को प्रभावित करने की सामर्थ्य रखता है ।''(१) व्यक्ति एवं परिवेश दोनों एक-दूसरे को प्रभावित करते हैं । वैयक्तिक चेतना अपने परिवेशगत प्रभावों से ही निरंतर परिवर्तित होती रहती है । नेमिचन्द्र जैन के शब्दों में ''हमें अपनी जिन अनुभूतियों और व्यक्तिगत संवेदनाओं को सर्वथा व्यक्तिगत मानने का अभ्यास है, वे वास्तव में हमारे व्यक्तित्व के प्रकृतिके साथ, अपने सामाजिक परिवेश के साथ संघर्ष या घात-प्रतिघात का परिणाम है ।''(२) मनुष्य चाहे वह स्त्री हो या पुरुष, उसकी मानसिकता की निर्मिति के लिए सामाजिक परिवेश, पारिवारिक एवं व्यक्तिगत परिस्थितियों, संस्कार तथा मूल्य समान रूप से उत्तरदायी हैं । परिवेश वह सब है जिससे व्यक्ति घिरा रहता है और जो उसे प्रभावित करता है । यह प्रभाव शारीरिक, मानसिक, आत्मिक किसी भी स्तर पर हो सकता है । हमारे आसपास का जीवन, विभिन्न सामाजिक राजनैतिक, आर्थिक, मनोवैज्ञानिक स्थितियाँ, हमारे मूल्य, हमारे संस्कार सभी मिलकर परिवेश का निर्माण करते हैं ।

साहित्य और परिवेश परस्पर घनिष्ठ रूप से संबद्ध हैं । साहित्य, जिसमें कि मानवीय चेतना का ही प्रतिफलन होता है, परिवेश से गहरे तक प्रभावित होता है । डॉ. सम्पूर्णानन्द ने सही कहा है, ''साहित्य का संबंध व्यक्ति और राष्ट्रीय जीवन से है । साहित्यकार शून्य में रचना नहीं करता । जगत की परिस्थितियों से प्रभावित हुए बिना वह रह नहीं सकता, इसीलिए कि वह स्वयं जगत का ही एक अंग है ।''(३) ''साहित्यकार कभी अपने परिवेश को नकार नहीं सकता, क्योंकि यह परिवेश ही उसकी सर्जना का प्रेरक होता है, जिस परिवेश में वह जीता है ।''(४) परिवेश, व्यक्ति के माध्यम से साहित्य को प्रभावित करता है । परिवेश, साहित्य में चित्रित होता है एवं साहित्य, परिवेश में अनेक परिवर्तनों का कारण बनता है । परिवेश से कटकर कोई भी साहित्यकार सच्चे व समर्थ साहित्य की रचना नहीं कर सकता । किसी भी युग के साहित्य को समझने के लिए किसी साहित्यिक विद्या के विकास व उसमें उभरनेवाली नवीन प्रवृत्तियों आदि को समझने के लिए उन्हें तत्कालीन परिवेश के संदर्भ में रखकर देखना ही उचित है । राजेन्द्र यादव के शब्दों में ''वह (साहित्य) अपने काल का प्रतिबिम्ब होता है, जो भाव और विचार लोगों के हृदय को स्पंदित करते हैं, वही साहित्य पर भी अपनी छाया डालते हैं ।''(५) साहित्य, विशेष रूप से नाटक, अपने युग का, युगीन यथार्थ का प्रामाणिक दस्तावेज होता है । स्वातंत्र्योत्तर नाटकों में जीवन सन्दर्भ सामयिक परिवेश से सीधे ले लिये गये हैं, जिनमें परिवार, संबंधों में बिखराव एवं टूटते मानवीय संबंधों की व्याख्या, व्यक्तिचेतना या स्वातंत्र्य-बोध के रूप में अभिव्यक्त हुई है । मोहन राकेश ने सामाजिक परिवेश की चर्चा करते हुए लिखा था - ''निरंतर कुलबुलाते और संघर्ष करते सामाजिक पार्श्व का एक व्यापक भाग अछूता रहा, जिसकी पहचान और पकड़ हमारे लेखकीय दायित्व का महत्वपूर्ण अंग है ।''(६)

स्वातंत्र्योत्तर भारतीय परिवेश की प्रमुख विशेषताओं में विभाजन जनित मूल्यविघटन, शहरीकरण एवं औद्योगीकरण, बौद्धिकता एवं व्यक्तिवाद, आर्थिक समस्याएँ, मोहभंग इत्यादि प्रमुख हैं । इनमें बौद्धिकता एवं व्यक्तिवाद ने भारतीय नारी को सर्वाधिक रूप से प्रभावित किया । भारतीय संस्कृति की यह विशेषता थीकि वह जीवन में धर्म एवं आदर्श को केन्द्र में रखकर चलती थी । परंतु, आज हमारे जीवन के केन्द्र में मानव, विज्ञान एवं यथार्थ आ गए हैं । बौद्धिकता एवं तार्किकता ने मानव की चीजों को उनके सही रूप में देखने-समझने की क्षमता तो प्रदान की परंतु मानवीय संबंधों को विघटित किया है । विभिन्न मानवीय संबंधो में एक ठंडापन, उदासीनता एवं अलगाव आ गया है । मानव आत्मकेन्द्रित हो गया है । बौद्धिकता और तर्कपूर्ण दृष्टिकोण अनास्था को जन्म देते हैं । आजका मानव स्वार्थी हो गया है । वह भौतिक जीवन को पूर्ण वैभव विलास के साथ जीना चाहता है । जीवन में भौतिकता के प्राधान्य से 'अर्थ' जीवन की धुरी बन गया है । भावनाओं द्वारा संचालित होनेवाले विभिन्न मानवीय संबंध अब केवल 'अर्थ' द्वारा संचालित होते हैं । अपने निजी स्वार्थों को दृष्टि में रखकर ही मानव अब विभिन्न संबंधों को महत्व देता है । पूंजीवाद के प्रभावस्वरूप जीवन में अनेक दरारें पड़ गई हैं । इसका सबसे बड़ा आघात पारिवारिक जीवन पर

पड़ा है । आधुनिक पूंजीवादी मनोवृत्ति ने व्यक्तिवाद को प्रश्रय दिया । आज का व्यक्ति अपने अनुभवों एवं सोच को अधिक महत्व देता है । इसका सर्वप्रथम प्रभाव नारी-जीवन पर दृष्टिगत होने लगा । स्त्रीशिक्षा एवं आर्थिक स्वावलंबन के फलस्वरूप नारी को अपने स्वतंत्र व्यक्तित्व का एहसास होने लगा । जीवन के प्रत्येक क्षेत्र में एवं व्यक्तिगत जीवन में स्वतंत्र निर्णय लेने की शक्ति ने नारी के व्यक्तित्व को परिवर्तित कर दिया। व्यक्ति-स्वातंत्र्य ने नारी के आत्मविश्वास, दृढ़ता एवं निर्भीकता जैसे गुणों का विकास करने के साथ उसे स्वकेन्द्रित बनाकर उसके व्यक्तिवादी दृष्टिकोण का विकास किया । अत: सामाजिक नैतिकता के प्रति भी उसका दृष्टिकोण परिवर्तित हो गया । व्यक्तिगत जीवन के कुछ निर्णय निजी होते हुए भी समाज से प्रभावित होते हैं एवं समाज को प्रभावित करते हैं । प्रेम, विवाह एवं व्यवसाय जैसे जीवन के भावनात्मक एवं व्यावहारिक पक्षों पर विचार करते हुए नारी ने समाज की स्वीकृति एवं चिन्ता करना उचित नहीं माना । इससे समाज के परम्परागत मूल्यों के साथ टकराव की स्थिति ने जन्म लिया । आधुनिक नारी अपनी बुद्धि का उपयोग करके तर्क एवं विवेक से अपनी स्थिति एवं समस्या को सुलझाने के बदले संशयपूर्ण स्थिति का अनुभव करने लगी । भारतीय मध्यवर्गीय स्त्री इस जटिल स्थिति का शिकार हुई ।

स्वातंत्र्योत्तर नारी के प्रेम एवं सेक्स संबंधी विचारों में आमूल परिवर्तन हुआ । प्रेम मनुष्य की जीवनी-शक्ति है; जो सदियों से अजस्र रूप से प्रवाहित होकर मनुष्य की हृत्तंत्री के तार झंकृत करती रहती है । मनुष्य, समाज में रहता है, अत: अन्य व्यक्ति के साथ उसके साहचर्यजनित लगाव से प्रेम के विविध आयाम उभरते हैं । इनमें स्त्री-पुरुष संबंध विशेष महत्व रखते हैं । राजेन्द्र यादव के अनुसार ''व्यक्ति-व्यक्ति के संबंधों में सबसे अधिक जटिल, नाटकीय और अनिवार्य संबंध स्त्री-पुरुष का आपसी संबंध है, इसलिए वही लेखक को असाधारण रूपसे आकर्षित भी करता है । मानवीय भावनाओं के तीव्रतम आलोड़न, किसी हद तक खतरनाक उथल-पुथल इसी संबंध के आसपास बुने जाते हैं ।''(७) यद्यपि स्त्री-पुरुष संबंधों का क्षेत्र अति विस्तृत है, परंतु उनमें विपरीत-लिंगी संबंध सदियों से जटिलतम रूपों में हमारे समक्ष उपस्थित होते रहे हैं । स्त्री-पुरूष के वैवाहिक संबंध समाज स्वीकृत होते हैं एवं विवाहेतर संबंध व्यक्ति की अतृप्त इच्छाओं के फलस्वरूप जन्म लेते हैं । चाहे समाज-स्वीकृत हो, चाहे अस्वीकृत; मनुष्य का जीवन प्रेम-संबंध पर ही टिका हुआ है ।

परम्परागत भारतीय विचारधारा प्रेम में त्याग, बलिदान एवं समर्पण की भावना को ही महत्वपूर्ण मानती थी । परंतु २०वीं शताब्दी के पूर्वार्द्ध में पाश्चात्य सभ्यता एवं संस्कृति के संपर्क ने मनोविश्लेषणवाद एवं द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद से हमारा परिचय करवाया । इसके फलस्वरूप भारतीय विचारधारा एवं चेतना में क्रांतिकारी परिवर्तन आरंभ हुए । मनोविश्लेषण की पद्धति ने व्यक्ति, नारी, पुरूष उसके नैतिक प्रतिमानों के प्रति बहुत ही क्रांतिकारी दृष्टि उपस्थित की । डॉ. लक्ष्मीसागर वार्ष्णेय के अनुसार ''स्वातंत्र्योत्तरकालीन बौद्धिकता व यांत्रिकता ने जहाँ अन्य मानवीय संबंधों को विघटित किया है, वहीं 'प्रेम' भी उनके प्रभाव से अछूता नहीं रह सका । आज प्रेम में एकनिष्ठता, भावुकता, रूमानियत व आदर्श के स्थान पर स्वार्थ, वासना, उद्देश्य तथा अपने-अपने व्यक्तित्वों के परस्पर उन्मीलन की सफलता या असफलता लक्षित होती है ।''(८) आज विवाहित जीवन में पति-पत्नी संबंध की बुनियाद अर्थ पर आधारित होती है । विवाहित जीवन की एकरसता एवं ठहराव को दूर करने के लिए विवाहेतर संबंध स्थापित किए जाते हैं । विवाहेतर प्रेम-संबंधों के भी विविध आयाम हैं । आज प्रेम की परिभाषा बदल गयी है । श्रीकांत वर्मा के अनुसार ''प्रेम पहले भी, हमेशा से ही अनिश्चित था । मगर प्रेम से पैदा होनेवाले संबंध निश्चित थे । अब प्रेम भी अनिश्चित है और प्रेम से पैदा होनेवाले संबंध भी ।''(९) आज का प्रेम या तो दिल-बहलाव का साधन रह गया है या महज एक आडम्बर जिसमें शारीरिक आकर्षण एवं छिछलेपन के अलावा कुछ नहीं होता । सुनन्त कौर के अनुसार यही कारण है कि ''जल्दी ही ऊब, वितृष्णा, एकरसता व निरर्थकता प्रेम-संबंधों में घर करने लगती है । प्रेम की जड़ें सतही होने के कारण अब प्रेम का यह पौधा जल्दी ही सूखने लगता है, उसे कहीं से जीवन-रस नहीं मिल पाता ।''(१०)

सेक्स या यौन आकर्षण के विषय में हमारे परम्परागत मूल्य में आज क्रांतिकारी परिवर्तन दृष्टिगत होते हैं । व्यक्तिवादी दृष्टिकोण ने आज की नारी को नयी सोच दी है । आज प्रेम मांसल और शारीरिक रूप में हमारे समक्ष उपस्थित है । एक समय था जब सेक्स घृणित एवं वर्जित विषय समझा जाता था, परन्तु आज इस पर व्यापक रूप से चर्चा की जाती है । व्यक्तिवादी चिंतन व्यक्ति को अधिक महत्व देता है, व्यक्ति अपनी आशा-आकांक्षा, इच्छा-अनिच्छा, प्रेम एवं यौन-भावना के विषय में मुक्त रूप से अपने विचार व्यक्त करने के लिए स्वतंत्र है । इसका परिणाम यह हुआ कि समाज की नैतिकता का संपूर्ण ढांचा चरमराने लगा । व्यक्ति के प्रेम एवं यौन-भावना विषयक मूल्यों में परिवर्तन हुआ । अब प्रेम में वह शाश्वतता नहीं रही, जो व्यक्ति को एक ही पात्र से बांधकर रखती थी ।

स्वातंत्र्योत्तर भारतीय परिवेश एवं स्त्री-पुरूष संबंध की इस विस्तृत भूमिका के पश्चात् अब स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी नाटक में स्त्री-पुरूष संबंध की चर्चा । स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी नाटककारों ने अपने वर्ण्य-विषय एवं भावबोध में परिवर्तित भारतीय परिवेश की यथार्थ अभिव्यक्ति की है । स्वातंत्र्योत्तर नाटककार परिवेश-बोध की संवेदना, बाह्य एवं आंतरिक विसंगतियों, अन्तर्विरोधों, कटुताओं, पारिवारिक विघटन, मूल्यसंक्रमण, स्त्री-पुरूष के बदलते संबंधों, राजनैतिक व आर्थिक कुरूपताओं, वर्गचेतना आदि को लेकर नये मानवीय क्षितिज की खोज में निरंतर लगा हुआ है । समसामयिक परिवेश में भोगे हुए यथार्थ के स्तर से विभिन्न सामाजिक, राजनैतिक और औद्योगिक जीवन की नाट्य स्थितियों को आधार बनाता है । डॉ. दिनेशचन्द्र वर्मा के अनुसार ''स्वातंत्र्योत्तरीय हिन्दी नाटकों पर दृष्टिपात करने से यह सहज स्पष्ट होता है कि छठे तथा सातवें दशक में अधिकांश नाटक स्त्री-पुरूष के बदलते संबंधों के सूक्ष्म विश्लेषण को प्रस्तुत करनेवाले लिखे गये हैं । XXX

ऐतिहासिक पौराणिक कथानकों को लेकर रचे गये नाटकों में भी नर-नारी के संबंधों को ही प्रमुखता दी गयी है ।''(११) आषाढ का एक दिन, लहरों के राजहंस, कोणार्क, सूर्य की अन्तिम किरण से सूर्य की पहली किरण तक, नाटक तोता मैना आदि ऐतिहासिक, पौराणिक कथानकों को लेकर रचे गये नाटकों में स्त्री-पुरुष संबंधों का सूक्ष्म विश्लेषण किया गया है । ऐतिहासिक कथानक और पात्रों के द्वारा समकालीन समस्याओं की अभिव्यक्ति का सर्वप्रथम प्रयास जगदीशचंद्र माथुर के 'कोणार्क' (१९५१) नाटक में मिलता है । डॉ. रमेश गौतम के अनुसार ''नाटककार ने कथानक में विशु, सारिका, धर्मपद, नरसिंह चालुक्य और कारीगरों के संबंधों को कुछ इस रूप में विकसित किया है कि आर्थिक शोषण, कला और सामाजिक जीवन की परस्परता एवं सेक्स की नैतिकता विषयक प्रश्न श्लिष्ट होकर उभरते हैं ।''(१२)

मोहन राकेश के 'आषाढ़ का एक दिन' और 'लहरों के राजहंस' दोनों नाटकों में आज के विसंगत परिवेश में जीते आम आदमी के अन्तर्द्वन्द्व को रेखांकित किया गया है । इन दोनों नाटकों में व्यक्ति के अन्तर्द्वन्द्व प्रेम और स्त्री-पुरूष संबंध की समस्याओं का चित्रण है । 'आषाढ़ का एक दिन' कालिदास, मल्लिका और विलोम के संबंधों की कथा है । कालिदास ने राज्याश्रय और पुरस्कार के आकर्षण में दिग्भ्रमित होकर केवल सत्ता का स्वीकार ही नहीं किया, प्रियंगुमंजरी के साथ दाम्पत्य-सूत्र में भी बंध गया । मल्लिका ने भावना में एक भावना का वरण किया था । उसका एकान्तिक प्रणय संबंध सामाजिक और नैतिक सीमाबंधनों को तोड़कर स्वच्छंद रोमानियत को व्यक्त करता है । समाज में होनेवाला अपवाद, मां की व्यावहारिकता, कालिदास की उपेक्षा कोई उसका मोहभंग नहीं कर पाते । विलोम मल्लिका के साथ घर जरूर बसा लेता है, किन्तु जब देखो दरवाज़ा बन्द! कालिदास के लिए दरवाज़ा खुला होने पर भी हमेशा के लिए बन्द है और विलोम के लिए बन्द रहने पर भी खुले हैं । कालिदास जुड़ना चाहकर और विलोम जुड़कर भी टूट गया है । 'लहरों के राजहंस' के नन्द और सुन्दरी के दाम्पत्य जीवन में भी जीवन की उमंग नहीं है । सुन्दरी नन्द को जितना बांधकर रखना चाहती है, वह उससे उतना ही दूर चला जाता है । 'आधे अधूरे' में वर्तमान मध्यवर्गीय पारिवारिक विघटन की दयनीय स्थिति, दिग्भ्रमित नई पोली-पीढ़ी की रूमानियत, महत्वाकांक्षा, टूटते हुए संबंधों, जीवन-मूल्यों, पतनोन्मुख पारिवारिक विसंगतियों और विद्रुपताओं का तीखा बोध है । नाटक के सभी पात्र एक साथ बहुत-कुछ ओढ़ कर बहुत-कुछ पाकर और सभी जगह अपने को महत्वपूर्ण बनाकर जीना चाहते हैं । सावित्री महेन्द्रनाथ को यह अहसास करा देना चाहती है कि उसके बाहर महेन्द्रनाथ की अपनी कोई स्थिति नहीं । ''मल्लिका ने तन-मन को विलोम-कालिदास में बांटकर, सावित्री ने घर-बाहर को समेटकर, कालिदास ने साहित्य और राजनीति में विभाजित होकर, तथा नन्द ने सुन्दरी और गौतम बुद्ध में बंटकर और महेन्द्रनाथ ने घर-बाहर के 'जो भी है, जैसा भी है' को स्वीकार कर जीना चाहा लेकिन विभाजित मानसिकता ने उन्हें हर बार ढकेलकर पीछे प्रत्यावर्तन की विवशता से भर दिया।''(१३)

सुरेन्द्र वर्मा का 'सूर्य की अन्तिम किरण से सूर्य की पहली किरण तक' औककाक और शीलवती की सामन्त युग की कथा के द्वारा 'यौन-समस्या' को प्रस्तुत करनेवाला नाटक है । रानी शीलवती के लिए विवाह हृदय का सम्पूर्ण समर्पण नहीं हैं, निर्वाह का समझौता बन गया है । इसीलिए उत्तराधिकारी शासक की जरूरत को ध्यान में रखते हुए शीलवती को 'नियोग' द्वारा सन्तान उत्पन्न करने का आदेश दिया जाता है । और प्रतोष के सम्पर्क में शीलवती स्त्री-पुरुष संबंध में पूर्णता पाती है और पति-पत्नी में बिखराव आने लगता है । अब शीलवती की सोच बदल गयी है । वह नारीत्व की सार्थकता मातृत्व में नहीं, केवल पुरुष के संयोग सुख में मानती है । मातृत्व इसके लिए गौण उपादान बन जाता है । सुरेन्द्र वर्माने 'द्रौपदी' नाटक के द्वारा आजके नकाबपोश व्यक्ति का चित्रण किया है । महाभारतकालीन द्रौपदी के पाँच पति थे, उसी प्रकार आज का व्यक्ति अपने अंदर पाँच रूप छिपाये आन्तरिक द्वन्द्व से ग्रस्त है और ऐसे नकाबपोश नायक मनमोहन की पाँचों प्रवृत्तियों को एक साथ सहती है सुरेखा । क्या उसकी स्थिति महाभारत की द्रौपदी से अलग है?

'देवयानी का कहना है' में रमेश बक्षी ने नई पीढ़ी के संपूर्ण अस्वीकार की मुद्रा को प्रस्तुत किया है । नायिका देवयानी समाज-प्रदत्त पुरातन-पंथी आदर्शों को अस्वीकार कर कई पुरुषों का संभोग-सुख लेती है । विवाह को वह विवशता मानती है । इस नाटक में धर्म, नीति, प्रेम, विवाह एवं रहन-सहन के आदर्शों में आए बदलाव का चित्रण नाटककार ने किया है । मुद्राराक्षस के 'योअर्स फेथफुली' तथा मृदुला गर्ग के 'एक और अजनबी' में हमारा दफ्तरी तथा घर से बाहर का दफतरी परिवेश चित्रित है । इनमें विवश समर्पण, सहर्ष समर्पण, अतिरिक्त सम्पर्कों की खोज, स्वाद बदलने के लिए नये-नये जिस्मों का नियंत्रण जैसी कतिपय जीवन-दिशाएँ हैं, जहाँ मांसफरोश, मांसखोर नितांत आचरणहीनता में विचरण कर रहे हैं । सुशीलकुमार की रचना 'चार यारों के यार' में भी ऐसी ही सडांध उपस्थित हुई है ।

स्त्री-पुरूष संबंधों की दृष्टि से मणि मधुकर के विचार केवल शारिरिक संबंधों तक ही सीमित हैं । उसमें भावुकता और मनोवैज्ञानिक कुंठा का कोई स्थान नहीं है । 'रस गंधर्व' में एक जगह कहा गया है कि, ''औरत जात का कोई भरोसा नहीं ।'' और ''हक वक का मुगालता छोड़ो। स्त्री जिस घर में रहती है उसी की सम्पत्ति कहलाती है ।'' 'बुलबुल सराय' में इन संबंधों को एक नवीन एवं मनोरंजक ढंग से प्रस्तुत किया गया है । दो भाई अपनी संयुक्त पत्नी से परेशान होकर भाग खड़े होते हैं और जंगल में भागती हुई मां-बेटी को अपनी-अपनी पत्नी बना लेते हैं - छोटे भाई के हाथ बुढ़िया मां लगती है और बड़े भाई को युवती बेटी! 'खेला पोलमपुर' में एक सैनिक की विधवा जड़िया का आश्रय की तलाश में आए एक नितान्त अजनबी सिपाही समरू से मामूली जान-पहचान के बाद ही संबंध स्थापित हो जाता है ।

पति-पत्नी में खंडित संवाद, ठंडा दाम्पत्य, विवाह संस्था का अस्वीकार, घर से बाहर ताजा मांस की खोज, एक से अधिक संपर्कों की तलाश - इन मुद्दों पर आधारित नाटकों में मोहन राकेश का 'पैर तले की जमीन' स्त्री-पुरुष संबंधों के तनाव और विवशता का चित्रण करता है तो मन्नू भंडारी का 'बिना दीवारों के घर' स्थितियों को, बेबाक मुद्रा में रंगान्वित करता है । मुद्राराक्षस का 'तिलचट्टा' विसंगत दाम्पत्य जिन्दगी एवं संबंधों के अलगाव और घुटन को और भी गहराता है ।

''आधुनिक शिक्षा के प्रसार तथा पश्चिमी सभ्यता के प्रभाव ने परम्परागत दंपतियों के जीवन-मूल्यों के प्रति जिस अस्वीकृति एवं उदासीनता के स्वर मुखरित किये हैं, उस स्थिति का प्रत्यक्ष विश्लेषण हिन्दी-नाटक की कथ्यगत उपयोगिता रही है ।''(१४) डॉ. लाल ने 'तोता मैना' और 'व्यक्तिगत' में पुरुष एवं स्त्री-जाति के मनोविज्ञान तथा उनकी वृत्तियों से परिचालित क्रिया-कलापों द्वारा पति-पत्नी के मनमुटाव, संघर्ष, कलह और संबंधों की नीरसता का बोध कराया है । हमीदुल्ला के 'समय और सन्दर्भ' तथा गिरिराज किशोर के 'नरमेध' में कामकुंठाग्रस्त नारी की मनोवेदना की समस्या प्रतिबिम्बित हुई है ।

आठवें दशक का डॉ. लाल का 'सगुन पंछी' प्रेम, विवाह एवं नैतिक संवेदना के धरातल पर नारी व्यावहारिकता का एक नया मान खड़ा करता है तो हमीदुल्ला का 'ख्याल भारमली' स्त्री-पुरुष संबंधों के परिवर्तन पर आधारित नाटक है ।

रमेश बक्षी का 'वामाचार', डॉ. रवीन्द्रनाथ दरगन का 'विकल्प', डॉ. गोविन्द चातक का 'अपने-अपने खूंटे', इन्द्रजीत भाटिया का 'अपनी-अपनी दुनिया', शांति मेहरोत्रा का 'ठहरा हुआ पानी' इत्यादि नाटकों में स्त्री-पुरूष संबंधों की भिन्न-भिन्न कोणों से अभिव्यक्ति हुई है । ये नाटक परिवर्तित कामचेतना और स्त्री-पुरुष के मुक्त यौन-संबंधों को उजागर करते हैं ।

कुलमिलाकर स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी नाटकों में व्यक्त स्त्री-पुरुष संबंध के विविध आयाम प्रस्तुत करने की कोशिश इस आलेख में की गई है । करीब साठ वर्षों की अवधि में लिखित सभी नाटकों का समावेश करना संभव नहीं है ।

संदर्भ सूची:-

(१) कम्पाइल्ड एण्ड एडिटेड बाय बेंजामिन बी. वालमेन, डिक्शनरी ऑफ बिहेवियरल साइन्स, पृष्ठ १२२.

(२) नेमिचन्द्र जैन, बदलते परिप्रेक्ष्य, पृष्ठ ५२.

(३) डॉ. सम्पूर्णानन्द-जीवन और साहित्य (चिन्तन:मनन) सम्पादक डॉ. दुर्गाशंकर मिश्र, पृष्ठ १८.

(४) डॉ. दिनेशचन्द्र वर्मा, स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी नाटक : समस्या और समाधान, पृष्ठ ९.

(५) राजेन्द्र यादव; औरों के बहाने

(६) मोहन राकेश; नये बादल की भूमिका, पृष्ठ ५.

(७) राजेन्द्र यादव; कहानी : स्वरूप और संवेदना, पृष्ठ २११.

(८) डॉ. लक्ष्मीसागर वार्ष्णेय; द्वितीय महायुद्धोत्तर हिन्दी साहित्य का इतिहास, पृष्ठ ६५.

(९) श्रीकांत वर्मा; प्रेम कहानियों का बदला हुआ स्वरूप; संपादक सुरेंद्र - ''हिन्दी कहानी : दशा, दिशा, संभावना, पृष्ठ २३६.

(१०) सुनंत कौर; समकालीन हिन्दी कहानी : स्त्री-पुरुष संबंध, पृष्ठ ११०.

(११) डॉ. दिनेशचन्द्र वर्मा; स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी नाटक : समस्या और समाधान, पृष्ठ ४०.

(१२) डॉ. रमेश गौतम; समकालीनता के अतीतोन्मुखी नाटक, पृष्ठ ५४.

(१३) शान्ता लाम्बा का लेख; संपादक डॉ. विजयकांत धर दूबे, साठोत्तरी हिन्दी नाटक, पृष्ठ १४५.

(१४) डॉ. विजयकान्त धर दूबे का लेख; संपादक डॉ. विजयकांत धर दूबे; साठोत्तरी हिन्दी नाटक, पृष्ठ ५७-५८.

❑❑❑

'स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी काव्य में नारी संवेदना'

प्रा. निकिता सावडीया
Shyamaldas Arts College, Bhavnagar Vishwa Vidyalaya, Gujarat

प्राक्कथन:-

पुरूष प्रधान समाज में नारी का अनादिकाल से शोषण होता आया है । माता सीता को अपनी पवित्रता सिद्ध करने के लिए अग्नि परीक्षा से गुजरना पड़ा था । द्रौपदी पाँच पांडवों की पत्नी बनती हैं और पांडव उसे धृत में हार जाते हैं । परिणाम स्वरूप वस्त्रहरण का अपमान उसे सहना पड़ता है । हमारे कुरिवाजों के अनुसार पति की मृत्यु से पत्नी के जीवन के सारे रंग उड़ जाते हैं । कहीं कहीं तो उसे सती होना पड़ता है । दहेज के कारण लड़की का जन्म अभिशाप माना जाता है । हमारे समाज की व्यवस्था ने केवल स्त्री को त्रास ही दिये हैं । उस पर अत्याचार ही हुए हैं । आज भी लड़कियों को बोज ही समजा जाता है । संस्कृत में कहा गया है कि -

'विद्या समस्तास्तवदेवि भेदा: स्त्रिय: समस्ता सकलाजगत्सु ।' (१)

जिस देश में स्त्रियाँ कष्ट पाती थी वहाँ का शासन असफल माना जाता है । विभिन्न मनीषियों ने अपने लेखन में नारी के संबंध में अपने विचार व्यक्त किये हैं । महात्मा गांधी ने नारी को नर की अपेक्षा श्रेष्ठ बताते हुए कहा है - 'स्त्री को अबला कहना उसका अपमान है । यदि शक्ति का अभिप्राय पाशविक शक्ति है तो स्त्री सचमुच पुरूष की अपेक्षा कम शक्तिशाली है । यदि शक्ति का मतलब नैतिक है तो स्त्री पुरूष से कहीं अधिक शक्तिमान है । यदि पति देवता है तो पत्नी भी देवी है । वह दासी नहीं बल्कि मित्र तथा सचिव है । पति-पत्नी एक दूसरे के गुरू हैं ।' (२) संसार में ऐसा एक भी पुरूष न होगा जिसका जीवन माता, पत्नी, भगिनी, पुत्री आदि के किसी न किसी रूप से प्रभावित न हुआ हो, फिर भी नारी उपेक्षा का ही पात्र बनी है । इस हेतु से कई विद्वानों ने नारी के विषय में अपने मंतव्य प्रगट किये है ।

विद्वानों के विचारों में नारी :-

अनादिकाल से शोषित नारी के विषय में भारतीय एवम् पाश्चात्य विद्वानों ने अपने विचार प्रगट किये हैं ।

स्वामी विवेकानन्द:-

'स्त्री पूजन से ही समाज की प्रगति होती है । जिस देश में अथवा समाज में स्त्री पूजन नहीं होता वह देश अथवा समाज कभी उँचा नहीं उठ सकता ।' पश्चिमी देशों के अध: पतन का कारण उन्होंने 'शक्तिरूपिणी स्त्री की 'अवहेलना' माना है ।' (३)

डॉ. राधाकृष्णन् :-

डॉ. राधाकृष्णन् ने जुलू शब्दकोश के अनुसार पुरूष की परिभाषा करते हुए बतलाया है कि - 'एक पशु जिसका प्रशिक्षण नारी करती है । नारी मूलत: पुरूष की शिक्षिका है, तब भी जब वह बच्चा होता है और तब भी जब वह वयस्क होता है ।' (४)

प्रेमचंद :-

युग प्रवर्तक साहित्यकार प्रेमचंदजी के मतानुसार 'पुरूष विकास के क्रम में नारी से पीछे है । जिस दिन वह भी पूर्ण विकास तक पहुँचेगा वह स्त्री हो जायेगा । वात्सल्य, स्नेह, कोमलता, दया इन्हीं आधारों पर सृष्टि थमी हुई है और ये स्त्रियों के गुण हैं ।' (५)

लीन यु तुंग :-

इस चीनी ग्रंथकार ने स्त्री निंदा से बचने को कहा है । उन्होंने कहा था, 'जब हम यह सोच लेते है कि बिना माता के इस संसार में कोई नहीं आया, हमारी धारणा अत्यंत उदार हो जाती है ।' No man can speak dispragingly if he realise that no one has come into the world without a mother'(६)

कोपर :-

कोपर ने लिखा है - 'यदि संपूर्ण विश्व का राज्य भी मिले और नारी न हो तो पुरूष भिक्षुक ही है, परंतु अपने गुणोंवाली नारी भिक्षुक के घर में भी हो तो वह राजा है ।' (७)

इस प्रकार नारी के पर्यायवाची शब्दों तथा मनीषियों, चिंतकों, साहित्यकारों के नारी संबंध में विचारों को देखने के पश्चात् यह तथ्य स्पष्ट हो जाता है कि नारी शक्ति, बुद्धि, दया, क्षमा, त्याग, प्रेम आदि की सौन्दर्यपूर्ण प्रतिमा है । महाकवि रवीन्द्रनाथ ठाकुर ने मानसी गीत में उसे 'भगवान की अदभुत कृति' बताया है । अनादिकाल से आधुनिक काल तक आते आते साहित्य में नारी का स्थान निम्न होता गया । आधुनिककाल में खास करके स्वातंत्र्योतर कविताओं ने भोगवाद को जन्म दिया । स्वातंत्र्योतर कवियों ने नारी की गरिमा का इतिहासान्त ही कर दिया । इस समय में पुरूष कवि ही नहीं महिला कवयित्रियाँ भी ऐसी कविताएँ लिखने लगी । फ्री सेक्स, देह व्यापार, नंगे चलचित्रों, पोस्टरों इसका साहित्य में प्रतिबंध दिखाई दे रहा है ।

कीर्ति चौधरी तीसरे सप्तक की सहयोगी कवयित्री है । इन्होंने वृक्ष और लता के प्रतीक द्वारा नर-नारी संबंध को व्यक्त किया है । नारी तो जन्म से ही सृजन का अधिकार लेकर आयी है और सृजन तो कहीं भी अच्छा लगता है । वह अक्षम कैसे हो सकती है?

''पुष्पमयी फलदायिनी, अक्षम किस अर्थ में,
सुषमा को आश्रम में पाले क्यों व्यर्थ में ।'' (८)

'सीमारेखा' कविता में रामायण के 'सोने के मृग' वाले प्रसंग को लिया है । आधुनिक सीता को जब राम के लौटने की आशा नष्ट होती है, लक्ष्मण से भी निराश होती है तो संकल्प करती है -

''मन मेरे अब रेखा लाँधो
आये वह अन्य छदमधारी ।
अविचारी का खंडित कलंकिता
ले जाये तो ले जाये ।'' (९)

नारी के संकल्प का यह उदगम प्रवेग है । अब नियंत्रण उसे अस्वीकार है । लापरवाह होकर वह कहती है ।

''कौन वहाँ आतुर है
किसे यहाँ देनी है
उँचा ललाट रखने की वह अग्नि परीक्षा'' (१०)

नैतिकता और सामाजिक सम्मान के लिए वह अपना जीवन नष्ट नहीं करना चाहती है । इस कविता में नर-नारी के मुक्त साहचर्य को समर्थन मिलता है और प्रकारान्तर से 'यौनि-शुचिता' जो नैतिकता का आधार बनी हुई है, उस पर गहरा प्रहार भी कवयित्री ने किया है । कीर्ति चौधरी की कविताएँ आज के नारी मन की सहज अभिव्यक्तियाँ है । इनमें न तो बौद्धिकता का बोज है, न छिपाव-दुराव । अनुभूति का एक खुलापन सर्वत्र दिखाई पड़ता है । खुद सुमन राजे के शब्दों में 'शकुन्त माथुर एवम् कीर्ति चौधरी, दोनों ही कवयित्रियों के लिए कविता - एक ओढी हुई उठायी हुई रेशमी चादर है, उनके जीने की शर्त नहीं, इसीलिए वह दूर तक साथ नहीं देता ।' (११)

सन साठ इ. के बाद हिन्दी कविता में असंतोष, अस्वीकृति और विद्रोह का स्वर बहुत साफ तौर पर उभरा है । इस विद्रोह का कारण इस काल की परिस्थितियाँ हैं ।

साठोत्तरी कवियों ने नारी की प्रतिष्ठा को समाप्त ही कर दिया । कवि श्रीकांत वर्मा सड़क पर से गुजरती हुई प्रत्येक स्त्री के साथ संभोगेच्छा रखते है । श्रीराम शुक्ल ने आन्द्रे बेन्तों के अतियथार्थवाद से प्रभावित होकर 'मरी हुई औरत के साथ संभोग' कविता लिखी । जीवन की विसंगतियों से उभरने के लिए ये कवि बीधर के समुद्र में अपने आप को डुबो देता है जहाँ उसे स्तनों के तट, नितंबों की मछलियाँ और कमर के रेलिंग दिखाई देती है । औरत और अपने बीच मृत्यु को नदी मानता है -

'मेरे और उसके बीच
औरत है
जिसके जिस्म की तहों में
मैं रातभर सोता हूँ
मेरे और जिसके बीच
औरत का अंधेरा है
वह ईश्वर नहीं
मृत्यु की नदी है ।' (१२)

इस दशक की कविता कुत्साप्रधान भोंडी, बीभत्स, फूहड कविता है । नई पीढ़ी यौन पिपासा को एक जैव विवशता मानकर उसे बेरोक स्वीकार करती है । आदमी औरत दोनों के रिश्ते को सहज मानवीय अर्थ में चित्रित करते है । आकर्षण और रिश्तों के टूटने की स्थिति का यह चित्र कितना स्पष्ट है -

'नींद में हंसते देखना उसे
मेरा यह सपना यह भी
पर वह तो
माथे की सलवटे तक
नहीं मिटा पाती सोकर भी ।' (१३)

साठोत्तरी कवि निजी अनुभवों के साथ सामाजिक, मानसिकता को भी उजागर करता है । पुरूष वर्ग स्त्री को डराकर, रूलाकर अपने लिए सुन्दर बनाए रखना चाहता है और इसलिए रोती हुई स्त्री के सौन्दर्य को उत्तेजक होने का भ्रम फैलाना चाहता है -

'तू सुन्दर है
इसलिए नहीं कि डरी हुई है
तू अपने में सुन्दर है ।' (१४)

साठवें दशक के कवियों ने नारी की महता को समाप्त कर दिया है । नारी मात्र मनोरंजन का साधन मात्र बनकर रह गयी है । आज के आर्थिक संकट, रिश्तों में बिखराव आस्थाहीनता के युग में बेटियों का जीवन अधिकाधिक असुरक्षित बनता जा रहा है -

'मेरी बच्ची । मैं तुम्हें पुलिस की लाठी-गोली से भरा
एक शहर दे रहा हूँ ।' (१५)

स्त्री और बच्चे ही समाज की अमानवीयता के शिकार होते हैं । आज नारी अत्याचार सहती है 'धूमिलजी' की कविताओं में नारी को किशोरी, युवती, वेश्या, कुलटा के रूप में चित्रित किया है । आज का समाज नारी को जिस स्तर पर जीने को विवश कर रहा है, स्पष्ट है हमारे नैतिक मूल्य कितने खोखले हो चुके हैं । 'धूमिल' के काव्य में सेक्स शब्दावली की बहुलता है ।

विजयचंद्रजी ने 'वेश्या' काव्य उपन्यास में इस बदनसीब स्त्री के जीवन के पहलू को उजागर किया है । कवि ने इस वेश्या समस्या पर मौलिक चिंतन प्रस्तुत किया है । उन्होंने लिखा है - 'मेरा विचार है कि निर्धनता वेश्यावृत्ति का एक मात्र कारण नहीं है पर वह सबसे बड़ा कारण है । निर्धनता में मैं अपेक्षित (Comparative) निर्धनता को भी शामिल करता हूँ ।' (१६) महात्मा गांधीजी ने भी इस समस्या का हल करने में स्वयं को असफल मानकर दुःख व्यक्त किया है । गांधीजी ने वेश्यावृत्ति का आधार व्यक्ति के मानसिक विचारों को माना था और विजयचंद्रजी के विचार से इसका वास्तविक कारण सामाजिक व्यवस्था का अस्वस्थ होना है । गांधीजी का दृष्टिकोण मानवीय था और विजयचंद्रजी का वैज्ञानिक ।

वेश्या भी नारी है, उसका भी मन पुरूष से माँ, बेटी, बहन और पत्नी का रिश्ता जोड़ने के लिए आकुल है, परंतु समाज उससे घृणा करता है । अतः इन रिश्तों के लिए वह तरसती रहती है । पिता की छाया उसके शीश पर से उठ जाती है । उनका कोई घर नहीं रहता और कौन बनेगा उसका भाई -

'जिसके लिए बनाई
राखी के पीले रोजी से रंगे तागों को
मेरी मचलती हुई उंगलियों के लिए
तुमने वर्जित कर दिया है...।' (१७)

किसी भी पुरूष को ऐसी नारी से पवित्र स्नेह, प्रणय, मित्रता नहीं होती । इस वर्ग की नारी को नित्य अपमानित, प्रताडित, घिनौना जीवन बिताना पड़ता है । नित्य उसका वस्त्र हरण होता है -

'द्रौपदी के
काले-कजरारे-बलखते
लहराते केश
अब हर रात
रजत के बल पर,
खींच खींच कर खोल डाले जाते हैं-
...किन्तु हाय ।
द्रौपदी की लाज का रखैया
एक अकेला कृष्ण कन्हैया था,
वह भी निःसन्तान रह गया ।
निपूता ही गया ।
क्यों? आखिर क्यों?' (१८)

पुरूष प्रधान समाज में वह अपने आप को नि:सहाय, एकांकी पाती है । उसका शोषण करनेवालों से वह बेहद घृणा करती है परंतु वह यह नहीं चाहती कि उसके शोषकों की माँ-बहनों की भी स्थिति उसके जैसी हो, उनकी राखियाँ, सिंदूर मसले जाय । क्योंकि -

'मैं वह सोच भी नहीं सकती हूँ,
क्योंकि मैं भी एक औरत हूँ,
तुम्हारे द्वारा जान-बूझकर किये -
असंख्य पापों की अंतहीन सजा -
उस बेचारी दईमारी, निर्दोषा को किस लिए मिले?' (१९)

पुरूषों को जन्म औरत ही देती है । वह अपना रक्त, दूध पिलाकर इन पुरूष रूपी भेड़ियों को जिलाती है । वही नारी जब अपनी मजबूरी के कारण अपना जिस्म बेचती है तो वह घृणा का पात्र बन जाती है । समाज के द्वारा तिरस्कारी जाती है । भगवान बुद्ध ने कहा था जगत की नारियों में एक मात्र 'वेश्या' ही स्वतंत्र नारी है । और वेश्या का उद्धार किये बिना बुद्ध भी पूर्ण नहीं कहलाये थे । आज की वेश्या का उद्धार कौन करेगा? कानून बनाने में कुछ कमियाँ रखी जाती है जिससे लोग उससे साफ बच निकलते है । 'गणिका' के शहर की बिक्री का कारण उसका खाली पेट है तो पुरूषों की जलील खरीदारी का कारण, उनका अत्यधिक धन और पाशवी हवस है ।

एक नारी होने के नाते मैं इस संवेदना को समज सकती हूँ पर इसकी प्रस्तुति में अब भी अपने आपको असमर्थ समजती हूँ । साठोतरी कविताओं में नारी के देवी स्वरूप के नहीं बल्कि उसके वेश्या स्वरूप को उजागर किया गया है । फ्री सेक्स, भोगवाद, हवस इत्यादि इस दशक के काव्य का विषय वस्तु रहा है । जो आगे चलकर थोड़ा परिवर्तित हुआ ।

दो कवयित्रियों ने आगे चलकर सादगी भरे अंदाज में अपनी नाराजगी व नकारात्मक अभिव्यक्ति, अपनी पीड़ा के कारण व्यक्त की । ममता कालिया अपनी कविता में व्यक्त करती है ।

'अब मैं महसूस नहीं करती कि मैं ममता कालिया हूँ ।

'मैं कमला
या विमला
या कांता या शांता
मैं पकाती हूँ मैं धोतू हूँ
मैं धारण करती हूँ मैं पोषण करती हूँ
मैं खीझती हूँ मैं झुकती हूँ ।'(२०)

नारी को हमेशा से ही झुकना पड़ता है, कभी वह औरो के सम्मुख तो कभी वह सत्ता के सम्मुख अपने आप को मजबूरन झुका हुआ पाती है ।

सामन्तवादी युग में अभिजात्य संस्कारों में डूबकर मनुष्य ने आज तक नारी को जागीर की तरह भोगा है । आठवें दशक में कुछ ऐसी कविताएँ प्राप्त होती हैं जो मिथकीय प्रसंगों, नामों, चरित्रों को लेकर लिखी गई हैं । रामदेव आचार्य ने द्रौपदी, राधा के चरित्रों द्वारा आक्रोश, व्यंग्य, विरोध इत्यादि को व्यक्त किया है । 'एक पौराणिक वेदना' कविता में द्रौपदी के नारी के वस्तु हो जाने का तीखा एहसास है । इतिहास की पुनर्रचना में शोषण और विद्रोह के साथ राधा के विवाह का एक व्यापक आयाम दिया है ।

आठवें दशक की पहली मिथक रचना जगदीश चतुर्वेदी का खण्ड काव्य 'सूर्यपुत्र' की नायिका कुंती के माध्यम से काम और रति के उदात रूप को प्रस्तुत किया है । कुंती का 'सूर्य' के प्रति आकर्षण एक अनादि कामवृत्ति का सूचक है, संसार के अनेक मिथकों में कुमारी माता का रूप प्राप्त होता है जो 'महामाता' का रूपांतरण माना गया है । मरियम, कुंती और देवदासियों की भावनाओं में पवित्र कौमार्य का रूप प्राप्त होता है । नारी का यह रूप अपने में स्वतंत्र और निरपेक्ष है । वह किसी पुरूष पर आश्रित नहीं । वह पवित्र कौमार्य मातृसता से पितृसता के मध्य की कडी है जो नायकों को जन्म देती है ।

'एक पुरूष और' डॉ. विनय ने (१९७८) विश्वामित्र और मेनका का मिथक लिया है । मेनका इन्द्रलोक की भोग्या नहीं, विश्वामित्र के संसर्ग से अपने को नया अर्थ देना चाहती है -

'मुझे भी मिलनी चाहिए अर्थवता
मेरे शरीर की मेरे अस्तित्व की ।
मेरा पाप पुण्य विवशता ।
जो कुछ भी है ।
तुम्हें समर्पित है महामुनि ।
सिर्फ उसे एक अर्थ दो ।' (२१)

नारी युगों से अनाचार का शिकार बनी है । उसका शोषण समाज भी सुविचरित षडयंत्र द्वारा करता है । पिता द्वारा अपनी इच्छा के विरूद्ध किसी खूँटे से बांधी गयी । नारी का वह संबंध वैध हो जाता है । क्या दैहिक स्तर पर स्थापित संबंध ही वैध हुआ करते हैं? मानसिक स्तर पर भावुकतापूर्ण लिये गये निर्णय अवैध क्यों होते हैं? क्या नारी के लिए पत्नी और पुरूष के लिए पति होना जरूरी है? दोनों केवल नारी, पुरूष रहकर सामाजिक प्रगति नहीं कर सकते?

स्वातंत्र्योतर विशेष रूप से बीसवी सदी के अन्तिम तीन दशकों में समाज में स्त्री की भूमिका को लेकर सामाजिक बदलाव आया है । स्नेहमयी चौधरी की समकालीन दौर की एक कविता है - 'गांधारी बड़े शहर में' (१९८६) जिनसे आज की नारी की सही स्थिति का खुला एहसास होता है ।

गगन गिल मानती हैं कि 'यदि आज तथाकथित पुरूष' लेखन ही मुख्य धारा साहित्य माना जा रहा है तो इसलिए भी कि अपने सृजन-कर्म में पुरूष सहज है, उसके मन में अपनी जाति के कारण या इस सृष्टि में अपनी जगह को लेकर कोई फर्क नहीं है । उसके सब रचनात्मक संकटों में उसके पैरों के नीचे एक पुख्ता जमीन है और स्त्री की जमीन?... एक स्त्री के शब्द ही वह प्रति संसार है जिनमें वह स्वयं को प्रतिष्ठित कर सकती है । एक स्त्री के प्रश्न और संशय ही वह थोड़ी सी जमीन है, जहाँ वह स्वतंत्र है ।'

स्त्री बाहरी जगत के प्रति अपने विचार प्रकट कहती है तो उसे कहा जाता है कि तुम पुरूष वर्ग के अनुभवों को लिख रही हो यह तुम्हारी अनुभूति नहीं है । यदि वह घर के भीतरी जगत के विषय में लिखती है तो उसे कहा जाता है कि तुम्हारी सोच व अभिव्यक्ति घर की चार दीवारी तक ही सीमित है । समाज के ये दोहरे मानदंड स्त्री के विकास में बाधक बनते हैं । कवयित्री गगन गिल कहती हैं -

'तुम यदि उसे कहने देते
वह बताती तुम्हें
कि बेलती है रोटी, एक स्त्री,
किसी दूसरे घर में
और भरती है मिट्टी उसके मुँह में
थोड़ा सा अवकाश यदि होता उसके पास
वह दिखाती तुम्हें भेद
हर सुबह के जादू का
कैसे बिखेरती है ।
उसकी राख
तुम्हारे घर के बगीचे में
और तुम्हें पता नहीं चलता ।' (२२)

'विश्वकर्मा' डॉ. प्रभाकर माचवे का मिथकीय खण्ड काव्य है । खण्ड काव्य की नायिका छाया के माध्यम से स्त्री-पुरूष संबंधों में पारस्परिक उपेक्षा से उत्पन्न तनाव के धरातल पर छाया की एकांगिता सामने आती है । दाम्पत्य संबंधों का स्थायित्व सप्तपदी एवम् अग्निसाक्ष्य की अपेक्षा स्त्री-पुरूष का एक-दूसरे के प्रति उत्तरदायित्व समझने पर अधिक निर्भर है -

'कहां तक प्रिय होगी? कौन जानता है यह
परिणय की सप्तपदी कितनी चिरस्थायी है?
मंत्र तो पढ़ा था अग्नि-साक्ष्य, नातिचरामी है
प्रश्न किन्तु किसका कहां कौन उत्तरदायी है?' (२३)

पति के विरूद्ध छाया के ये अभियोग हैं ।

(अ) पति होमकुंड की तरह जलता हो तो क्या पत्नी भी उसमें जल जाये?

(ब) क्या पुरूष अपनी सक्रियता के अहंकार में डूबा रहे और स्त्री उसकी अर्धांगिनी बनती फिरे?

(क) क्या पुरूष की स्वतंत्र सत्ता है और स्त्री उसकी छायामात्र है?

(ड) क्या पति का धर्म पत्नी को जलाते रहना ही है? और पत्नी का चुपचाप सहते रहना?

आठवें दशक में नारी का भोग्या बनना और भोगवाद दोनों का विरोध है । साठवे दशक की कविताओं का परिवर्तित रूप आठवे दशक में दिखाई देता है ।

समकालीन कविता के महिला लेखन के परिदृश्य में थोड़े समय में अधिक चर्चित होनेवाली कवयित्रियों में कात्यायनी, अनामिका, चन्द्रकांता, सुमन राजे, राजी सेठ इत्यादि उल्लेखनीय है । अंत में माधुरी छेडाजी के शब्दों में कहना चाहूँगी कि 'स्त्रियाँ महसूस करती है कि

उनकी अभिव्यक्ति की राह में बाधाएँ हैं । आज भी भारतीय स्त्री पर परिवार का निर्वाह करने की जिम्मेदारी मुख्य है । स्त्री भी इसे अपना नैतिक दायित्व मानकर उसके प्रति पूरी तरह समर्पित है । यदि वह दहलीज से बाहर निकलकर व्यवसाय या नौकरी कर रही है तो, इसीलिए नहीं कि अब वह स्वतंत्र है या समाज ने उसके स्वतंत्र व्यक्तित्व को स्वीकार कर लिया है । बल्कि इसीलिए कि अब पारिवारिक निर्वाह के लिए घर के भीतरी कामों के साथ बाहर कार्य करके आर्थिक आय अर्जित करना स्त्री पुरूष व परिवार की मजबूरी है । इस प्रकार उसका अर्जन अब भी उसके स्वाधीन नहीं है । वह अर्जित जरूर करती है पर उसे करने का अधिकार आज भी उसके पास नहीं है ।' (२४)

निष्कर्ष :

इस काल के कवियों ने आधुनिक युगधारा के संदर्भ में देखा है । नारी को देवी नहीं माना, बुराईयों की जड के रूप में दानवी । बल्कि जीवनसंगिनी के रूप में नारी को स्वीकारा । आधुनिक कवि ने उसे पुरूष के कंधे-से-कंधा मिलाकर चलनेवाली, जीवन के हर क्षेत्र में उसका साथ निभानेवाली, इतिहास निर्माण को पूर्णता प्रदान करनेवाली सहयोगिनी के रूप में देखा है । सातवें शतक में नारी का वासनात्मक रूप भी दिखाई देता है परन्तु अधुनातन कवियों ने शीघ्र ही इस कुंठा से मुक्ति पाकर नारी के गौरव तथा शक्ति को पहचाना । लोकगीतों में नारी विषयक कोमल भावों को अभिव्यक्ति मिली है । इस युग में नारी के माँ, बहन, पत्नी, पतिता के अतिरिक्त कन्या रूप को अधिक महत्व मिला । भविष्य में नारी के गौरव तथा सन्मान अधिकारों की संभावना कवियों ने व्यक्त की है ।

संदर्भ ग्रंथ :

(१) भारतीय समाज में नारी आदर्शों का विकास - डॉ. चन्द्रबली त्रिपाठी, पृ. २२ से उधृत ।

(२) महात्मा गांधी का संदेश - संकलन व संपादन - यू. एस. माहेनराव, पृ. ४२

(३) भारतीय नारी - विवेकानंद (मराठी संस्करण) पृ. ७३

(४) धर्म और समाज - डॉ. राधाकृष्णन्, पृ. १६७

(५) कर्मभूमि - प्रेमचंद, पृ. २२२

(६) Importance of Living - Lin, Page-28.

(७) मेरे और उसके बीच - चन्द्रकान्त देवता निषेध, पृ. ५१

(८) आधुनिक हिन्दी कविताओं में नारी ।

(९) आधुनिक हिन्दी कविताओं में नारी ।

(१०) संवाद - अंक-फरवरी, २००७, पृ. ११८

(११) मेरे और उसके बीच - चन्द्रकान्त देवता निषेध, पृ. ५१

(१२) लकडबग्धा हँस रहा है - चन्द्रकान्त देवता, पृ. १७

(१३) हँसों-हँसों जल्दी हँसों - विश्वनाथ प्रसाद तिवारी, पृ. १३

(१४) महा महिम चुप है - विनय दुबे, पृ. १०८

(१५) वेश्या - विजयचंद, पृ. ६९, ७०

(१६) वेश्या - विजयचंद, पृ. ६०, ६१

(१७) वेश्या - विजयचंद, पृ. ७२

(१८) एक और पुरूष - डॉ. विनय, पृ. ८०.

(१९) संवाद - अंक-फरवरी, २००७, पृ. ९९

(२०) संवाद - अंक-फरवरी, २००७, पृ. ११९

(२१) संवाद - अंक-फरवरी, २००७, पृ. १०१

(२२) एक और पुरूष - डॉ. विनय, पृ. ८०

(२३) विश्वकर्मा - डॉ. प्रभाकर माचवे, पृ. २२

(२४) संवाद - अंक-फरवरी, २००७, पृ. १०४

❑❑❑

नित्ययौवना द्रौपदी - भारतीय स्त्री-सौंदर्य का प्रतिमान

डॉ. सुमित्रा अग्रवाल
Sophia College, Mumbai

द्रौपदी भारतीय स्त्री-सौंदर्य का प्रतिमान और सांवले सौंदर्य की परिसीमा है । उसके सौंदर्य को व्यास ने एक विलक्षण अनुभूति के नशे में रचा है । महाभारतकार ने यज्ञवेदी से जन्म लेने के तत्काल बाद पूर्णयौवना द्रौपदी के सौंदर्य का एक शब्दचित्र खींचा है - ''तत्पश्चात् यज्ञ की वेदी से एक कुमारी कन्या भी प्रकट हुई जो पाञ्चाली कहलायी । वह बड़ी सुन्दरी और सौभाग्याशालिनी थी । उसका एक एक अंग देखने ही योग्य था । उसकी श्याम आँखें बड़ी बड़ी थीं । उसके शरीर की कांति श्याम थी । नेत्र ऐसे जान पड़ते मानो खिले हुए कमल के दल हों । केश काले काले और घुंघराले थे । नख उभरे हुए और लाल रंग के थे । भौंहें बड़ी सुन्दर थीं । दोनों उरोज स्थूल और मनोहर थे । वह ऐसी जान पड़ती मानो साक्षात् देवी दुर्गा ही मानवशरीर धारण करके प्रकट हुई हो । उसके अंगों से नील कमल की सी सुगंध प्रकट होकर एक कोस तक चारों ओर फैल रही थी । उसने परम सुन्दर रूप धारण कर रखा था । उस समय पृथ्वी पर उसके जैसी सुन्दर स्त्री दूसरी नहीं थी । देवता, दानव और यक्ष भी उस देवोपम कन्या को पाने के लिये लालायित थे ।''(१)

स्वयंवर के अवसर पर द्रौपदी के सौंदर्य का जो दूसरा चित्र महाभारत में मिलता है उसमें यह रूप अपने काम्य पुरूष को पा लेने के उल्लास और गर्व से दमक रहा है - ''लक्ष्य को बींधकर धरती पर गिरा देख इन्द्र के तुल्य पराक्रमी अर्जुन पर दृष्टि डालकर हाथमें सुन्दर श्वेत फूलों की जयमाला लिये द्रौपदी मंद मंद मुस्कराती हुई कुंतीकुमार के समीप गयी । उसका रूप जिन्होंने बार बार देखा था, उनके लिये भी वह नित्य नयी सी जान पड़ती थी । वह द्रुपदकुमारी बिना हंसी के भी हंसती सी प्रतीत होती थी । मदसेवन के बिना भी आंतरिक अनुराग सूचक भावों के द्वारा लड़खड़ाती सी चलती थी और बिना बोले भी केवल दृष्टि से ही बातचीत करती सी जान पड़ती थी ।''(२)

नित्यनवीना द्रौपदी के अवर्णनीय रूप का बखान महाभारतकार ने उसके पांचों पतियों में स्थितप्रज्ञ धर्मराज युधिष्ठिर के मुख से कराया है; वह भी भरी सभा में कुलवृद्धों के मध्य उसे दांव पर लगाते समय । युधिष्ठिर ने द्रौपदी के सौंदर्य को जिन विशेषणों से विशेषित किया है वे हैं - 'सर्वांगसुंदरी' और 'सुमध्यमा' । स्थितप्रज्ञ युधिष्ठिर कहते हैं - ''जो न नाटी है न लंबी, न कृष्णवर्णा है न अधिक रक्तवर्णा तथा जिसके केश नीले और घुंघराले हैं, उस द्रौपदी को दांव पर लगाकर मैं तुम्हारे साथ जुआ खेलता हूँ । उसके नेत्र शरदऋतु के प्रफुल्ल कमलदल के समान सुन्दर एवं विशाल हैं । उसके शरीर से शारदीय कमल के समान सुगन्ध फैलती रहती हैं । वह शरद ऋतु के कमलों का सेवन कराती है तथा रूपमें साक्षात् लक्ष्मी के समान है ।''(३)

अलौकिकता की आभा से मंडित दिव्य और मादक सौंदर्य -

यज्ञदेवी से जन्म लेने के कारण द्रौपदी का व्यक्तित्व साक्षात् तेजपुंज सदृश है, इस तेजस्विता ने उसके सौंदर्य को एक अलौकिक दीप्ति प्रदान की है । उसके अनेक अन्य गुणों की भांति उसका दिव्य सौंदर्य भी लौकिकता की अंतिम परिधि को स्पर्श कर अलौकिकता का आभास कराता है । उसकी प्रथम प्रतीति लोकोत्तर है । लौकिक द्रौपदी के अलौकिक सौन्दर्य के प्रथम दर्शन से जो भाव मन में उत्पन्न होता है वह यही कि यह परम सौन्दर्यवती मानवी है या मानवी के रूप में साक्षात् लक्ष्मी या अप्सरा या आकाश में विचरण करनेवाली कोई देवी । जयद्रथ, सुदेष्णा और कीचक तीनों के हृदय में यही भाव उठा है । काम्यकवन में वन की निर्जनता के मध्य अपने आश्रम के दरवाजे में खड़ी द्रौपदी को जब जयद्रथ देखता है तब उसे देखते ही जयद्रथ अभिभूत हो जाता है, ''वह परम सुन्दर रूप धारण किये अपनी अनुपम कांति से उद्भासित हो रही थी और जैसे विद्युत अपनी प्रभा से नीले मेघसमूह को प्रकाशित करता है उसी प्रकार वह सुन्दरी अपनी अङ्गछटा से उस वनप्रांत को सब ओर से देदीप्यमान कर रही थी । जयद्रथ और उसके सभी साथियों ने उस अनिन्द्य सुन्दरी की ओर देखा और वे हाथ जोड़कर मन ही मन यह विचार करने लगे कि यह कोई अप्सरा है या देवकन्या है अथवा देवताओं की रची हुई माया है?''(४) इस प्रसंग में कोटिकास्य की वाणी जयद्रथ के हृदयगत भावों की व्यंजना कर रही है - ''सुन्दर भौंहोंवाली सुन्दरी! तुम कौन हो जो कदम्ब की डार झुकाकर उसके सहारे इस आश्रम में खड़ी हो । यहाँ तुम्हारी बड़ी शोभा हो रही है । जैसे रात में वायु से आंदोलित अग्नि की ज्वाला देदीप्यमान दिखाई देती है उसी प्रकार तुम भी इस आश्रम में अपनी प्रभा बिखेर रही हो । तुम बड़ी रुपवती हो । तुम किसी देवता, यक्ष, दानव अथवा दैत्य की स्त्री तो नहीं हो या कोई श्रेष्ठ

अप्सरा हो? क्या तुम दिव्य रुप धारण करनेवाली नागराजकुमारी हो अथवा वन में विचरनेवाली किसी राक्षस की पत्नी हो अथवा राजा वरुण, यमराज, चन्द्रमा, एवं धनाध्यक्ष कुबेर... इनमें से किसीकी पत्नी हो? अथवा तुम धाता, विधाता, सविता, विभु या इन्द्र के भवन से यहाँ आयी हो?''(५) विराट की रानी सुदेष्णा पर भी द्रौपदी के अलौकिक सौन्दर्य का ऐसा ही प्रभाव होता है । मीलन वेश में लिपटी सौंदर्यसाम्राज्ञी द्रौपदी को देखते ही वह मुग्ध हो जाती है और कहती है - ''भामिनी! तुम जैसा कह रही हो उस पर विश्वास नहीं होता । क्योंकि तुम्हारे जैसी रुपवती स्त्रियाँ सैरन्ध्री (दासी) नहीं हुआ करतीं । तुम तो बहुत सी दासियों और नाना प्रकार के बहुत से दासों को आज्ञा देनेवाली रानी जैसी जान पड़ती हो ।... तुम रूप में उन्हीं लक्ष्मी के समान हो जिनके नेत्र शरदऋतु के विकसित कमलदल के समान विशाल है । जिनके अंगों से शरतकालीन कमल की सी सुगंध फैलती रहती है तथा जो शरदऋतु के कमलों का सेवन करती है । कल्याणी! बताओ तुम वास्तव में कौन हो? दासी तो तुम किसी प्रकार नहीं हो सकती । तुम यक्षी हो या देवी? गंधर्वकन्या हो या अप्सरा? देवकन्या हो या नागकन्या अथवा इस नगरी की अधिष्ठात्री देवी तो नहीं हो? विद्याधरी, किन्नरी या साक्षात् चंद्रदेवता की पत्नी रोहिणी तो नहीं हो? तुम अलम्बुषा, मिश्रकेशी, पुंडरीका, अथवा मालिनी नाम की अप्सरा तो नहीं हो? क्या तुम इन्द्राणी, वासणीदेवी, विश्वकर्मा की पत्नी अथवा प्रजापति ब्रह्मा की शक्ति सावित्री हो? शुभे! देवताओं के यहां जो प्रसिद्ध देवियाँ हैं उनमेंसे तुम कौन हो?''(५) यहाँ तक कि द्रौपदी के अलौकिक सौन्दर्य से अभिभूत होकर कामांध कीचक भी उसे कोई देवी समझने लगता है - ''सुमध्यमे! तुम कमलों में निवास करनेवाली लक्ष्मी हो अथवा साकार विभूति सुमुखि! लज्जा, श्री, कीर्ति, और कांति इन देवियों में से तुम कौन हो?''(७)

मादकता से युक्त दिव्य सौंदर्य -

सौंदर्य के रूप अलग हैं और सौंदर्य का प्रभाव भी अलग है । कभी सौंदर्य अपनी दिव्यता से एक निष्पाप पवित्रता का संचार दूसरे के हृदय में करता है - और अपने तेज से एक आदर जगा कर एक विशिष्टता, एक अंतराल का भाव उत्पन्न करता है तो कभी वह एक मादक प्रभाव से युक्त भी होता है । परंतु ऐसे उदाहरण अत्यंत विरल हैं जहाँ सौन्दर्य दिव्य होने के साथ साथ मादक भी हो । द्रौपदी का सौन्दर्य उन विरल उदाहरणों में से हैं जहाँ सौन्दर्य की दोनों परस्परविरोधी विशेषताओं एकत्र विद्यमान हैं । अलौकिक और दिव्य होने के साथ-साथ द्रौपदी का सौंदर्य मादक भी है । द्रौपदी का लालित्य उसके संपर्क में आनेवाले प्रत्येक व्यक्ति के हृदय में उससे जुड़ने की आकांक्षा जगाता है । उसके सौन्दर्य की इस विशेषता का आभास सर्वप्रथम स्वयंवर प्रसंग में होता है । व्यास ने दर्शाया है कि वहाँ उपस्थित राजसमुदाय द्रौपदी को देखते ही चित्रलिखित सा रह जाता है । महामुनि व्यास वर्णन करते हैं - ''वे एक-दूसरे को बड़ी स्पर्धा से देख रहे थे । उनके सभी अंगोंमें कामोन्माद, व्याप्त हो रहा था । 'कृष्णा तो मेरी ही होनेवाली है' यह कहते हुए वे अपने राजोचित आसनोंसे सहसा उठकर खड़े हो गये ।... कामदेव के बाणों की चोटसे उनके सभी अंङ्गों में निरन्तर पीड़ा हो रही थी । उनका मन द्रौपदी में ही लगा हुआ था ।''(८)

द्रौपदी द्वारा अर्जुन के गले में जयमाला डालने के बाद जब वे छहों कुम्हारगृह में आते हैं तब अर्जुन बड़े भाई युधिष्ठिर से द्रौपदी से पाणिग्रहण करने का आग्रह करते हैं तब सभी पांडवों ने द्रौपदी को देखकर आपस में भी एकदूसरे पर दृष्टिपात किया और सबने अपने हृदय में द्रुपदराजकुमारी को बसा लिया । भाइयों का मनोभाव समझकर ही राजा ने आग्रह किया कि कल्याणमयी द्रौपदी उन सभी भाइयों की पत्नी होगी।

वनपर्व में जयद्रथप्रसंग में पुनः द्रौपदी के सौंदर्य के इस मादक प्रभाव का वर्णन है । काममोहित राजा जयद्रथ अपने मित्र कोटिकास्य से कहता है - ''इस अत्यंत सुंदर रमणी को पाकर मुझे और किसीसे विवाह करने की आवश्यकता ही नहीं रह जायेगी । इसीको लेकर मैं अपने घर लौट जाऊँगा ।''(९)

अज्ञातवास के समय सैरंध्र के रूप में राजा विराट के महल में द्रौपदी को देखकर कीचक कामबाण से पीड़ित हो उठता है और पांडवों की महारानी द्रौपदी को इस प्रकार फुसलाने लगता है मानो वनमें कोई सियार किसी सिंह की कन्या को फुसला रहा हो - ''तुम्हारा यह श्रेष्ठ और सुंदर रूप, यह दिव्य कांति, यह सुकुमारता संसार में सबसे उत्तम है और तुम्हारा निर्मल मुख तो अपनी छवि से निष्कलंक चंद्रमा की भांति शोभा पा रहा है ।... दिव्य रश्मियों से आवृत्त तुम्हारा यह मुखचंद्र दिव्य छवि के द्वारा मन को रमा लेनेवाला है । इसे देखकर संपूर्ण जगत् में कौन ऐसा पुरूष है जो काम के अधीन न हो जाये?''(१०)

अग्निकन्या द्रौपदी का सौंदर्य अलौकिक है, अप्रतिम है, अग्नि के ताप और तेज से युक्त है । उसकी दीप्ति अलौकिक प्रभाव से युक्त है तथा इस दीप्ति ने उसकी तेजस्विता को और भी प्रभावशाली बना दिया है । इस अलौकिक सौंदर्य ने द्रौपदी के आकर्षण को एक धार दी है । नित्ययौवना द्रौपदी का कमनीय सौंदर्य, उस सौंदर्य की काम को उद्दीप्त करने की शक्ति और इस संदर्भ में द्रौपदी द्वारा दर्शायी तेजस्विता उसे स्वयंसिद्धा सिद्ध करती है । इस दृष्टि से उसके व्यक्तित्व और जीवन दोनों में उसका अनुपम सौंदर्य एक उत्कर्षविधायी तत्व है ।

संदर्भ :

(१) महाभारत, आदिपर्व - महामुनि व्यास ।
(२) महाभारत, आदिपर्व - महामुनि व्यास ।
(३) महाभारत, आदिपर्व - महामुनि व्यास ।
(४) महाभारत, वनपर्व - महामुनि व्यास ।
(५) महाभारत, वनपर्व - महामुनि व्यास ।
(६) महाभारत, वनपर्व - महामुनि व्यास ।
(७) महाभारत, वनपर्व - महामुनि व्यास ।
(८) महाभारत, आदिपर्व - महामुनि व्यास ।
(९) महाभारत, वनपर्व - महामुनि व्यास ।
(१०) महाभारत, वनपर्व - महामुनि व्यास ।

❑❑❑

स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी-नाटकों में नारी

डॉ. सन्तोष कौल
B.M. Ruia College, Gamdevi, Mumbai

नारी यानि वह जिससे शक्ति पाकर नर शक्तिवान बना, जो पुरूष के जीवन, सृजन, पोषण, प्रगति की आधारशिला बनी, पूज्या, आराध्या कहलाते हुए वह समाज में व्यवस्था, ऐश्वर्य एवं शांति के लिए सदियों तक योगदान देती रही । पर फिर स्थितियाँ बदलीं, वह बदली तो सब कुछ बदल-सा गया । शिक्षा एवं आर्थिक स्वतंत्रता ने नारी-जीवन में जो चैतन्य भरा तो उसकी बौद्धिक, मनोवैज्ञानिक, वैज्ञानिक चेतना से स्त्री-पुरुष की परंपराबद्ध जीवन-पद्धतियाँ परिवर्तित होने लगीं । एक तरफ पुरूष के कंधे से कंधा मिलाकर चलने, उसकी मित्र बनने की कोशिश करने तो दूसरी तरफ राष्ट्रीय-अंतर्राष्ट्रीय समस्याओं पर वाद-विवाद करने से उसे गौरव महसूस हुआ । आत्मविश्वास और आत्मनिर्भरता की ओर बढ़ते उसके कदमों की आहट नारी-पुरूष संबंधों में सुनाई देने लगी । वैवाहिक परंपराओं पर प्रश्नचिह्न लगने आरंभ हुए । सामाजिक व्यवस्था का अंग बन चुकी कुरीतियों (पारिवारिक, वैवाहिक) में बदलाव के लिए संघर्ष हुए । औद्योगीकरण, राजनीति, नगरीकरण व आर्थिक प्रभावों ने सामाजिक परिवर्तन की प्रक्रिया को आरंभ किया । प्रेम, कुंठा, अवैध संबंध, जाति, विवाह, पुनर्विवाह के विषय में उभरे कई प्रश्न-जिन्होंने प्राचीन व नवीन मूल्यों, विचारधाराओं, आस्थाओं के अंतर के कारण संघर्ष, विद्रोह की स्थिति को जन्म दिया।

स्वतंत्र व्यक्तित्व की चाह ने परंपरागत संयुक्त परिवारों का विघटन कर कई समस्या को जन्म दिया । परिवार को व्यवस्थित करनेवाली नारी परंपरागत खोल से बाहर निकली तो इस स्वतंत्रता की कीमत उसे चुकानी पड़ी । घर-बाहर के समन्वय में वह पिसने लगी । दहेज अरेंज मैरेज को पीछे छोड़ अपनी पसंद से, Love को मैरेज में अरेंज करते हुए वह अन्तरजातीय, अन्तरराज्यी, अन्तरधार्मिक, अंतर्राष्ट्रीय विवाहों की ओर अग्रसर हुईं । विधवाओं, तलाकशुदाओं के प्रति नज़रिये बदलने लगे । स्वाभिमान और अहं से लैस स्वाधीनचेता नारी जाग्रत हुई अवश्य, पर इस स्वतंत्रता को संकुचित अर्थों में ग्रहण करने के कारण कई नारियाँ इस स्वतंत्रता का दुरुपयोग करते हुए पथभ्रष्ट भी हुईं । कुछ दाम्पत्य जीवन के प्रति व्यावहारिक संतुलन की आवश्यकता को भूल बैठीं । पुरूष के कठोर अहं ने घर के बाहर निकली नारी की आर्थिक समृद्धि का लाभ उठाने में तो परहेज़ नहीं किया पर बाहर, कार्यक्षेत्र में बने उसके पुरूष मित्रों को वह परंपरागत रूपमें संदेह व ईर्ष्या की दृष्टि से देखता रहा, उसके मित्रों को अस्वीकृत करता रहा - घर में अशांति का यह भी कारण बना । जीवन के विभिन्न क्षेत्रों में होनेवाले परिवर्तनो के साथ सामाजिक, पारिवारिक मूल्यों में भी परिवर्तन होते गए । स्वातंत्र्योत्तर नाटकों में समाज में नारी की परिवर्तित अवस्थाओं, दशाओं के साथ-साथ उसकी संवेदनाओं का विविधरूपी अंकन हुआ । हमारे चारों ओर मंडराती नारी आकृतियों, उनके प्रेम संबंधों, परिवार में उनकी स्थितियों, उनकी वैवाहिक स्थिति, दाम्पत्य जीवन, उनकी विवशताएँ, आक्रोश, मानसिक संघर्ष, वैवाहिक व यौन समस्याओं आदि का स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी नाटकों में सजीव अंकन हुआ । इसी क्रम में जो विविध पक्ष उभरे उसपर ध्यान दें ।

परिवार के प्रमुखों का नारी के प्रति दृष्टिकोण कैसा है? परिवार के बड़े-बुजुर्ग जब उनके लिए निर्णय लेते हैं तो वह मूक रहकर अपने पाँव पर कुल्हाड़ी मार लेती है । मौन स्वीकृति का यह अभिशाप, अशिक्षित, अल्पशिक्षित, उच्च शिक्षाप्राप्त लड़कियाँ माता-पिता के इच्छा-यज्ञ में आहुति देकर चुकाती हैं । 'बड़े खिलाड़ी' की सुजाता में इसके प्रति आक्रोश है - ''वो हज़ारों रूपये अपनी लड़कियों के लिए खर्च कर देंगे, बस उन्हें अपने मन का साथी नहीं चुनने देंगे ।''(१) 'कोमल गांधार' की गांधारी के भाग्य का यह फैसला भीष्म और उसके पिता लेकर उसके भविष्य को अंधकारमय बना देते हैं । सुरेंद्र वर्मा के 'सेतुबंध' की प्रभावती पिता की तानाशाही व हठवादिता की बलि हो जाती है । विजय तेंडुलकर के 'उसकी जात' की उमा भी तमाम आधुनिकताओं के बावजूद ऊँची जात में तय की गई शादी को स्वीकार कर लेती है क्योंकि यही अच्छी लड़कियों का कर्तव्य है । 'न धर्म न ईमान' (रेवती शरण शर्मा) में दया की दादी उसका विवाह अधेड़ रामदयाल से करती है और उसकी घोर बीमारी में भी उसका ध्यान नहीं रखती । इसी तरह का अनमेल विवाह 'शह ये मात' (ब्रजमोहन शाह) में सेना का अस्सी वर्षीय अवकाशप्राप्त कप्तान भी करता है । और अपनी ४५ वर्षीय शीलगुण संपन्न पत्नी के छोड़कर चले जाने के भय से सदा उसे शंका की दृष्टि से देखता है । वहीं 'ठहरा हुआ पानी' (शांति मेहरोत्रा) की रमा प्रेमी द्वारा दूसरा विवाह करने पर अपना निर्णय बदलकर आधुनिक युवती की-सी समझदारी व चातुर्य का परिचय देती है - ''तुम क्या चाहती हो? संबंधों को वैसे ही चिपकाए घूमती रहूँ? - जैसे बंदरिया अपने मरे हुए बच्चों के साथ करती है ।''(२) 'सूर्यमुख' (डॉ. लाल) की वेनुरति भी अपने अधिकारों के प्रति सजग आधुनिक नारी दीखती है - ''यह मेरा जन्मसिद्ध

अधिकार है । मेरा पति वही होगा जो मेरा प्रियतम है ।''(३) वह विपरीत प्रेमसंबंध के कारण द्वारिका में निंदा की पात्र बनने पर भी विचलित नहीं होती और प्रद्युम्न को भी प्रेरित करती है कि वह द्वारिका में जाकर अपने प्रेम की निष्कलंकता का परिचय दे ।

नारी-संवेदना का दूसरा महत्वपूर्ण पहलू बनकर उभरी उसकी अपने अस्तित्व की पहचान की इच्छा । 'दर्पण' (डॉ. लक्ष्मीनारायण लाल) की नारी अपने व्यक्तित्व की खोज में है, अपने भीतर की मानवता से साक्षात्कार का प्रयास करती है । 'अपने अपने खूँटे (डॉ. गोविंद चातक) की नायिका व्यस्तता के बावजूद एकाकी, असम्पृक्त व घुटन का अनुभव करती है । ''इस घर में मुझे कोई नहीं समझता ।... इस घर में कोई मुझे पेंटिंग की तरह जड़कर रख दे - यह नहीं हो सकता । मेरी भी अपनी कोई जिंदगी है । अपनी इच्छाएँ हैं ।''(४) 'आधे-अधूरे' (मोहन राकेश) की बड़ी लड़की भी अपनी पहचान के खो जाने के भय से त्रस्त है । प्रतिग्रह एवं ससुराल के संस्कारों के तारतम्य के बीच अपनी स्वतंत्र सत्ता व पहचान से जुड़ा दर्द 'अब और नहीं' (विष्णु प्रभाकर) की शांता के द्वारा प्रभावी रूप में चित्रित हुआ है । 'एक और द्रोणाचार्य' (शंकर शेष) की शानी इज्जत से जीते हुए अपना अस्तित्व स्वाभाविक ढंग से बनाए रखना चाहती है । 'अग्निलीक' (भारतभूषण अग्रवाल) की सीता के माध्यम से आधुनिक समाज के पुरूषवर्ग की यंत्रणाओं, अन्याय व अत्याचार की शिकार नारी का मानसिक अंतर्द्वन्द्व व्यक्त हुआ है । वाक्पटु सीता तर्कशीलता से राम के अश्वमेध को बल-प्रदर्शन बता उन्हें चुनौती देकर पश्चाताप के लिए विवश ही नहीं करती अपितु अपने जीवन की स्वामिनी व निर्देशिका स्वयं बनकर बंधनों से मुक्त होती है । 'गंगा माटी' (डॉ. लाल) की साहसी सुशिक्षित ब्राह्मण-कन्या गंगा स्वयं स्त्री की गुलामी को नहीं मानती और ग्रामीण अबलाओं को अपने अधिकार बता सबल बनाने का प्रयास करती है । अपने अस्तित्व के विषय में इसी प्रश्न से ग्रस्त है 'प्रजा ही रहने दो' (गिरिराज किशोर) की द्रौपदी - ''मैं आज तक नहीं समझ पाई - मैं क्या हूँ? रोटी का टुकड़ा या राजनीति का उलझा हुआ सूत्र ।''(५) 'बिना दीवारों के घर' (मन्नू भंडारी) की शोभा का समझौते की इच्छा के बावजूद लाचार हो ममत्व का त्याग करते हुए दकियानूसी दृष्टिकोण वाले पुरूष को जवाब देकर अपने अस्तित्व की रक्षा करना वेदनाजनक बन पड़ा है । यह आधुनिक दौर के शिक्षित पति-पत्नी के बीच की ज्वलंत समस्या भी है । 'रातरानी' (डॉ. लाल) की कुन्तल घर और बाहर के व्यक्तित्वों को ढ़ोते हुए अपने अस्तित्व को ढूँढने की पीड़ा से त्रस्त है । 'युगे युगे क्रांति' (विष्णु प्रभाकर) की क्रांतिकारी देशभक्त शारदा पुलिस द्वारा अबला कहे जाने, घर चले जाने की सलाह मिलने पर भड़क उठती है । भीष्म सहानी की 'माधवी' दो सौ घोड़ों के बल पर खरीदी जाती है - वह भी विभिन्न अंगों की परीक्षा के बाद । बूढ़ी हो चली माधवी भी अपने घोर स्वार्थी प्रेम को छोड़ अपनी पहचान ढूँढने निकल पड़ती है ।

अहं तथा कुंठा से ग्रस्त नारियों के चित्र भी दृष्टव्य है । 'भँवर' (अश्क) में मध्यवर्गीय इंटलैक्चुअल महत्वाकांक्षी युवती की अपनी स्थितियों, वातावरण से तालमेल न बैठा पाने के कारण उपजी पीड़ाओं, कुंठाओं का चित्र है । 'आधे-अधूरे' (मोहन राकेश) के परिवार की गाड़ी अहं से उपजे मानसिक तनावों और कुंठाओं के कारण चरमराती दिखाई देती है । राकेश के ही 'लहरों के राजहंस' में यशोधरा का उपहास करनेवाली सुंदरी का अहं अंत में नष्ट-भ्रष्ट हो जाता है । 'बिना दीवारों के घर' के पति का अहं, उसका अपना स्वाभिमान संबंध-विच्छेद की स्थिति उपजाता है । ऐसे अनेक दृश्य हैं ।

नारी-जीवन का आंतरिक संघर्ष अनेक स्थानों पर दीखता है । बांझपन के कारण तकलीफ सहती स्त्रियों में 'अंधा कुआँ' (डॉ. लाल) की सुधा तथा 'गंगा माटी' (डॉ. लाल) की नायिका हैं जो पति से पिटती है । पत्नी को पीटना पुरूष अपना अधिकार समझते हैं । पिटाई करवानेवाली नारी है तो 'कजरी' (डॉ. लाल) में कजरी व उसकी बेटी सीता है जो रानी लक्ष्मीबाई बनकर जागृति के प्रति सजग हैं । यहाँ ग्राम्य नारी का नया रूप है । दूसरी तरफ 'तुम लौट आओ' (मृदुला गर्ग) का अति महत्वाकांक्षी पति अपनी पत्नी सीता को माँ बनने नहीं देना चाहता और वह मातृत्व के लिए तड़पती है । 'डॉक्टर' (विष्णु प्रभाकर) की अनीला प्रताड़ना से जाग्रत हो पति को छोड़ पढ़ लिखकर डॉ. बन जाती है। जीवन में पति की दूसरी पत्नी का इलाज करते समय कर्तव्य व प्रतिशोध के संघर्ष में, अपनी नारी सुलभ ईर्ष्यापर काबू पा लेती है । 'सूर्य की अंतिम किरण से सूर्य की पहली किरण तक' की शीलवती को पति के दोष का फल चुकाने के लिए प्रस्तुत होना पड़ता है । ग्रामीण महिलाओं व शिक्षिता आधुनिकाओं की स्थिति में कुछ अंतर अवश्य है ।

संयुक्त परिवार के विघटन से एकल परिवारों का जन्म हुआ । ऐसे परिवारों के दाम्पत्य-जीवन की पीड़ाओं-विसंगतियों का कारण कही अहं है, कहीं आर्थिक-मानसिक तनाव है और कहीं असंतुष्टि । 'अपने-अपने खूँटे', 'आधे-अधूरे', 'अंधा कुँआ' सभी की नायिकाएँ दाम्पत्य जीवन के अंधकूप में गिरी आधुनिक स्त्रियाँ हैं जो अमानवीय व्यवहार सहकर भी बँधी हैं और दाम्पत्य जीवन को घसीटती हुई दिखाई देती हैं । सुखद दाम्पत्य में तीसरे व्यक्ति की उपस्थिति संदेह, कुंठा, विषाद को जन्म देती है । ऐसे घरों की टूटती दीवारों को ढहाने में अहं (पति-पत्नी का) भूमिका निभाता है । संबंधों को बनाए रखने में विवेक भी हाथ से छूटता नज़र आता है । 'बिना दीवारों के घर' तथा 'मन का भँवर' (दयाप्रकाश सिन्हा) में यही छाया है । 'मन का भँवर' की छाया तो सुख-सुविधाओं व झूठे यशमान के लिए अपने समझदार, सुशिक्षित डॉक्टर पति को छोड़कर जाती है - अंत में उसे चाहने पर भी क्षमादान नहीं मिलता ।

परंपरागत मूल्यों में अनास्था रखनेवाली नारियों के भी अनेक चित्र हैं । 'आषाढ़ का एक दिन' (मोहन राकेश) की मल्लिका को अपने संबंधों के बारे में फैले अपवाद का, विवाह टूटने का, विवाह न करने का कोई भय नहीं । वह स्वेच्छा से प्रेमी का, भावना से भावना का वरण करती है ।(६) 'डॉक्टर' की अनिला परंपरागत स्त्रीत्व भावगत ईर्ष्या की अपेक्षा कर्तव्य को महत्व देती है । 'टूटते परिवेश' की मनीषा अपने

स्वतंत्र अस्तित्व को पाने, अपना निर्णय स्वयं करने की छटपटाहट में माता-पिता-परिवार से विद्रोह कर, नाता तोड़ स्वतंत्र रहना चाहती है । तो इसी नाटक की दीप्ति विद्रोही, अवयस्क है जो सारे बंधनों को तोड़ व्यवस्था को छिन्न-भिन्न करने की चाहत में सिगरेट-शराब पीकर हिप्पीनुमा जीवन जीती है । 'पार्वती' (उदयशंकर भट्ट) की गुलाब मध्यवर्गीय सजग नारी है - जो अपनी सास के पारिवारिक नियंत्रण पर सवाल खड़ा कर स्वतंत्र होने की घोषणा तो करती है पर मध्यवर्गीय जीवन की प्रदर्शनप्रियता व मिथ्याडंबर को महत्व देकर अपने जीवन को दुखमय बना लेती है।

परंपरागत मूल्यों में अनास्था का कारण पाश्चात्य संस्कृति का प्रभाव भी है । 'देवयानी का कहना है' (रमेश बक्षी) की देवयानी आर्थिक रूप से स्वतंत्र होने के कारण आधुनिक स्वच्छंद जीवन व्यतीत करने का समर्थन करती है । माता-पिता के वैवाहिक जीवन की कटुता ने उसमें इतनी वितृष्णा भर दी है कि वह विवाह से पूर्व साथ रहने का निर्णय लेती है - जिसे हम आज Live-in-relationship के रूप में जानते हैं । स्वतंत्रता के मार्ग में मातृत्व को बाधक माननेवाली देवयानी विवाह के उपलक्ष में दी जानेवाली पार्टी में संबंध-विच्छेद कर लेती है । 'करफ्यू' (डॉ. लाल) की मनीषा भी इसी तरह उन्मुक्त आचरण की पक्षधर है । 'अंजो दीदी' (डॉ. अश्क) गृहस्थिन है पर डिक्टेटर ऐसी कि सब पर अपनी इच्छाएँ थोपती है । 'ओह अमेरिका' (दया प्रकाश सिंहा) की माधुरी तो भारतीय विवाह-संस्कारों का मज़ाक उड़ाती है, उनमें अविश्वास रखती है और कुँआरी माँ भी बन जाती है।

प्रेम संबंधों में स्वार्थ की धूल पड़ गई है । 'आधे-अधूरे' की सावित्री इसी स्वार्थ से पीड़ित होकर विवाह के अधूरेपन को भरने की कोशिश करती है । 'रातरानी' (डॉ. लाल) की कुंतल का पति स्वार्थी है, निठल्ला है पत्नी की कमाई खाता है । प्रेम में विश्वास जरूरी है । 'आषाढ़ का एक दिन' की मल्लिका कालिदास की आस्था का विस्तारित रूप है । परंतु आज प्रेम में से विश्वास जैसी अनुभूति पुष्प की गंध की तरह उड़ गई है - उनकी जगह स्वार्थ, पाखंड, अवसरवादिता के काँटे उग आए हैं । यह चुभन स्वातंत्र्योत्तर नाटकों में दिखाई देती है ।

इस तरह प्रेम, विवाह, सामाजिक संबंधों व नारी-स्वातंत्र्य की यथार्थ अभिव्यक्ति करते हुए नाटककारों ने नारी की यथार्थ-दशा का साहसपूर्ण परिचय देते हुए उसे कहीं स्वतंत्र चेता हो ऊपर उठते दिखाया तो कहीं अनिश्चितता व आत्मसंघर्ष के कारण टूटते हुए चित्रित किया ।

नारी की आर्थिक स्थिति के बारे में विचार करें तो हम पाएँगे कि बदली हुई व्यवस्था से जब जीवन-प्रणाली बदली तब आर्थिक कठिनाइयों, महंगाई, सामाजिक प्रतिष्ठा और अतिरिक्त सुख की चाहत ने स्त्री जीवन को, उसके परंपरागत मूल्यों को भी बदला । अच्छी आयवाला पति चाहनेवाली भारतीय स्त्रियाँ उनसे भी अच्छी आय पाने की स्थिति की ओर पहुँची । नौकरीशुदा स्वावलंबी नारियाँ, अपनी-फिर भाई-बहनों, फिर माता-पिता यहाँ तक कि पति की पोषक भी बनीं । आर्थिक दृष्टि से जो सशक्त है - सम्मान का पात्र है - इस सोच ने तनाव बढाए - विसंगतियों को पनपाया । इस आर्थिक आजादी से स्त्री-पुरूष का बंधा-बंधाया ढाँचा टूटा तो परिवार प्रभावित हुए । आर्थिक आत्मनिर्भरता से सम्मान प्राप्ति की ओर बढ़ते स्त्री के कदमों की छाप उसके जीवन पर पड़ी - नाटकों में दिखाई दी । 'चिराग की लौ' (रेवती शरण शर्मा) की तारा समझती है कि ''वह आत्मनिर्भर नहीं, कमाती नहीं, इसलिए उसे पति की मार और ताने सहकर मन मारकर रहना पड़ता है । 'नये हाथ' (विनोद रस्तोगी) की शालिनी पुरूष की गुलामी सहने से इन्कार कर देती है । 'मादा कैक्टस' (डॉ. लाल) की सुजाता कलाकार पति अरविंद की शिकायतों को चुनौती देती हुई आत्मनिर्भरता की ओर कदम बढ़ाकर, लेक्चरर का सम्मानजनक स्थान प्राप्त करती है । 'बिना दीवारों के घर' की शोभा पत्नीत्व, मातृत्व को त्यागकर आर्थिक स्वावलंबन को चुनती है । 'डॉक्टर' की अनीला अपना क्लिनिक चलाती है । ज्यों ज्यों नारी अर्थार्जन कर प्रगति की ओर उन्मुख हुई उसके स्वतंत्र व्यक्तित्व के कारण संबंधों में तनाव व कटुता पनपे-जिसे हम पीछे देख चुके हैं । यह सही है कि नारी का गृहत्याग पारिवारिक विघटन की दु:खद स्थिति का द्योतक है परंतु इससे नारी की मुक्ति का, जीवन-विकास का मार्ग भी तो खुला ।

विवाह को अर्थप्राप्ति का ज़रिया, ठगी का साधन माननेवाले दहेजलोभियों की झलक, दहेज के प्रति युवा पीढ़ी में आक्रोश, विद्रोह व क्रांति की भावना भी अनेक नाटकों में दिखी । 'रातरानी' (डॉ. लाल) की कुंतल की शादी निरंजन से इच्छित दहेज न मिलने के कारण टूट जाती है । भौतिकता की चमक के पीछे तेज़ गति से भागती नारियों के अनेक चित्र उभरे । 'एक और द्रोणाचार्य' की लीला सुविधाओं के लालच में पति को व्यवस्था के आगे झुकने पर मजबूर कर देती है । 'चिराग की लौ' (रेवती शरण शर्मा) की तारा की विलासयुक्त जीवन जीने की उत्कट चाह, बढ़ती अनिवार्यताएँ पति को घूसखोर बना देती हैं पर वह प्रसन्न हो उन पैसों से घर की विलास-सामग्री जोड़ती है । 'पार्वती' (उदयशंकर भट्ट) में पति की रिश्वत की कमाई से कोठी बन जाने पर पत्नी अपनी बेटी गुलाबो को भी सलाह देती है कि वह दामाद को रिश्वत लेने की सलाह दे ।

इसके विपरीत मध्यवर्गीय नैतिकता के बोझ से दबी नारियाँ भी हैं । 'घरौंदा' (शंकर शेष) की छाया का घरौंदा बनाने का स्वप्न पूरा नहीं होता । नियति के हाथ में खिलौना बन जाने पर कहती है - ''हमारी समस्या है गरीबी... शायद गरीबी भी नहीं, हमारी समस्या है मध्यवर्गीय नैतिकता का बोझ ।''(८) 'आधे-अधूरे' में समय के गतिचक्र में फँसकर मध्यवित्तीय स्तर से निम्नवित्तीय स्तर पर आए हुए परिवार की जिम्मेदारी का भार ढ़ोती सावित्री ज़िंदगी में टूटती-बिखरती है । पूरे व्यक्तित्व की तलाश में भटक-भटक कर निराश हो जाती है - ''सब के

सब... सब के सब । एक से... बिल्कुल एक से... अलग-अलग मुखौटे... पर चेहरा? चेहरा सबका एक ही है ।''(९) 'द्रौपदी' (सुरेंद्र वर्मा) में भी नये, आधुनिक जीवन संदर्भ की तलाश है । भौतिक प्रतिमानों के निरंतर दबाव, संघर्षशील आधुनिक नारी द्रौपदी की जटिल स्थिति का इसमें अंकन हुआ है ।

परंपरागत मूल्यों में अनास्था व पश्चिमी सभ्यता का प्रभाव आर्थिक रूप से स्वतंत्र नारियों में अधिकांशत: उभरता दीखा । 'देवयानी का कहना है' की देवयानी तथा 'नये हाथ' की यूरोप रिटर्न्ड शालिनी में इसकी झलक दीखी । 'पार्वती' (उदयशंकर भट्ट) की गुलाब पिता की आर्थिक संपन्नता से इतनी असभ्य व असंस्कृत बन जाती है कि अपनी सरल सास को सास कहने में उसे शर्म आती है ।

पुरूष की क्षुधातुर कामुक प्रवृत्ति का शिकार भी हुईं नारियाँ । यह अनैतिकता कभी नौकरी या फिर कुछ और दिलाने के बहाने से पनपी । 'उलझी आकृतियाँ' की मिस बेला व्यथित है - ''अभावों की दुनिया में मासूम लड़की सत्य और ईमान का दाम न थामे चलती भी तो आखिर कब तक?''(१०) इस नाटक में पति भी अपनी पत्नी को व्यभिचार करने के लिए मजबूर करने में संकोच नहीं करता । 'मरजीवा' में भी इसी तरह विवश हो नारी पुरूष की कामुकता का शिकार होती है । कहीं शोषण के बीच से अपने लिए नया मार्ग खोजती नारियों के चित्र भी उभरे हैं । 'शकुंतला की अंगूठी' की नायिका कनक नील से धोखा खाकर, कुमार में संबल ढूँढती है, उससे भी धोखा मिलने पर छटपटाती है, टूटन झेलती है पर फिर उठ खड़ी होती है - अंगूठी उससे वापस लेकर स्त्री का सम्मान करनेवाले सुदर्शन को अंगूठी पहना देती है । 'एक और द्रोणाचार्य' की अनुराधा भी राजकुमार की धमकियों से डरती नहीं, अपने अपमान का बदला लेकर अपने ढ़ँग से जीना चाहती है । 'अपने अपने खूँटे' की बसु को तो स्वाभिमान की खातिर नौकरी छोड़नी पड़ती है । अपने शोध-निर्देशक की इच्छा पूरी न कर पाने के कारण उसकी रिसर्च भी पूरी नहीं हो पाती । हिन्दी में एम. ए. होने के बाद भी उनकी ''लक्षणा-व्यंजना'' को वह समझ नहीं पाती या फिर यह उसके स्वाभिमान के लिए दी गई और एक बलि है । 'रातरानी' की कुंतल को अपने पति के मित्र द्वारा दिलाई गई नौकरी छोड़नी पड़ी अपने स्वत्व की रक्षा के लिए तो 'कुत्ते' (डॉ. चंद्रशेखर) की राका भी अपनी इज्जत की कीमत पर परिवार पीढ़ी से विद्रोह कर, ऐसी दीवारों को तोड़कर निकल जाती है । पति ही नहीं, रूढ़िवादी पिता को छोड़कर जागरण का परिचय देती है । अश्क के 'उड़ान' की माया जाते समय साफ कहती है, ''तुम एक दासी, खिलौना या देवी चाहते हो, संगिनी की तुम में से किसी को आवश्यकता नहीं ।''(११) इस तरह आर्थिक स्वतंत्रता के बावजूद पुरूषों के शोषण का शिकार बनी नारी का वर्णन नाटकों में हुआ । इच्छा-महत्वाकांक्षाओं में वृद्धि, उपभोक्तावादी दृष्टि, असंतोष, स्वार्थ के कारण परिवार एवं संतानों को उपेक्षित करने के बाद भी नारी को बहुत कुछ खोना पड़ा । उसके प्रति संकीर्णता समाप्त नहीं हुई । हर हाल में वह टूटी-बिखरी ।

आधुनिक नारी के जीवन, प्रेम, संबंधों में हुए परिवर्तनों ने उसके काम संबंधों को भी प्रभावित किया । पुरूष उसे अब भी अपने अनुसार चलाना चाहे तो वह उसकी सारी बातें मानने को तैयार नहीं । वह प्रेम किसी और से तो विवाह किसी और से करने की स्वतंत्रता चाहने लगी । क्योंकि शिक्षा और नौकरी के कारण वह बाहर अन्य पुरूषों के सम्पर्क में आई । विवाह पूर्व या पश्चात् साथ रहने - काम करनेवालों से स्वाभाविक ही प्रेम पनपा । वह जाति-धर्म की दीवारें तोड़ना चाहती है - यह समाज को स्वीकार्य नहीं । पारिवारिक जीवन में तीसरे व्यक्ति की उपस्थिति से पनपे संदेह ने प्रेम को निगल लिया । अत: समानता के लिए वह विद्रोह करती है । आधुनिकता, फैशनपरस्ती के नाम पर यह विद्रोह कहीं-कहीं नैतिक व चारित्रिक पतन की ओर उन्मुख होता चला गया जिसने अवैध यौन-संबंधों की समस्या को जन्म दिया । नारी जीवन के ऐसे विद्रूपताओं से भरे चित्र भी अंकित हुए । परंपरागत मूल्यों में अनास्था, पाश्चात्य संस्कृति के प्रभाव, पुरूष की कामुकता, नौकरी या अन्य किसी कारण से सैक्स के विषय में सौदेबाजी, विवाह के बदलते संदर्भों पर चर्चा हो चुकी अत: उनका पुनरावर्तन न करते हुए इसी से जुड़े अन्य विषयों पर भी गौर करें ।

नारियों में अमर्यादित उन्मुखता की झलक अनेक स्थानों पर दिखी । 'आधे-अधूरे' की बिन्नी असभ्य है, मुँहफट है । नौ वर्ष की उम्र में ही यौन-संबंधों में दिलचस्पी रखती है, कैसेनोवा पढ़ती है । परिवार से छुटकारा पाने के लिए बड़ी लड़की अपनी माँ के प्रेमी मनोज के साथ भागकर विवाह कर लेती है । 'आकाश झुक गया' (सुरेशचंद्र शुक्ल) की वासनाकुमारी स्वामी युगानंद के बंगले में उद्दीपक वेशभूषा में घूमती हुई उनके भ्रष्ट चरित्र को उजागर करती है । 'करफ्यू' (डॉ. लाल) की स्वच्छंद, उन्मुक्त मनीषा भी ऐसे अनुभव के अनेक दौरों से गुज़रती है । 'देवयानी का कहना है' की देवयानी भी विवाह से घृणा करती है, उन्मुक्त रहना चाहती है । ये सभी महानगरीय समाज के एक खास वर्ग की आधुनिक नारियों का प्रतिनिधित्व करती हैं ।

नारी के मातृत्व, उससे जुड़ी पीड़ाओं के चित्र भी नाटकों में उपस्थित हुए । संतान कामना स्वाभाविक है । 'सूर्य की अंतिम किरण से पहली किरण तक' की शीलवती की करुणा, विवशता, खीझ, रोष हृदयस्पर्शी है - उसे राज्य को उत्तराधिकारी देने के लिए मर्यादा त्यागकर नियोग की राजाज्ञा माननी पड़ती है । जबकि पति के अलावा अन्य पुरुषों से संतान-प्राप्ति सामान्यत: हेय मानी जाती है । दूसरी ओर 'आधे-अधूरे' की सावित्री आराम से परपुरूषों के साथ घूमती, संबंध बनाती, प्रेम करती दिखती है । राकेश के ही 'पैरों तले की ज़मीन' में रीता और नीरा क्लबों में जाने, संबंध बनानेवाली दो आधुनिक नारियों के रूप में उभरी हैं । सुरेंद्र वर्मा की 'द्रौपदी' में रेखा को छोड़कर प्रत्येक पात्र अवैध यौन संबंध रखता है । उन्हीं के 'सेतुबंध' की प्रभावती पुत्र प्रवरसेन के पूछने पर निस्संकोच हो अपने प्रेम संबंधों का खुलासा कर आधुनिकता

का परिचय देती है । तो उनके 'नींद क्यों रातभर नहीं आती' में आधुनिक शिक्षित किशोरियाँ व युवतियाँ अपनी यौन समस्याओं को सुलझाने के नये मार्ग खोजती हैं । छुट्टियाँ मित्रों के साथ बिताते हुए उन्हें ग्लानि नहीं होती । प्राचीन व्यवस्था से ऐसे विद्रोहों के बावजूद उनके जीवन की कटुता, निराशा, असंतोष, सूनापन कहीं कम नहीं होता दीखता । 'भँवर' की प्रतिभा हो या 'आधे-अधूरे' की सावित्री - ये सभी बुद्धिवादी आवरण के नीचे भी सतत एकाकी हैं । इनकी पूर्णता की तलाश या सांत्वना की चाहत पूर्ण नहीं होती । 'हयवदन' (गिरीश कर्नाड़) की पद्मिनी भी पूर्णता की तलाश में भटकती है । ऐसा पुरूष न मिलना नारी जीवन का बड़ा भारी संत्रास है, तृप्ति की तलाश में भटकती नारी का जीवन विडंबनापूर्ण बना दीख पड़ता है ।

अपनी आकांक्षाओं की पूर्ति के लिए मनुष्य कई बार स्वयं को संभालने में असमर्थ हो ऐसी राह पर चल पड़ता है जहाँ पतन भी होता है और निराशा भी । 'लहरों के राजहंस' की सुंदरी हठवादिता की वह मिसाल है जिसे नंद के सभी सगे-संबंधी, अपनी मनोकामना पूर्ति में बाधक नज़र आते हैं । यहाँ नारी की ईर्ष्या, हठ, अविश्वास के भी दर्शन होते हैं । इसी की झलक 'आधे-अधूरे' की सावित्री में भी है जो भटकती चली जाती है आकांक्षा-पूर्ति के दलदल में । 'भँवर' की नायिका में भी यही भटकाव है । 'सूर्य की अंतिम किरण से पहली किरण तक' की शीलवती पुरुषत्वहीन पति को झेलते हुए, भीतर कसमसाती रहती है । पर एक बार नियोग के लिए उपपति का वरण करने के बाद उसके द्वन्द्व का शमन ही नहीं होता अपितु उसकी समस्त नारी सुलभ आकांक्षाएँ जाग्रत हो उठती हैं । 'प्रजा ही रहने दो' की द्रौपदी की आकांक्षा है - वह है अपने अपमान का बदला लेने की । वह इसके लिए दृढ़प्रतिज्ञ है ।

इस प्रकार स्वातंत्र्योत्तर काल के नाटककारोंने स्त्री के नैतिक अंकुशको शिथिल किया । जीवन मूल्यों में, मर्यादाओं में द्रुत गति से हुए परिवर्तनों से पति-पत्नी के संबंध, पारिवारिक मर्यादाएँ, परंपराएँ एकाएक विश्रृंखलित हुईं। नई समस्याएँ उभरी । पश्चिम की व्यक्तिवादी चेतना का प्रभाव भी दिखाई दिया । व्यक्ति के जीवन के नये अभाव, विवशता, संत्रास, व्यक्तित्व की टूटन, मूल्यों की टकराहट, असहायता, रिश्तों में बढ़ती दरार, अलग होने की तड़प के बावजूद साथ रहने की पीड़ा नाटकों में दिखाई दी । गले-सड़े को तराशने, टूटते जीवन को समन्वित करने का प्रयास भी उन्होंने किया । युगीन आवश्यकता के अनुरूप नाटक रचे गए । प्राचीन खोखले आदर्शों के, पुराने मूल्यों की तह में पैठकर नवीन मूल्यों की आवश्यकता की ओर इशारा भी किया । समग्र रूप में देखा जाय तो गोपालकृष्ण कौल की यह पंक्तियाँ दृष्टव्य हैं - ''इनमें नारी के बंधनों के प्रति मन में क्रोध है, दुःखों और कुंठाओं के प्रति संवेदना, उसकी सीमाओं के प्रति सहानुभूति है तो कुप्रवृत्तियों के प्रति व्यंग्य व आक्रोश भी, आदर्शों के प्रति श्रद्धा है, महत्वाकांक्षाओं के प्रति प्रशंसा है । क्योंकि वे समझते हैं कि नारी आज भी न दासी रहना चाहती है न खिलौना बनकर खुश रह सकती है, न देवी बनना चाहती है । वह पुरूष के साथ पग से पग और कंधे से कंधा मिलाकर चलती हुई उसकी मंत्रिणी व संगिनी बनना चाहती है ।''(१२)

संदर्भ :

(१) बड़े खिलाड़ी, उपेंद्रनाथ अश्क, पृ. सं. १३०.

(२) ठहरा हुआ पानी, शांति मेहरोत्रा, पृ. सं. ४५

(३) सूर्यमुख; डॉ. लक्ष्मीनारायण लाल,

(४) अपने-अपने खूँटे; डॉ. गोविंद चातक; पृ. सं. ४९.

(५) प्रजा ही रहने दो; गिरिराज किशोर; पृ. सं. ५५.

(६) आषाढ़ का एक दिन; मोहन राकेश; पृ. सं. ३९.

(७) चिराग की लौ; रेवतीसरण शर्मा; पृ. सं. ५९.

(८) घरौंदा; शंकर शेष; पृ. सं. २२.

(९) आधे-अधूरे; मोहन राकेश; पृ. सं. १०९.

(१०) उलझी आकृतियाँ; हमीदुल्ला; पृ. सं. २१४.

(११) सूर्यमुख; डॉ. लक्ष्मीनारायण लाल; पृ. सं. १००.

(१२) नाटककार उपेंद्रनाथ अश्क; संकलन कौशल्या अश्क; पृ. सं. १०५-१०६.

❑❑❑

Princess Activists : Rajkumari Amrit Kaur

Dr. Ila Ved
Head of Dept. History MNWC

Mahatma Gandhi once remarked "When the history of India's independence comes to be known, the sacrifices made be the woman of India will occupy the foremost place". And truly enough, women have played the most crucial role in the fight for freedom. This paper opens. A window on Role of Rajkumari Amrit Kaur in Indian' freedom struggle.

Rajkumari Amrit Kaur was born on 2nd Feb. 1889 in Lucknow. She was the only daughter of her father. She came from the royal family of Kapurthala state, who devout Christians. She was the daughter of the Sir Harnam Singh. Her mother was one of the prominent social worker who taught her daughter to fight for political freedom of the country as well as for the social emancipation of the toiling multitudes. Amrit Kaur had most of her education in England and was a keen sportswoman when she returned to India after completing her studies. She set about organizing sports and games in Punjab.

She was one of the leading woman activists of Punjab and she was a leading light of the Indian National congress, a devoted disciple of Mahatma Gandhiji. She came under the Sway and inspiration of Mahatma Gandhiji and became one of his close followers and life long pupils. She was also the secretary of Mahatma Gandhiji for a number of years.

Influence of Gopal Krishna Gokhale on her life.

Her father had several friends, among the early congress leadership. Gopal Krishna Gokhale a leader of the temperate was a close friend of Amrit Kaur's Father. She was inspired by his views, speeches and writings. The consciousness that the British occupation of India was unjust and that emancipation on the people of India was possible only after throwing away the yoke of the British rule was generated by the nationalist thoughts of Gokhale Rajkumari admitted his influence. The flames of my passionate desire to see India free from foreign domination were fanned by Gokhale.

Contacts with Gandhiji :

Amrit first came in contact with Mahatma Gandhiji in 1919 during soul-stirring days of Martial law. She later became his secretary a place she occupied for sixteen years. She was instrumental in bringing about the birth of All India Women's Conference in 1926. The first All India Women's Conference was organized at Poona where it was duly held from Jan. 5 to 8, 1927 under the distinguished leadership of Maharani Chimnabai Saheb Gaekwad of Baroda; Rajkumari Amrit Kaur remained secretary for many years. Year after year the conference held its annual meetings at different places in the country to discuss matters related to the status of women in the society. The resolutions which were passed there were related to the issue of education, the age of marriage, social reforms, the laws of inheritance, child welfare, divorce Act for Hindus Prison Visitations etc.

She was one of the architects of women's movement in India. The women of India for all their charm and intelligence and capacity for good work had been too long neglected. The real progress of India is possible only if women get rid themselves of everything suppresses them and keep then back. Rajkumari's contribution to women's welfare and emancipation if tremendous. One every possible occasion she appealed to women to rise above themselves towards the goal of complete freedom from bondage and called upon men to help them to do it. Her efforts home fruits and women are now able to take their rightful place in Modern India.

In 1932, at Madras it was decided that it order to perform its function of establishing women in their rightful position in the state and in the society, the organization could not avoid involving itself with politics. The status of women in the new constitution of India particularly in relation to their fundamental rights, their representation in the various bodies and the conditions of their enfranchisement was a matter of vital importance. It was felt that every opportunity must be taken before the constitutional was actually drawn up in detail, to impress upon those concerned in framing it, the views of newly half of those who would have to follow it, when framed. To this end in 1931 a representative meeting was held in Bombay under the president ship of Sarojini Naidu. The outcome of the meeting was that the All India Women's Conference (AIWC). The women's Indian Association and the National council of women in India conjointly drew up a memorandum to be placed before the franchise sub-committee of the Round Table Conference. The memorandum stressed the following points :

(1) Equal rights and obligations to all citizens without any bar on account of sex.

(2) No disability to attach to any citizen by reason of his or her religion, caste, creed or sex in regard to public employment office of power or honor and in the exercise of any trade or calling.

(3) Adult Suffrage.

(4) Women to fight elections on equal terms with men in mixed electorates.

(5) No reservation of seats for women, nor special nomination or co-option.

Rajkumari Amrit Kaur was the chairperson of the Lothian Committee. The following year i.e. in 1933, the standing committee of the Conference felt it obligatory to continue to press the views laid down in the memorandum presented the year before. Rajkumari Amrit Kaur was the chairperson of the standing committee. She gave evidence before the Lothian Committee on Indian Franchise. Her evidence was specially noteworthy for the firm stand which she took upon the principles laid down in the memorandum in spite of the fire of searching cross-examination. Later, as a member of a delegation of women's organization, she testified before the joint select committee of parliament on Indian Constitutional Reforms.

Rajkumari Amrit Kaur took an active part in the Salt Campaign and was arrested in Bombay. Later, when the Communal Award was announced, she condemned it and moved the following resolution as the All India Women's Conference held on December 23, 1932.

"This conference stands united. (i) in its protest against the Communal Award as touching the womanhood of India (ii) in its demand for a system of joint electorates." In 1936, the conference was held in Trivandrum. Rajkumari Amrit Kaur was elected the vice president of AIWC.

She traveled all over the country propagating the cause of freedom. In 1937 she went to Bannu in the North-West Frontier Province to advocate the movement of the Congress. On July 16, 1937, the Assistant Commissioner, on the charge of sedition, convicted her. She was imprisoned till the rising of the court and was sentenced to pay fifty rupees as fine.

Quit India Movement :

In 1942 the Quit India Movement was launched by the congress. The British Government arrested all the important nationalist leaders on the night of August 8, after the meeting of All India Congress Committee in which this historical resolution was passed. Amrit Kaur was also very active during the Quit India Movement. She led processions day after day. In Simla, Which she was leading a procession the police lathicharged and ruthlessly beat the non-violent demonstrators.

The government didn't want her to be free: therefore, finally she was arrested at Kalka. She taken by a car to Ambala Jail and was allowed to take with her bedding, a bad containing her spinning wheel, the Bible and the Gita, which she insisted to take with her, along with her brass vessel for drinking water. Her suitcase containing clothes was not allowed with her and she had to manage for more than one month with one spare dress only. The filth in the jail was unbearable. Pigeons and rats by the dozens were her constant companions. There was a foul-smelling latrine in the living room, which she refused to use on hygienic grounds. She has to bath in the open. The food was so bad that she was unable to eat it. Within a week she was put on the hospital

list. After about eight weeks she lost a lot of weight and was consequently sent back to Simla. She lost her brother while in jail.

Independence and After :

When India became free in 1947, Rajkumari Amrit Kaur was appointed as the Minister of Health in the Government of India. She served as a minister for ten years. In that capacity she contributed a lot to the reconstruction of the Indian society. Her public addresses often expressed the domestic issues. Not only this, she established links with other nations and worked for international understanding and global peace.

Her Dedication to Swadeshi Movement:

Rajkumari Amrit Kaur remained with Mahatma Gandhiji for a very long time. She developed fascination for khadi and all that it stood for. She tried to convince people of the intrinsic merit of khadi. She said that if the ethics of khadi were understood, it would afford a pleasant past time for the people. She maintained that if people could realize that with every thread they spun they were helping to mend the torn patch of our national fabric. Like Gandhiji, she also believed that development should begin from the grassroots. Large-scale industries of the West did not appeal to her. She insisted that machine should be used for man and its uses should be limited in so far as it helps to lighten man's load and in no case should it be allowed to reduce man to a machine. She was a great advocate of small scale industries.

Her Concept of a Welfare State :

Rajkumari Amrit Kaur believed that only a free country could fulfill the aspirations of its citizens. Government by an alien power, however benevolent it might be, could be no real substitute for government of the people, by the people and for the people. She believed that the welfare state included economic betterment to provide for the people certain minimum standards of living essential for a healthy life. She also included in it those wider opportunities for social, cultural and recreational pursuits without which the promotion of a fuller and happier enjoyment of life was not possible. She referred to the basic tenets of western and oriental religious thoughts as they had much in common to motivate co-operative effort for the establishment of the welfare state.

Her concept of Women's Education :

Rajkumari Amrit Kaur was one of those fortunate women of the pre-independent India, who had access to the highest education. Hence, she attached great valued to the proper education. Hence, she attached great value to the proper education of women. She thought that mother's womb. The way she lives, the thoughts she thinks help or hinder the growth of her offspring. She believed that motherhood was a vocation in itself and that every girl needs to be given its education. According to Amrit Kaur, women had been the best custodians of culture in all countries. She described culture as something which had been acquired by man, in the moral and spiritual domain. Culture, she said, can notes beauty and beauty is truth and goodness - Satyam, Shivam and Sundram. She maintained that girls must be well-versed in history, literature and art of their countries. They must be educated to be wise enough to conserve what is good and strong enough to uproot what is bad.

❑❑❑

Kiran Bedi As A Police Officer & A Reformer

Dr. Surekha Samant
Principal, L.J.N.J. Mahila College, Mumbai

Dr. KIRAN BEDI is the first Indian woman to storm the bastion of Indian Service in 1972. She became the first woman Inspector General of Prisons (I.G.P) heading Tihar Jail in Bihar, India and administrating a predominantly male prison; one of the largest prisons in Asia Pacific, or in a liberal democracy anywhere in the world.

Her experience and expertise include 26 long years of tough yet responsive and interactive policing in different parts of India, District Policing, Police Administration, Traffic Control, Narcotics Control Bureau and Anti-terrorist Operations. Subsequently, she became instrumental in bringing about radical reforms in Tihar Jail where earlier the focus was merely on headcounting.

Having earned the reputation of a police officer with a difference. She has represented India at the United Nation, In USA, European and Asian forums on Drugs-Abuse, Drug Trafficking Prevention, Prison Reforms and women's Issues. She is also the recipient of various awards and honours. She was conferred the Police medal for Gallantry, Norway based Asia-Region Award for work in the field of Drug Abuse Prevention, The Prestigious Ramon Magsaysay Award in 1994, also called the Asian Noble Prize in 1994 and there after was invited by the Congressional Executive Committee for a National Prayer Breakfast at the White house in Washington. She also received the Swiss German Joseph Beuys Award in 1997, for holistic and innovative Management. Her biography. "I Dare ..." was published in 1995.

"It's always possible.." is the outcome of the Nehru fellowship which she was awarded after her two years tenure at Tihar Jail and she put this opportunity to the best use by visiting 16 prisons across the world in the U.K., U.S.A., Europe and the Asian region. Currently she is the Joint Commissioner of Delhi Police in India.

Tihar is one the largest prisons in the world. With a prison complex spread over 200 acres are housed over 9,700 inmates men, women, adolescents, children of Indian and foreign origins. They comprise unconvicted, allege offenders, convicts and remandees. It was a limping and languishing institution, condemned by the media, isolated from the community, exploited, used and abused, yet housed.

Dr. Kiran Bedi (Age 44) was appointed the Inspector General of Tihar Prison on May 1,1993.She brought about fundamental changes, giving a human face to the administrative structure. Creating an exemplary system converting every possible aspect of Prison management. Her whole objective was to initiate and strengthen collectively and individually the transition from a wooden system to a responsive and sensitive administration of the Prisoners and the Community towards one common goal. "Correction" through a "Collective" approach.

As a woman and an officer, her compassion concern and total commitment towards social issues, whether in the fields of drug control or prison administration at Tihar jail, have earned her unusual distinction Kiran Bedi said in her own Biography "I Dare.." "All that is inside Tihar jail was personally seen, heard, discussed, reviewed, recorded and felt. Tihar is living history, It is a human monument, which is integral to the maintenance of peace and harmony.

Being the largest prison in India, it tends to play a trendsetting role for the rest of the country. Institutions such as Tihar which are inhabited by thousands of people behind huge blind gates can be either by the inhabitants sent in by the court orders or the few privileged persons in charge. I happened to be one such eyewitness, from May 1993 to May 1995.

What I saw Inside Tihar was captured with human concern integral to my duty. I felt my presence was there to correct the wrong doer. The Magnitude of the problem was enormous. It took me months. Institutions take their time to reveal, despite individual impatience. Tihar Jail tested my patience to the maximum, and ultimately did come in for the inhabitants to call the same monument "Tihar Ashram."

To start afresh about her objective she started to think over it and made her own questionnaire for the inmates. To better understand the so-called accussed of crime she prepared some questions like: "Why the crime was committed? What were the circumstances, which forced him to do so? What were the psychosocial economic reasons, if any? How did their families, friends influence them? Did the police have any prior-information about this delinquency? (To analyse for overselves whether we failed to prevent it) What was the inmate likely to do on being released from custody? Was it possible for the police to help him, legitimately, to break the cycle of....

Crime-> Prison-> Bail-> Crime-> Prison-> Bail Crime?

In this process of analysis, she had collectively succeeded in many a criminal's correction, and crime prevention based on evolved concepts of policing. Each of them had worked with remarkable results. She had experimented and had seen the strength in sustained, selfless and concerned communication. It certainly touches all, including a hardened person. She had succeeded in softening and rehabilitating many a criminal by the sheer strength of her intentions. When she was appointed at Tihar Jail she said "It is an opportunity for me to focus on the kind of work closest to my heart, reaching out to people in dire need, understanding their needs, addressing them, providing an environment which initiates introspection where they "choose" to look with in, without being 'told' to do so".

She became instrumental in bringing about radical reforms in Tihar where earlier the focus was merely on headcounting. Incidentally this was the first time she was the head of an Institution.

TIHAR JAIL REFORMS

The physical and mental condition of the prison was very bad as Kiran Bedi was going through the Reports, which were documented. It needed to be reviewed and not forgotten. It was to refine the system as well as identify the area of amendments visible. Verbal and written communications were used for speedy correction. She was struggling to find different ways to introduce reforms as there were no compelling demands, clear commands or sustained directions for the change. 'It was a question of individual conscience and sense of responsibility to bring about positive change in the lives of a thousand of hapless inmates of Tihar Jail.

After detailed deliberations she thought of a method to be evolved which will gradually find its own answer. At first she started visiting the jails at 08.30 am along with her superintendent to see the conditions as they existed. She started her visits with special instincts. Some of the jail staff including doctors were not happy for such visits as it would disturb their daily schedule. The daily morning rounds made her innovative, making her house of some administrative requirements like the Visitors Board to be reprinted, toilets, banches, water for the visitor. The Computerised Convict Record, repair of water coolers, white-wash jail, lists of teachers among the prisoners, film on adult education to be shown, medical facilities etc.....1.

Kiran Bedi's morning visit also helped her to ascertain the 'evolving' or 'changing ground realities.' Her daily visits gave her the 'First Hand Information' about the prison, as she would make casual inquiries about food, bathing facilities and drinking water, fresh breakfast, hot tea, milk, availability of Doctors etc. This was a random inquiry for prisoners of different wards. While on the rounds Kiran Bedi was "observing, interacting, questioning, learning, evolving & ensuring the implementation of earlier decisions".....2.

It had a positive impact on the staff. Every round was as fruitful as realities of conditions in prison were brought to light. She became aware of the challenges to be faced in future and at the same time she would find the priority of solving some problems immediately. Her daily visits made the prison staff more cautions in their work fearing strict punishment. This gradually would make the entire system transparent. The daily observations were circulated among the jail staff and were displayed on the notice board, documenting every 'information. Therefore the complaints

of the prisoners, the vehicle, patients not treated, prisoner's belonging like wrist watch, ring etc. not being returned and an erratic way of locking and locking out on holidays. It led to accessibility of various issues at all levels and removed redtapism.....3.

Her daily visit formula not only exposed the problem but also helped her in looking for their solutions. She modified some of the remedies by getting feed back from the prisoners. She was able to detect lack of hygiene in using shared blades, doctor's negligence, non availability of legal help, unkempt hair or clothes. She accepted suggestions to solve these problems from the staff and the prisoners. It restored sense of self esteem and security among the inmates".

Kiran Bedi did not believe in taking her decisions of jail reform without consulting her jail staff. For this purpose there was a daily tea meeting. She would put forward her observation as proofs of wrong doing in prison and the officers would be requested to offer their ideas on some of the wrong doings and some corrective action suggested. This led to greater exchange of ideas and understanding of each other's view. It strengthened team spirit and work as powerful force for those who were not co-operative these reforms.

"She adopted the most unique method to listen to the complaints of both jail officers and the prisoners. There was the provision for "Petition Box". The prisoners were appeal to express their grievances and bring them to the notice of the jail authorities. The problem in this method was realized a some prisoners were illiterate, but she was determine to find the system for them too. The Petition Box was mobile and went into right their barracks. It was locked whose key was with Kiran Bedi. This ensures secrecy, which encourage the prisoners to use the petition box to help them to redress their grievances".....4.

Most of the grievances were for an urgent need of medical aid, watch on particular staff and visiting prisoners under depression. She would go through the petition and personally while going back home in her car could call back her superintendent to deal with some problems immediately. This helped her to solve the problems like irregularity of barber's visit, water scarcity, non-availability of medicines, misbehavior of either prisoner or the officer etc. The petition system helped in throwing the light of information and in seriousness to look for the solutions. It also proved useful in making the prisoners confident that their problems were seriously considered. This led to a decline in the number of petitions.

The Tihar jail was like a flowing river, some went out of it while some prisoners entered. "She found the way to inform the new procedure and practices to the new prisoners. The petition officer was to regularly visit the prison and hold sessions in different wards to explain how the petition system worked. The petition box also brought Letters of Thanks in the form of poems or suggestions. It inspired the sense of participation within the prison life. Ever the jail staff joined the prisoners to voice their grievances through the Petition Box ....5.

The Petition Box system became a media of information about tip off of some contraband to be entering the prison, suspected persons and the staff members. It was also used for interaction between the care and welfare scheme for the prisoners. It also became a "Response Box" as everything that came in it were documented. It also exposed the hypocracy and misbehavior of some staff members. Kiran took up the I.P.S. as she says "Women Police Officers will be an assest to the police force as basically they are sympathetic and loving".....6.

"Kiran Bedi" was always with new ideas to work for reforms. She arranged "Sampark Sabha" (Communique Session, for staff members). It arranged the meeting of officers of all the prisoners held for the first time. It took stock of the problems like of opportunity for promotions, shortage of security guards, low motivation, sub human living condition of lowly paid police personnel. They, therefore set up a children's library, Toy room, Women's Vocational Training Centre, a Dispensary and an extention counter of Indian Bank and Sports equipments donated by Lions or Rotary Clubs. It worked towards improving communication channels among the Police staff".....7.

The Wardens and Head Wardens along with their prison duties were encouraged to organize various activities in their wards like prayer, yoga, physical training, gardening, education, classes etc. The chief minister of Delhi, Mr. Madanlal Khurana inaugurated the Computer Reception Centre on a unique visit a first of its kind in any prison in India which would facilitate the communication

with the inmates. Many newspapers and journals took note of the event and covered it in their newspapers .....8.

In order to encourage high degree of performance daily reports of each of the works and activities were displayed on the notice board and achievers were rewarded. This brought grass root level change. "She concentrated on the Police Head Quarters, particularly to clear the areas of incomplete halfhearted work. She invited Deputy superintendents and his juniors to identify, discuss and review strategies for reforms. This process of interaction ensured a guaranteed implementation of decisions that emerged after the discussions. It led to the revival of desires to learn which also influenced the inmates as they got inspiration from the staff. It coined a new slogan "Rakshak Se Shikshak (From Protector to Educator)" .....9.

"Kiran Bedi" started with the help of her colleagues the "Tihar Employees Welfare Association". The staff changed with reforms, some willingly while other under pressure. It expressed enthusiasm, zeal and diligence. There was daily-institutionalized co-ordination by the Deputy Superintendent on a regular basis with various activities with prison administration such as Yoga, Prayer, Education, PWD management etc. She kept open an informal organization culture and a related climate for innovation, mutual trust and superior performance of staff" .....10.

The programme of human development helped to upgrade the skill and broaden the capability of the staff. The staff provided training during 1p.m to 3p.m.Some jail staff was sent to other places to get trained in modern penology and criminology as well as Vipasana (a kind of meditation course).They encouraged lot of interaction with other staff leading to improvement of the self - confidence and self esteem. Some of the staff came with innovative ideas e.g. Prabhat Pheri (Morning Walk) by 10 to 12 prisoners with light music and bhajan to wake up prisoners.

Even the family of the jail staff were offered job opportunities to supplement their income. The wardens kept in close touch with the prisoner's Panchayat to get feed back. The goal was to send prisoners who were willing to realize their responsibilities and obligation towards the community.

"Panchayat or Forum", explains superintendent Mr. Sunil Gupta, "Comprises representative of each barracks who had daily sitting with jail officer and worked as main link through which we can implement new ideas, and programmes" .....11.

"The Panchayat members suggest changes and schemes and if found feasible they were implemented. In two juvenile wards there were more than thousand teenagers and potential criminals. Thus the authority wanted to do something to make them appreciate the difference between right and wrong and to make them utilize their energy constructively. It would be the big step in right direction and they would try to educate the prisoners. They were classified on a literacy basis and illiterate were taught alphabets and reading and writing. Teacher Panchayat that is teachers were selected from the prisoners them selves. They were given Rs. 200/- as an incentive." .....12.

Some women inmates were encouraged to take sewing and knitting Earlier prisoners were beaten with sticks and were made to do all sorts of dirty jobs, which contributed to an atmosphere of fear and terror. But Kiran Bedi and her colleagues changed all that. Miss Urmila Rana, the Matron of the women ward said, "What is changed now, is that, now they can at least do something with their time. The ill treatment made them worse and the anger would be taken out on each other's. Now their day is spent in education classes, sewing, knitting and yoga classes." .....13.

Women were encouraged to learn typing, tailoring and embroidery. It instilled self-confidence among them and they could get regular Jobs. Indian express reported, "Tihar woman began life a new" .....14.

Children of the woman jailer spent time in jail up to four years. Kiran Bedi contacted social welfare department of Delhi and urged them to a organize meting of those children. She appealed to the community for books, teacher's jobs for prisoners and the response she received was overwhelming. Indira Gandhi National Open University announced the establishment of a regular study center in Tihar for providing higher education to the inmates with study material and individual aid. Bharat Vikas Parishad organized sports activities in juvenile wards. The Oxford Public School children enacted Quit India Movement Drama, which impressed the inmates, so much that, they promised that, they would never to the life of crime. (Mr. R.C. Shroff the old man from Mumbai,

offered a solution to the garbage problem, which was turned into manure. While those who were working were given wages. Kiran Bedi also contacted the association of Sulbha who extracted biogas from garbage before turning it into manure.

The press reported "Green Tihar Campaign" as they malted the manure which gave a return of Rs. 1.08 lacs which was deposited in Prisoners Welfare Fund".

In the field of legal aid, the Sakshi Group provided free legal aid for women prisoners and needy men. It expedited tariff and provided the much - needed sensitivity in Tihar, which was neglected. Health Care improved in the Jail due to community support and eventually they celebrated "Health Care Day". Doctors from all fields came to offer voluntary help. The authority also tried alternative medicine like Ayurveda, Unani, Homeopathy etc., Tihar had large number of prisoners from different regions and religions. The community generally co-ordinated and contributed in kind to celebrate festivals like Holi, Diwali, Idd, Christmas, Baisakhi etc. The community participation created an environment of "Reformation and correction".

It became mandatory to have interaction with the jail authorities and the Panchayat's taught them the meaningful viable, reliable, collective, corrective community system. Self-governance led to a sense of responsibility and vigilance by the inmates themselves. It launched a multitier research venture by jail officers and prisoners who would check the prisoner's activities to detect any contraband items like drugs.

She introduced the Gandhian Concept of "Shramdan" (Voluntary Service) and Wednesday afternoon was decided as the day for it. The inmates would dust and clean the barracks cells and tidy up their personal belongings. The P.W.D. Panchayat carried on repair works and minor construction job with raw materials and tools provided by the jail authority e.g. repair of broken doors, pumps fans, power points etc. They even set up T.V. and V.C.R., which were out of order. They even designed and built two open-air auditoriums in the Jail premises.

The Panchayat system within a year brought a full-fledged bazaar, supplying Pepsi, cold drinks, fruits juice, coffee, snacks, clothes biscuits etc. The jail had been transformed into an ashram and the atmosphere fostered the openness and transparency. It establishing a patrolling Panchayat to take daily rounds of all wards to ensure that there were no loiterers and that no body fell into depression.

Tihar had the privilege to witness the visits of many eminent personalities from religious and culture world e.g. Chimnay Mission, Osho Mission, Ramkrishna Mission etc. The inmates listened to their lectures and tried to absorb them. Even in discourses, they stressed on self-reliance. It the teachers could not come for discourse one of the inmates would conduct the Satsang (Religious discourse) and Philosophical discourse. The Concluding slogan of the evening was "Yaha se jayege, vapis nahi Ayenge". (Once we leave Tihar we shall never come back).

Kiran Bedi now launched a crusade against drugs. Her prime objective was to curtail and then eliminate the influx of drugs into the jail. She had to personally use all her knowledge, skill and experience to handle this problem. First the users were segregated from the rest and then put in the same ward. The homeopathy doctor would provide medicine, which had to be taken in his presence. Doctors took rounds both in the forenoon and evening. Some of the prison staff was also taking drugs who were also identified and isolated. They felt the need of a proper diet with more milk curd ,dry black grams, jaggery etc. Was required, which was efficiently implemented shortly. Some inmates who were drug peddlers were searched. Tihar now had de-addiction centers with doctors and social workers. They launched a comprehensive campaign for the addicted inmates, which primarily focused on the health hazards caused by smoking, chewing tobacco and consuming drugs.

A large number of Medical experts voluntarily offered their services to Tihar inmates. A first aid course for both staff and inmates were conducted. The eye specialities examined the inmates with eye problems and made arrangement for spectacles. Similarly National Aids Control Organization initiated AID Awareness Campaign. Some doctors provided full support to T.B. and Leprosy patients. They also projected the importance of the prevention of diseases through exhibition and mobile film shows. Each prison could have three separate dispensaries. HIV and AIDS awareness centers were introduced in the prison wards.

The meditation and Vipasana classes in the prison created an atmosphere of reform and entry of positive thoughts in the minds of inmates who were undergoing it e.g. Mr. Santokh Singh serving life term for murder expressed Vipasana meditation had brought him peace of mind and contentment. Dharma Tihar was organized into a residential center for benefited. It imparted magnanimity and nobility. For Kiran Bedi "Certain duties are not more jobs, but a whole mission by them selves, for they construct the future."

In 1950 Mr. V. Shantaram created history when he made a film "Do Ankhe Barah Hath" (Two eyes and Twelve hands) based on jail reforms. The film revolves around a jailer who reformed the hardcore criminals and engaged them in constructive work. Twenty years later Kiran Bedi, the formidable high profile lady cop is doing exactly the same thing but now it is for real. Since the time Kiran Bedi become I.G.P. Delhi two month ago, Tihar Jail the biggest prison in the whole of Asia, having more than 9700 prisoners, is turned into a Virtual Asharam. She made women self reliant, legal, literate, and economically independent as they were taught handicraft and the products were sold in the market. "They could even open a bank account."

Mid-Day May 4th, 1995 that the Tihar Jail reform system had come to a full circle, "The prisoners and the staff, all had voice loud and clear. It did not matter to what end or to what result."

When Kiran Bedi was transferred in 1995, the 9000 inmates remaining wanted to known why their favorite. I.G. was transferred. Some of them threatened to go on strike. The jail officers were finding it hard to face the inmates as they were against Kiran's transfer which had been building up. The jail was feeling "Isolated and Motherless". She had restored human dignity in thousand of prisoners at Tihar and had achieved the objective of rehabilitating a man or woman isolated from the society.

Thus Tihar became a "Model Jail" with most of the reforms successfully launched and fulfilled with the cohesive effort of a movement from a simple and open-minded woman named KIRAN BEDI.

REFERENCE

1. Bedi Kiran, "It's always possible Sterling Publishers New Delhi 1998 Page-18
2. Idib page-21
3. Idib page-23
4. Kiran Bedi recorded this observation on December 16th, 1994 during her visits.
5. Times of India, May 3rd, 1994.
6. Kiran Bedi interviewed by "Hindustan Times", July 20th, 1973.
7. Indian Express, July 12th, 1994.
8. "Statesman" carried out Report of their activities dated December 29th 1973.
9. From Tihar Jail File (I Dare)
10. Femina, July 1st, 2001.
11. Bedi Kiran, "I Dare.." (Biography) U.B.S. Publishers Distributors Limited New Delhi 1999, Page-217.
12. Ibid Page - 218, 219.
13. Indian Express reported the success of "Green Tihar Programme" on June 19th, 1994.
14. Indian Express Reported about women prisoners of Tihar dated November 30th, 1994.

❑❑❑

Saint Namdev - A Humanist Marathi Saint

Prof. Kokila Joshi
Head of Dept. of History, R. J. College Mumbai

Namdeva was the most influential and leading Saint of the 14th Century Maharashtra. His reputation as the first saint philosopher to write his own autobiography is incomparable. He was the best Kirtankar to bring about synthesis between Saguna and Nirguna. He was the first spokesman of the warkari cult and his contribution in this capacity is immense. The Flag of Pandhari's Bhagvatdharms was the difficult task performed by him. He was the First Marathi Saint to compose abhangas in Hindi .....1.

He made his name immortal by popularizing Saguna Bhakti and evolved the new spirit of the Cultural Renaissance in India. He earnestly made efforts to eradicate the distinction between the high and low castes. He was the living example of a selfless, liberal and an intellectual of the time. Through his Bhakti he had the opportunity to be close to his God Pandhuranga and got his blessings. He had much heart rending for the attainment of God. 2. He considered sant Jnaheshwar as his Guru who created Natha Cult based on a casteless Society. It continued the heritage of Bhakti in Maharashtra. He created new thoughts and ideas of Nathas .....2 He considered Sant Jnaheshwar as his Guru who created Natha Cult based on a casteless society. It continued the heritage of Bhakti in Maharashtra. He created new thoughts and ideas of Nathas among the common man. He lighted the lamp of Bhakti cult, which lead to the awakening among the people. He influenced the saints of North India like Kabir and Guru Nanak and therefore he was called adiguru of Bhakti movement in North India....3

To popularize Bhagavatdharma was the main important work of sant Namdeva. He acquired an independent position in this work. The main author of Bhagvatdharma was sant Jnaneshwar, his Guru. Thus Humanism of sant Namdeva was the Humanism of Bhagvatharma which is a constantly growing movement. The Humanist movement started by Jnaneshwar inspired his successors, of the 14th century saints of Maharashtra. The important source to study sant Namdeva as a Humanist is his literature.

The term Humanism is described in the 'Concise Oxford Dictionary as' devotion to human interest' or "human race". The term Humanist can be a great Classical Scholar...4 and a student of human interest. At times it could mean a sceptic or agnostic or free thinker. He can be a positivist. He could be one for whom proper study of mankind is important, especially a humane student of humane nature.

The ancient saint poets of Maharashtra by nature and teachings were humanists, but our meaning of humanism is humanity-related to human and their teachings were synonym to humanism. In fact the word 'Humanism' and 'Brotherhood' are two different terms. Actually the term 'Humanism' is a modern concept which had a distinct characteristics. Thus on the basis of above observation, we need to study the saints of Maharashtra particularly Namdeva as a Humanist...5.

The birth of Humanism was originated in the western countries at the time of Renaissance. In the medieval times peoples mind was dominated by religion and to free them from materialistic religion the early humanist contributed a lot in this direction. The Philosophers and Socio-religious reformers studied the work of early thinkers, historians and literary scholars and paid attention not on their divine aspects but on its human aspects...6 They say Humanism was an opposite of divineness. It was a movement towards secular thinking to free people from orthodox, narrow-minded and superstitious religious thoughts. Therefore Namdeva as a free thinker can be called a Humanist...7.

The Scholars do not accept all the saints of warkari cult as humanists or Free Thinker. We cannot call them agnostics as their views on life's ideal and motto was strong but at the same time we cannot call them free thinkers, because they had accepted traditional method to reach salvation, even if they had indepencent thoughts and philosophy. The western Philosophers free people from dogmatic idea...8 They gave importance to positivism, but Namdeva cannot be called Posititivist. He hid not remove ancient traditions, but laid the Foundation of Modern age.

Some of the characteristics of Humanist can be applied to Namdeva. He felt the need of reviving ancient ideals and applied them according to the contemporary time. He gave new meaning to the study of ancient literature of the Saints.

The growth of Bhakti movement under Namdeva was possible because he was a anti-tradition, static scholarship, social hyprocracy, superstition and religious fraud. He gave importance to living and effective experiences of Bhakti than dry intelligence. The idea of equality was born in the west with the arrival of Industrilisation. In India equality could not be expected in medieval times. But Bhakti Saints in Maharashtra tried to bring equality before God. In the Midst of caste-based society of that time Sant Namdeva had put forward the idea of Parmeshwar Bhakti for Moksha. Every individual has right to the life of Moksha and such ideas were encouraging to the common man. Through religious persiuts equality was possible. Though printing press was not existed at that time, Namdeva searched the old manuscript of Jnaneshwar. He set aside some of the wrong reading from Jnaneshwari. It is one of the most important feature of Humanism.

The use of Marathi language for his Abhanga and other literature is another feature of humanism. It was an indirect attack on the monopoly of Brahmins to use Sanskriti. He and other saints used Marathi extensively in their literature. The pride in their mother tongue was an important quality of the Humanist Philosophers like Namdeva.

The path to the liberation of mass was created by the Bhakti saints of Maharashtra. The study of our ancient religious literature brought new meaning to the Unity of God and Brotherhood. The impractical scholarship with imaginative writing had no place and therefore society should be freed from such thinkers. The idea of equality in society for a path of Moksha was common for all irrespective of high or low caste, as the guru could lead the mass to the path of Moksha even if he belonged to low caste. The Gurus belonged to Brahmin and low caste created a new atmoshere in society as they brought perception of God before the masses. It was one of the greatest contribution of Namdeva. The wave of Bhakti was very effective from Namdeva's Abhangas. This was nothing but a Humanist's Movement by Namdeva.

The idea of unity among the nations with no geographical boundaries is an important feature of Humanism. Namdeva traveled in different parts of India on a pilgrimage. He took legacy of Jnaneshwar to North India and established new center of Bhakti movement. He spread the ideals of Nathas among the masses and lighted the lamp of Bhakti Movement. During his visits to Kasi and Prayag, he may have indirectly influenced Kabir for his future Bhakti cult, talking of Rama and Rahim, Narsimha Mehta the famous Saint of Gujarat was influenced by Namdeva. Guru Nanak of Punjab started movement towards Bhakti under the influence of Namdeva ...9. He keenly observed and studied the socio-political conditions of India and sowed the seeds of the thoughts to liberate India from the external forces.

Sant Namdeva went to Punjab twice and planted the sampling of Bhagvat Dharma. It is a matter of pride that his Hindi Abhangas had found place in Adigranth Saheb of the Sikh ...10. He revived the institution of Kirtan with a new force. He is called the Erasmus of Maharashtra....11. As Ernasmns established universities in France, England, Rome etc. Namdeva like him established the University of Kirtan in Maharashtra, Gujarat and Punjab. He created the movement for cultural renaissance in India.

We could find the unique Feature of Humanism. In the teachings of Bhagvat Dharma. The most important was the Bhakti Marg. The newly acquired rights to Bhakti to all and Bhakti cult gave a new meaning to their lives Namdeva composed Abhangas praising Rama, Vithal, Krishna etc. the views of Bhakta as became different from the traditional once their approach to God was liberal, as the Bhakta may be mean selfish, cruel but he could come out from this position by a new path of Bhakti, the selfless devotion of God. He says "Vyapaakaris Manakele Vad".

That is Bhakta can reach the nearness to God by his own efforts. There is only one favour that we should ask from God that we should always think of Him in our hearts, that we should always utter His name with our mouth, see Him with our eyes, that our hands should worship him....12.

The almighty God is not pictured as cruel Dictator, trouble giver etc. The Saint described him as Kind, Generous, Forgiving and loving. For him, God is not superman, inaccessible, unapproachable, but he is like a human being. The humanness of the thoughts of God means a step forward to Humanism. Namdeva says Amha Sapdale Varma, Karu Bhagvat Dharma Avtar has bhetala, bolu chalu ha visarla Asa bhavacha ha lampat sanduni Alase Vaikunth, Bhagvat Nama Bhakta Shromani Akhand Unmani Bhogitase...13.

This human character of God as he talks to his Bhakta, but the later got annoyed with God, and threatened, I will not take your name again. But such feeling is momentary. He repent for it and again. But such feeling is momentary. He repent for it and again ask for God's mercy. Namdeva says, "Patitapavan Nam Aikuni Alo adavasi" or "Patitapavana na hosi". He questioned God "Who kept your name patitapavan? "we are downgraded, so we need you, and your existence in necessary. Such simple thoughts of Namdeva is close to Humanism of his philosophy...14.

Namdeva described his ideal man and had glorified the qualities of Sant Purusha which could be acquired with the passage of time, like penance, forbearance, endurance, morality and self-purification etc. Such qualities made an individual and ideal man. Namdeva says, a respectable man is Brahmanmurti and is born to take them to the path of salvation. The company of respectable man can help in removing the other person's weaknesses. The company of respectable man is more fruitful than worshipping God's idols and visiting places of pilgrimages. He compared them with Cow who give same quality of milk to all. He even call them as his parents with purity of heart and mind...15.

He gave prayers to warkaris. "Let the pious life to given to all the das (Servants) of God, they should not be affected by mere imagination. Let the group of Saints be happy. They should be uninfluenced by arrogance and let every one be happy who repeat the name of Lord Panduranga".

M.G. Ranade, the famous Historian of the Marathas compared the Bhagavata Movement with protestant Movement of Europe. He say our religious reformers led the similar kind of enlightenment like Martin Luther...16. But this may not be true as Martin Luther challenged the top-religious order of Christianity. It mean his revolt was against the hyprocracy of Church officials. It means Bhagvat Dharma was not against Hindu religious leaders. He popularized the virtues of good conduct, Kindness, forgivance etc. It did not even caused social revolt. Their purpose was to work towards the unity of god. Sometimes they accepted the caste-system as division of society, but it need not be an obstacle for an individual to obtain Moksha. Thus the Saints like Namdeva were not religious reformers (protestant) like western Philosophers...17.

Namdeva was a distinct humanist leader of Bhakti Movement. He composed Abhangas and literary work on Ramayan and Bhagavata. His span of teaching was extensive. He took note of social enmity and to lessen it, he made serios efforts. Thus from among the Marathi Saint-poets of 14th and 15th century Namdeva is the greatest. His effort to create love among all the people in society is important. He laid. Stress on devotion and not on literary proficiency...18. His visit to North India to Popularise Bhakti cult and revival of Kirtan is an important landmark in the development of the Feeling of brotherhood...19. Taking into consideration all the above contribution, Namdeva was the First Saint of Maharashtra to herald the age of Humanism...20.

He opposed the path of workship and extended the greatness of Bhakti among the mass. The path of Bhakti was open to all as Namdeva was representative of the common man, and therefore a true Humanists. He had described the life of a common man which had experience of agony, deceit, uneasiness and restlessness. Thus in the context of society, the contribution of Namdeva is umparallel...21. Due to his humaneness of Bhakti his claim as leader of Humanist Saint is beyond controversy. He want people to remain in the Family and still performed their duties and devotion to God.

We cannot call the Saint-Poets of Maharashtra as Free thinkers as all of them including Namdeva had accepted the authenticity or vedic religion. They avoided to express any objection to it or they may have accepted the caste-based social inequality. Tolerance to all religious is

wellknown which cannot be a part of vedic religion. It's root is found in Buddhism....22. All followers of Bhagavat Dharma had accepted the religious tolerance which is an evidence of Free or Liberal thinking. Justice M.G. Ranade had appealed in his book 'Rise of the Maratha Power' where he tried to prove the movement of Saint-Philosophers of Maharashtra as protestant reformers of the west, for which he provided number of examples. The movement led to the birth of Humanism, showing the need of religious reforms...23. But Namdeva's movement was not to reform religion but was to revive the religion. WE cannot accept the 14th Century religious reform movement as the Protestant Revolution of the west...24.

From Namadeva's entire Literature in the form of symbolic and auto-biographical abhangas. We can see that he had observed the Society with great consciousness. His role as a Saint to find self-relation (Salvation) can not be denied as it was not for him but for the entire society...25 His anxiety and struggle is for the good of the common man is the true element of Humanism.

FOOT NOTES

(1) Abhyankar Shankar 'Bhakti Kosha :
Aditya Prakashan, 13/Amit complex 447 B, Sadasiva Peth, Pune 411 030 p.470

(2) Ibid

(3) Redekar N.N. Inamdar H.V and Mirgule (edit)
"Shri Namdeva Darshana' Namdeva Samojnnati Parishad, Prakashan, Kolhapur - 2 1962 p.713

(4) Fowler H.W. and Fowler F.G.
Dictionary Oxford Printing Press 1951 (4th Edition) Great Britain p.580

(5) Redekar, N.V. Inamdar H.V. & Mirgule (edit) Shri Namdeva
Darshana Namdeva Samojnnati Parishad Prakashan, Kolhapur - 2 1961 p.713

(6) Ibid p.714

(7) Ibid p.715

(8) Abhyankar Shankar (edit), Bhakti Kosha,
Aditya Prakashan, 13/ Amit complex, 447 B Sadashiva Peth, Pune - 411 030 p 475

(9) Ibid p 477

(10) Kamat Ashoka prabhakar Sant Namdeva and Guru Nanak Deva"
Pub. D.V.M. Bachal Sulabha Printing, 291, Shanivar Peth, Pune 411 030 1980 p 22

(11) Redekar, N.V. Inamdar H.V. & Mirgule (edit) Shri Namdeva
Darshana Namdeva Samojnnati Parishad Prakashan, Kolhapur - 2 1961 p.719

(12) Ranade R.D. 'Mysticim in Maharashtra" Pub. Motilal Banarasidas,
Jawahar Nagar, Delhi - 119 997 1933 p 721

(13) Redekar, N.V. Inamdar H.V. & Mirgule (edit) Shri Namdeva
Darshana Namdeva Samojnnati Parishad Prakashan, Kolhapur - 2 1961 p.721

(14) Ibid p.722

(15) Phatak N.R. "Namdeva Vangmay aniKarya"
Namdeva Samajonnati Parishad Prakashan Kolhapur - 2 1925 p 71

(16) Ranade M.G. 'Rise of the Maratha Power'
Pub. Punakar and company, Bombay 1900 p 65

(17) Sardesai G.S. 'The Main Currents of Maratha History Pub.
Dhawade K.B. Phoneix publication, Chira Bazar, Bombay 1957 p.38

(18) Redekar, N.V. Inamdar H.V. & Mirgule (edit) Shri Namdeva
Darshana Namdeva Samojnnati Parishad Prakashan, Kolhapur - 2 1961 p.723

(19) Ibid p.724

(20) Abhyamkar Shankar 'Bhakti Kosha'.
Aditya Prakashan 13/1 Amit Complex 447 B Sadashiva Peth, Pune 411 030 p.478

(21) Deshmukh Madhav Gopal 'Namdeva
Aahitya Academic 1970, Ravindra Bhavan, Firozshah Road, New Delhi 110 001 p.29

(22) Joshi Lakshman Shastri 'The Development of Vedic Culture' Pub.
Modern Prakashan, Pune 1970 p.162

(23) Ranade M.G. 'Rise of the Maratha Power'
Pub. Punakar and company, Bombay 1900 p 68

(24) Redekar, N.V. Inamdar H.V. & Mirgule (edit) Shri Namdeva
Darshana Namdeva Samojnnati Parishad Prakashan, Kolhapur - 2 1961 p.725

(25) Deshmukh Madhav Gopal 'Namdeva
Aahitya Academic 1970, Ravindra Bhavan, Firozshah Road, New Delhi 110 001 p.32

❑❑❑

युगप्रवर्तक महामानव – संत कबीर

Ms. Sajedabegum Shaikh
S.N.D.T. College of Arts and Commerce, Mumbai

इतिहासाच्या आदिकाळापासून धार्मिक चळवळींचे उद्गम स्थान म्हणजे भारतभूमी होय. भारतीय इतिहासाच्या मध्ययुगात भारतात हिंदू तसेच मुस्लिम धर्माच्या दोन समांतर चळवळीचा उदय झाला की ज्यांना अनुक्रमे भक्ति चळवळ व सूफि चळवळ असे संबोधिले जाते. या भक्ति चळवळीची बीजे आपल्याला उपनिषद, भगवद्गीता, भागवत पुराण इ. मध्ये पहावयास मिळतात. भारतीय समाजातील धर्मविश्वास, कर्मकाण्ड, जातियवाद तसेच सांप्रदायिक घृणा आणि अशाच प्रकारच्या अनेक वाईट गोष्टी या दोन्ही चळवळीनी दूर करण्याचा प्रयत्न केला, हेच या चळवळीचे वैशिष्ट आहे.

१५ व्या व १६व्या शतकाच्या दरम्यान भारतीय इतिहास आणि संस्कृतिच्या मूळ प्रकृतीनुरूप या दोन्ही चळवळींचा विकास आपसातील सामंजस्य आणि सौहार्द पूर्ण संबंधाच्या रूपात झाला. इतकचे नव्हे तर यो दोघानींही धार्मिक विचारामध्ये, पद्धतीमध्ये आपले एक आगळे योगदान प्रदान केलेले आहे. या दोन्ही चळवळी लोकतांत्रिक चळवळी होत्या, की ज्यामध्ये सामान्य धर्माचा प्रचार लोक भाषेत केला गेला. यांना कोणत्याही प्रकारचा राजाश्रय किंवा राजनैतिक संरक्षण मिळालेले नव्हते, किंवा कोणत्याही प्रकारच्या राजकीय बाबींचा त्याच्यावर प्रभाव पडलेला नव्हता. भारताच्या इतिहासातील हा काळ म्हणजे ''समन्वित संस्कृतिच्या उद्भवाचा काळ'' होय. हा उद्भव आपसातील खंडनावर नव्हे तर आपसातील सामंजस्यावर आधारित, संघर्षात नव्हे तर सहयोगाच्या आधारावर आणि परस्परांच्या विनाशात नव्हे तर सह-अस्तित्वावर आधारित होता.

सूफि चळवळीच्या तुलनेत भक्ति चळवळ सर्वात प्राचीन आहे. उपनिषदात भक्तिच्या तात्विक अवधारणेचा उल्लेख आढळतो. भगवद् गीतेत ईश्वर मार्गाने चालण्यास प्रेम आणि भक्तिवर जोर देण्यात आला आहे. उत्तर भागवत काळात एकेश्वरवाद, प्रेम आणि भक्ति भारतीय धार्मिक विचार प्रणालीची प्रमुख वैशिष्ट्ये बनली होती. भक्ति चळवळीने एकेश्वरवादी व मानवतावादी तत्त्वांचा अवलंब केलेला होता. सर्वव्यापी ईश्वराची कल्पना मान्य केली होती.

भक्ति आंदोलन समतावादी आंदोलन होते. ज्यामध्ये जात-धर्म-जन्म यांवर आधारित भेदभावांचा पूर्णतया निषेध केलेला होता. भक्तिपंथिय संत सामाजिक एकता, मन, चरित्र तसेच आत्म्याच्या पवित्रतेचे पक्के समर्थक होते म्हणूनच भक्तिमार्ग/पंथ निम्न, कनिष्ठ वर्गातील तसेच अस्पृश्यांसाठी सहज खुला झाला होता. किंबुहुना भक्ति आंदोलनातील बहुतेक सर्व संत समाजातील खालच्या वर्गातीलच होते. भक्तिपंथीय संतांनी जनसामानांच्या सामान्य भाषेचा वापर उपदेश देण्यासाठी, प्रचार व प्रचारासाठी केला. अशाप्रकारे भक्तिपंथ किंवा भक्तिआंदोलन एक व्यापक आंदोलन ठरले, की ज्याने भारतासारख्या संपूर्ण महाद्विपास अनेक शतके आंदोलित ठेवले. ते एक जन आंदोलन होते. बौद्धधर्माच्या पतनानंतर भारतात जर एखादे आंदोलन अधिक व्यापक व लोकप्रिय झाले असेल तर ते हे भक्ति आंदोलनच होय म्हणूनच सर जॉर्ज प्रियर्सन यांनी भक्ति आंदोलनाला १५ व्या शतकातील ''धार्मिक पुनर्जागरण'' संबोधिले आहे.

भक्ति आंदोलनाचा एक उद्देश्य तत्कालीन हिंदू धर्मात सुधारणा घडवून आणणे होते की ज्यामुळे तत्कालीन मुस्लीम धर्माच्या प्रसाराची व हिंदू धर्म परिवर्तनाची जी प्रचंड लाड उसळली होती, तिच्या आघातास रोखण्याची शक्ति प्राप्त होईल तसेच हिंदू मुस्लिम धर्मात समन्वय प्रस्थापित करणे की ज्यामुळे या दोन्ही धर्मात मैत्रीचे, बंधुभावाचे संबंध प्रस्थापित होतील. हिंदू धर्मातील पूजा पद्धती, विधीमध्ये सरळता, सहजता आणण्यात व परंपरागत जातिय नियमांना उदार बनविण्यात हे आंदोलन पर्याप्त रूपात सफल झाले. तसेच हिंदू धर्मातील उच्च व कनिष्ठ वर्गातील लोक आपले दूराग्रह विसरून भक्तिसंप्रदायातील संताच्या ''ईश्वराच्या नजरेत सर्व समान आहेत व मोक्ष प्राप्तीसाठी जन्म हा घटक महत्त्वाचा नाही.'' या संदेशामध्ये विश्वास करू लागले तसेच हाही संदेश दिला की ''व्यक्ति आपल्या निष्ठेने व व्यक्तिगत प्रयासाने ईश्वराची अनुभूती प्राप्त करू शकतो.'' भक्ति आंदोलनाने समाजातील पुरोहित वर्गाची मक्तेदारी झुगारून टाकली. एवढेच नव्हे तर धर्मातील कर्मकाण्डांचीही निंदा केली. थोडक्यात भक्ति आंदोलनात यज्ञ, जन्म इ. थारा नव्हता. बहुतेक भक्तिपंथीय संतांचा उदय कनिष्ठ वर्गातूनच (जाती) झालेला होता. त्यांनी श्रीमंत-गरीब, उच्च-कनिष्ठ, जाती-पाती, शिक्षित-अशिक्षित सर्वांसाठी भक्तिमार्ग व भक्तिसंदेश दिला.

भक्ति चळवळीचा प्रणेत्यांमध्ये सर्वप्रथम व प्रमुख नाव दक्षिणेतील रामानुजांचे घ्यावे लागले. नंतर त्यांचे शिष्य रामानन्द की जे उत्तर भारतातील पहिले महान भक्तिपंथीय संत होते. दक्षिणेकडून आलेल्या भक्तिचळवळीचा प्रचार व प्रसार उत्तर भारतात करण्याचे श्रेय

रामानंदानांच द्यावे लागते. उत्तर भारतातील बहुतेक संतानी भक्ति पंथाचे अनुसरण केले. उदा. रामानन्द, कबीर, नानक, चैतन्य इ. संत या आंदोलनाचे केंद्रबिंदू होते. अर्थात आजच्या या सादरीकरण्याच्या विषयात भक्तिआंदोलनाचे महत्त्वाचे दूर संत कबीर यांच्यावर कटाक्ष टाकलेला आहे.

आपल्या मराठी संतांप्रमाणेच संत कबीर हे भक्ति आंदोलनातील एक युगकर्ते पुरुष होऊन गेले. संत कबीरांचा उदय अशा काळात झाला की जेव्हा समाज अनेक वाईट गोष्टींनी ग्रासलेला होता. अस्पृश्यता, अंधविश्वास, रूढीवाद, मिथ्याचार, हपाखण्डीपणा इ.चा सुळसुळाट झालेला होता. समाजातील धर्माचे पवित्र रूप कर्मकांण्डाच्या अवडंबराने आच्छादले होते. सद्विश्वासाचे स्थान अंधविश्वासाने ग्रहण केले होते. अहिंसा, त्याग व सत्य यांच्या जागी बलिदानाच्या रूपात हिंसाचार व ढोंगीपणाचा संचार झाला होता. ईश्वर साधनेच्या जागी बाह्यचारांची प्रतिष्ठा होत होती.

हिन्दू-मुस्लीम आपसात भांडत होते. धर्मातील पाखण्डीपणा आपल्या चरमसीमेवर होता, तर धर्माचे ठेकेदार आपल्या स्वार्थाच्या भाक-या धार्मिक दंग्यांच्या आगीत शेकून घेत होते. धर्मातील कट्टरता आणि संकुचितता यामुळे समाजाचे संतुलन बिघडले होते. वाईट प्रथा व चालीरीतींमुळे सामाजिक विषमता देखील तीव्र झालेली होती. अशा या संघर्षाच्या काळात एक अशा धार्मिक आंदोलनाची आवश्यकता होती की जो जनतेला या अंधकारातून प्रकाशाकडे नेईल व निराशेला आशेत बदलेल. अशा परिस्थितीत फक्त धार्मिक आंदोलनच नव्हे तर कुणा अशा महात्म्याची, समाजसुधारकाची आवश्यकता होती की जो व्याप्त वाई गोष्टींवर निर्भिडपणे प्रहार करू शकेल, दोन्ही धर्मातील अनुयायाना कोणत्याही भेदभावाशिवाय फटकारू शकेल आणि सदाचरणाचा उपदेश देऊन सामाजिक समरसतेची स्थापना करू शकेल. संत कबीर या सर्व गोष्टींची पूर्ति करणारे तत्कालीन दूत ठरले. हिन्दू-मुस्लीमांनी एकत्र, गुण्या गोविंदाने राहावे. बंधुभावाने राहावे, राम आणि रहिम एकच ईश्वराची दोन नावे आहेत, म्हणजेच ईश्वर दोन नाहीत हे सांगून राम व रहीम एकता प्रस्थापित करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला.

संत कबीर मध्ययुगीन भारतातील संतकवी होते. या युगातील निर्गुण भक्तिधारणेतील अग्रणी भक्त होते. संत कबीर हे असे व्यक्तिव्य आहे की ज्यांनी निर्गुण भक्तितत्त्वास सामान्य जनतेच्या आवाक्यात आणून उभे केले. संत कबीर हे असे तत्त्वज्ञानी होते की ज्यांनी आपल्या तत्त्वज्ञानात्मक सिद्धांताचा प्रचार जनसामान्यांसाठी केला. गहन तत्त्वज्ञान व विचार सरळ भाषेत, घरगुती उपमानांचा उपयोग करून सामान्य जनांपर्यत पोहोचविण्याचे कार्य त्यांनी केले.

संत कबीरांचे शिक्षण झाले नव्हते. लौकिक दृष्ट्या ते निरक्षर होते. त्यांनी जे साहित्य निर्मिले आहे ते सारे मौखिक आहे. 'आपण लेखणी होतात धरली नाही किंवा कागद व शाई यांना स्पर्श केला नाही.' असा त्यांनी एक आत्मपर दोह्यात स्वत: निर्देश केला आहे. म्हणजेच संत कबीरांनी स्वत: लेखन केले नाही. त्यांच्या मुखाने जी अमृतवाणी बाहेरप्रकट झाली ती त्यांच्या शिष्यांनी लिपिनिविष्ट केली आहे. 'बीजक' या ग्रंथात त्यांच्या बहुतेक वाणीचा समावेश झाला आहे. संत कबीरांनी आपल्या जीवनात बराच प्रवास केला. पुष्कळ ठिकाणी, पुष्कळ दिवसांपर्यत परिभ्रमण केल्यामुळे त्यांच्या अनुभवांत आणि ज्ञानात विलक्षण भर पडली होती. प्रदीर्घ अनुभव आणि अगाध ज्ञान यांमुळे त्यांच्या वाणीला एक प्रकारची धार आली आहे. संत कबीर निश्चितच साक्षर नव्हते परंतु त्यांच्यात अनुभूतिचा सत्यता होती तसेच अभिव्यक्तिचे खरेपणा व परखडपणा त्यांच्यात होता. म्हणूनच ते अनुभवजन्य सत्यावर विश्वास ठेवित. पांडित्यावर किंवा शास्त्रोक्त गोष्टींवर त्यांनी कधी विश्वास ठेवला नाही किंबहुना पंडितांना आव्हान देताना ते म्हणतात की,

'तू कहता कागद की लेखी मै कहता आँखन की देखी/
मै कहता सुरझावन हारी, तू राखा उरझोय रे//'

संत कबीर प्रत्येक गोष्ट तर्काच्या कसोटी वर पारखित असत, म्हणूनच ते विचारतात की जर सर्वाच्या शरिरात संचार करणारे रक्त एकाच रंगाचे आहे - तर ब्राह्मण आणि शुद्र असा भेद का आहे?

''हमारे कैसे लोहू तुम्हारे कैसे दूध/
तुम कैसे बामन पांडे हम कैसे सूद //''

जर तू ब्राह्मण पुत्र आहेस तर तुझा जन्म दुस-या कुठल्या मार्गांनी का झाला नाही? आणि जर तू तूर्क आहेस तर आईच्या उदरात असतानाच सूनता का करून घेतली नाही.

''जो तू बांभन बंभनी जाया, आन बाट हैं क्यों नही आया?
जो तू तूरक तुरकिनी जाया, भीतर खतना क्यों न कराया?''

कर्मकांण्ड,अवतारवाद, हिंसा, प्रतिमापूजन, व्रतवैकल्ये, वर्णाश्रम धर्म इत्यादिकांविषयी संत कबीराची जी वचने आहेत. ती अत्यंत तीव्र असून त्यात त्यांनी मिथ्याचारावर टीकेची झोड उठविली आहे. ही टीका हिन्दू व मुस्लीम या दोन्ही समाजावर सारखीच आहे. संत कबीरांवर हिन्दू (वैष्णव) धर्माचे संस्कार असले तरी हिन्दू व मुसलमान यांच्या एकतेकडे त्यांचे लक्ष अधिक होते. तेव्हा त्यांनी या दोन्ही

समाजाना जागृत करण्यासाठी त्यांच्या मिथ्याचारांवर हल्ले चढविले आणि त्यांना सदाचाराचे पाठ पठविले. अर्थात हे हल्ले चढविताना त्यांनी या दोन्ही समाजातील धर्मग्रंथांवर व त्यांच्या कर्त्यांवर व नेत्यांवर टीकेची जळजळीत फेर उडविली. त्यामुळे सहाजिकच त्यांच्या विचारात परखडता व फटकळपणा आपल्याला दिसून येतो.

उदा.

जिनके नाग ना है हिये ।
क्यो होवे गल माला डाले, कहा सुमिरनी लिए ।
क्या होयै पुस्तकके बांचै, कहा संखधुनि किये ।
क्या होवै कासीमें बसि कै, क्या गंगाजल पिये ।
होवै कहा बरतके राखे, कहा तिलक सिर दिये ।
कहैं कबीर सुनो भाई साधो जाता है जम लिये ।

(नाम प्रभुचे ज्यांच्या न मनी - काय घालुनी गळ्यांत माळा, काय राहुनी करांत स्मरणी, काय होतसे पुस्तक वाचुनी, काय काढुनी शंखाचा ध्वनी, काय करोनी वास काशीचा, काय होय गंगाजल पाणी, काय होय तरी व्रत पाळोनी, काय होय शिरिं टिळे लावूनी, कबीर म्हणे साधूंनो ऐका त्यास जातसे यम घेवोनी)

मन ना रंगाये, रंगाये जोगी कपरा ।
आसन मारि मंदिरमे बैठे, ब्रह्म छाडि पूजन लागे पथरा ।
कनवा फडाय, जटवा बढौले, दाढी बढाय जोगी होई गैले बकरा ।
जंगल जाम जोगिया धुनिया रमौले, काय कराय जोगी होई गैले लबरा ।
कहहि कबीर, सुनो भाई साधो, जमदर बजवा बांधल जैबे पकरा ।

(ना मन-रंगवि जोगी कपडा-आसन ठोकुनि बसे मंदिरी, ब्रह्म सोहुनी पूजी धोंडा, कान फाडुनी, जटा वाढवी, दाढी ठेवूनि होई बकरा, जाय जंगली धुनी पेटवी, काय जाळुनी होई हिजडा, मुंडी माथें, रंगवि कपडे, गीता वाचून होई लुब्रा (खोटा), कबीर म्हणे, साधूनो, ऐका पकडून बांधील काळ (यम)) कबाडा.

सोंग ढोंग

मूंड मुंडाये तीन गुन, छुटत नाहीं खाज,
लडुआ खानेको मिले, लोग कहै 'महाराज!'
हंस, बका इक रंग लखि, चरै एकही ताल,
छीर, नीर ते जानिये, बक उघरै तेही काल.
नाचै, गावै, पद कहै, नाही गुरूसो हेत
कहै कबीर, ''क्यों नीपजै बीजविहूनो खेत?''

माला, तिलक लागइकै, भक्ति न आई हाथ
दाढी, मूंछ मुंडाइके चले दुनीके साथ,
दाढी, मूंछ मुंडाइके हुआ घोटम घोट
मनको क्यों नहिं मुंडिये जामें भरिया खोट?

केसन कहाँ बिगारिया जो मुंडो सौ बार?
मनको क्यों नहीं मुंडिये जामें विषयबिकार?

साधु भया तो क्या हुवा माला पहिरी चार
बाहर भेष बनाइया भीतर भरी भंगार

जो बिभूती साधुनी तजी, तेही बिभूति लपटाय,
जौन बवन कर डारिया स्वान स्वाद करी खाय.

अशाप्रकारे बाह्याचार मिथ्याचारांमध्ये काही राम नाही तथ्य नाही हे सांगून ते पुढे म्हणतात की, हिंदू आपल्या देवतांची पूजा करीत मेले, हज करून मेले, योगी जटा बांधून बांधून मेले, पण ईश्वर प्राप्ती कुणालाच झाली नाही.

"देव पूजि पूजि हिंदू मुए, तुरक मुए हज जाई ।
जटा बांधि बांधि योगी मुए, इनमे किन हूँ न पाई ।"

संत कबीर प्राणी मात्र च्या हिंसेचा जोरदार प्रतिकार करतात. अहिंसेच्या संदर्भात संत कबीरांना केवळ "बध न करणे", हिंसा न करणे हा अर्थ अभिप्रेत नव्हता तर या संकुचित अर्थाच्या परे त्यांनी कटु बोल बोलण्यासही हिंसा म्हटले आहे. म्हणजे कटु वचनही कुणी बोलू नये असे त्यांचे म्हणणे आहे. एवढेच नव्हे तर भयाची भावना पण निर्माण करणे म्हणजे हिंसा आहे. तर अशीही हिंसा करू नये असे त्यांचे मत आहे.

"घट घट में वह साई रमता,
कटुक वचन मत बोल रे ।।"

तसेच रोजा, नमाज, टिळा, तिर्थाटन इ. गोष्टिना दांभिका, पाखंण्डी दाखवून अन्त:साधना व मनाच्या शुद्धिवर ते जोर देतात.

"मला फेरत जुग गया न मन का फेर ।
कर का मनका डारि कै मन का मनका फेर ।।"

मुसलमान दिवसभर रोजा पाळतात आणि जर रात्री गोहत्या करून ईश्वराला प्रसन्न करू इच्छित असतील तर तो त्यांचा शुद्ध भ्रम आहे. ईश्वर अशा कामाने प्रसन्न होत नाही. अशाप्रकारे कबीर समाजातील वाईट प्रथांचे कटु आलोचकही आहेत. मात्र ही आलोचना सुधारणा भावनेने प्रेरित असल्याचे दिसून येते. म्हणूनच ते स्पष्टपणे म्हणतात की,

"अरे इन दोऊन राह न पाई ।
मुसलमान के पीर औलिया मुरगी मुरगा खाई ।
खाला करी बेटी ब्या हैं घर ही मे करैं सगई ।।
हिन्दू अपनी करै बड़ाई गागर छुअन न देही ।
वेश्या के पायन तर सोवैं यह देखो हिंदुआई ।।"

संत कबीर तर अगदी स्पष्टपणे सांगतात की, "सो हिन्दू सो मुसलमान, जाका दुरूस रहे इनाम ।" ज्याचे इनाम नाही तो न हिन्दू आहे, न मुसलमान आहे.

संत कबीरांनी समाजातील सोंगाढोंगावर किंवा मिथ्याचारांवर जे पहार केले ते आपल्या निर्गुण भक्तिच्या मर्यादित, चौकटीत राहून समाजसुधारणेच्या भावनेतून केलेले आहे. त्यामुळे त्यांनी लोकांना दाखविलेला भक्तिमार्ग तत्कालीन युगप्रवर्तक ईश्वरप्राप्तीचा मार्ग ठरला. संत कबीरांनी सामान्य जनतेच्या भाषेचे मध्याम करून निर्गुण भक्तितत्व अशाप्रकारे सादर केले की सगळ्यांमध्ये चेतना निर्माण झाली. संत कबीरांच्या भक्तिमार्गाचा स्वीकार केल्यामुळे लोकांच्या निराश मनात शक्तिचा संचार झाला. संत कबीरांनी आपल्या निर्गुण भक्तिमध्ये समाजातील क्लिष्ट, मिथ्या आचार विचार तसेच पाखंण्डी प्रवृत्तीची उपेक्षा करून सहजभावावर भर दिला. सहजभावाने भक्ति करताना साधकाल भक्ताला डोळे मिटण्याची आवश्यकता नाही किंवा कान बंद करण्याची देखील आवश्यकता नाही. साधकास घरही सोडण्याची आवश्यकता नाही. दैनिक कार्य करता करता ईश्वराचे स्मरण केले जाऊ शकते. तसेच भक्ति करण्यास संन्यास घेण्याचीही गरज नसल्याची जाणीवही करून दिली आहे.

"साधो सहज समाधि भली ।
जहँ जहँ जाऊँ सोई परिकरमा
जो कुछ करूँ सो सेवा ।।
जब सोऊँ तो करूँ दण्डवत्
ह्यावहुँ और न देवा ।।"

हि निर्गुण भक्ति सर्वांची आहे. या भक्तिवर कुणा एका व्यक्ति, वर्ग, धर्म अथवा जातीचा अधिकार नाही. समाजातील सर्व वर्गांची, धर्माची जातीची ही भक्ति आहे. असे त्यांनी प्रतिपादन केले आहे. अशी सहज साधना, भक्ति आणि तीसुद्धा निर्गुण भक्तिधारेत स्थापित करणे, भक्तिचे असे हे व्यापक स्वरूप गरीब भोळ्या भाबड्या जनतेत प्रस्थापित करणे हे महत्त्वपूर्ण कार्य कबीरांनी केले ते अनन्य साधारणच म्हटले पाहिजे. संत कबीरांच्या या भक्तिपद्धतीने इस्लामच्या वादळी झंझावातात वाहून जाणा-या हिंदू धर्मास पुन:श्च मजबुतीने पाय रोवण्याची शक्ति आणि सामर्थ्य प्रदान केले.

संत कबीरांचा विश्वास त्यांची ईश्वरावरील भक्ति, त्यांचा धर्म सहज भक्ति होय. अशा या सहज भक्ति धर्मातील सहजतेमुळे तत्त्वज्ञान अगदी सोपे व सहज झाले होते. तत्त्वज्ञानातील तर्काला ते जड बुद्धीचे प्रतिक मानतात. "कहत कबीर तरक हुई साधे तिनकी मति है मोटी ।"

त्यांच्या भक्तिमधील सहजभावनेतील अव्दैतवाद हिंदूच्या ईश्वरातही सापडत नाही किंवा मुस्लीमांच्या अल्लाहमध्येही मिळत नाही. म्हणूनच कबीर महान ठरतात. त्यांनी प्रथमच धर्माला कर्मयोगाच्या भूमिवर आणून टेकविले होते आणि सर्वसामान्यासाठी धर्म सहज बनविला होता. त्यांनी कधीही कोणताही धार्मिक विचार किंवा विश्वास लोकांच्या वा वेदांच्या अंधानुकरणानुसार स्विकृत केला नाही. तर आपल्या विवेक बुद्धीने त्यांचे खंडन करूनच दम घेतला यामध्ये त्यांची बुद्धिवादीत्ताच स्पष्ट होते.

याच काळातील विविध साप्रदायिकतेच्या संकटाला देखील संत कबीरांनी सडेतोड उत्तर दिले आहे. हिंदु मुस्लीम, साधुयोगी इ. सांप्रदायिके तंटे मिटविण्यासाठी संत कबीरांनी उरस्फोड प्रयास केले. त्यांनी सांप्रदायिकतेच्या मूळावरच घणाघाती घाव घातले. साधू योग्यांचा गोरख, हिंदूचा राम व मुस्लीमांचा खुदा हे सर्व एकाच परम तत्त्वाची भिन्न नावे आहेत आपण सर्व बंधु भाऊ आहोत. म्हणून आपसात भांडण्याची आवश्यकता नाही. मनापासून निघालेला हा त्यांचा संदेश होता. या संदेशाने असा रंग दाखविला की त्यांच्या शिष्यपरंपरेत हिंदू मुस्लीम सर्व दिक्षा घेऊ लागले व त्यांच्या सिद्धातांचे मुक्तकंठाने गोडवे गाऊ लागले.

सांप्रदायिकतेचे भूत दूर करण्याबरोबरच हिंदू धर्मातील वर्णव्यवस्थेवरही त्यांनी जबरदस्त टीका केली. कारण अशा दूषित वर्णव्यवस्थेमुळेच देशातील विशिष्ट जाति धर्मपरिवर्तन करण्यास तयार झाल्या होत्या. आणि सांप्रदायिक कलहामुळे समाज शक्तिहिन होत होता. यावेळी कबीराने निर्भय होऊन निस्वार्थी भावाने कोणी निच नाही, कोणी उच्च नाही असा उपदेश दिला. सर्व माणसात एकच रक्त वाहते, एकच प्राण आहे.

"हमारे कैसे लोहू तुम्हारे कैसे दूध
तूम कैसे बामन पांडे हम कैसे सूद ?"

"उँचे कुल का जनमिया करनी ऊँच न होय ।"

अशाप्रकारे कबीराने आपल्या लोकरक्षणपर भक्ति पद्धतीद्वारे व आपल्या भक्तिपर वाणीने समाजातील प्रताडीत कनिष्ठ वर्गातील लोकांमध्ये आत्मभान, सन्मान जागृत केला या उपेक्षित लोकांना आपल्या भक्तिची दिक्षा देऊन त्यांना एक नवीन आशेचा किरण दाखविला व आत्मविश्वासपूर्ण जीवन व्यतित करण्यास त्यांच्यात उत्साह निर्माण केला.

संत कबीरांची आणखी एक महत्त्वपूर्ण कामगिरी म्हणजे त्यांनी आपल्या सहजभावनापर भक्तिमार्गात गुरूची सेवा आणि वडिल मंडळींच्या सन्मानाचा पाठ लोकांना दिला. यो दोन्ही गोष्टी समाजात व व्यक्तिगत जीवनात अनुशासनात्मक रामबाणाचे कार्य करतात. गुरूचे दिलेल्या ज्ञानासमोर संत कबीरांनी पो पुराणांना तुच्छ व हिने लेखले आहे. कथा-कथीत गोष्टीवर विश्वास न ठेवता भक्तीने आपल्या विवेक बुद्धीने कार्य केले पाहिजे. तेव्हाच तो निष्काम व निस्वार्थ भावनेने आपले व जगाचे कल्याण करू शकतो. असा उपदेश त्यांनी दिला.

संत कबीरांच्या मते खरा संन्यासी तो आहे की जो निर्लेप भावनेने संसारात राहूनच लोककल्याणाचे कार्य करेल आणि कार्य करीत असताना कुणाबरही भार होऊन राहाणार नाही. शारिरीक परिश्रमांना जो महत्त्व देईल व जीव तोडून प्रामाणिकपणे परिश्रम करेल, जो दुसऱ्याच्या मेहनतीवर, संपत्तीवर डोळा न ठेवता "स्वावलंबी होणे हे सुखी जीवनाचे रहस्य आहे." हा मूलमंत्र जपत राहील तोच खरा संन्यासी होय. संत कबीरांनी अशा अनेक गोष्टींचा नुसता उपदेशच केला नाही तर स्वत: तसे वागून आपल्या भक्तांमध्ये त्या वागणूकीचा प्रचारही केला.

संत कबीर विवाहित असतानादेखील साधूसंतांप्रमाणे जीवन व्यतीत करीत करीतच, संत परपरेपासून दूर राहून राहून एक महत्त्वपूर्ण आर्थिक तथ्य त्यांनी प्रस्थापित केले ते असे की धन संपत्ती जीवन जगण्यासाठी अत्यावश्यक व महत्त्वपूर्ण आहे. परंतु आवश्यकतेपेक्षा जास्त धनसंचय करू नये. कारण त्यामुळे समाजात विषमता व असमानतेची बिजे रोवली जातात. या अतिरिक्त धनामुळे माणसात विलास व आळस निर्माण होतो. असा हा आळस आपल्यासाठी समाजासाठी पर्यायाने देशासाठी देखली विषमुल्य ठरतो. या संदर्भात त्यांचे पुढील पद उल्लेखनीय आहे.

"भूखे भगति न की जै । यह माला अपनी लीजै ।
हठ मागउ संतन देना । मै नांही किसी का देना ।।
माधो कैसी बनै तुम संगे । आपि न देहु न लेवउ मंगे ।।
दुई सेर मागउ चूना । पाउ धीऊ संगि लुना ।।
अध सेर मागउ दाल । मोकड दोनउ बखत जिवाले ।।
खाट मांगउ चउपाई । सिरहाना अंबर तुलाई ।।
उपर कऊ मागउ खीधा । तेरी भगति करै जनु बीधा ।।
मै नाही कीता लबो । इकु नाउ तेरी मै कबो ।।"

अर्थात, हे माधव, तुझ्याबरोबर माझे कसे निभेल? तू तर काही देणार नाहीच तर मीच मागतो, भूकेल्या पोटी भक्ति होत नाही, घे तुझी माळा सांभाळ. मला कुणाबरोबरही काही देणे घेणे नाही. मी केवळ असे मागणे मागतो की, मी संताचा आदर करू शकू, त्यांची सेवा करू

शकू त्यासाठी केवळ दोन शेर पीठ व डाळ हवय आणि पाव भर तूप की ज्यामुळे दोनवेळचे पोटभर भोजन मिळेल. झोपण्यासाठी एक खाट, गादी, उशी तसेच एक पांघरून हवंय. मी जास्त मोठा नाही म्हणून या वस्तूही छोट्याच आहेत.

वरील पदावरून असे स्पष्ट होते की ते आवश्यकतेनुसार धनसंचयास महत्त्व देत. असा धनसंचय करा की जो भविष्यात देखील कामाला येईल. असा सल्लाही ते देतात. अशाप्रकारे संत कबीर आपल्या भक्तिमधील आर्थिक पक्षाला आध्यात्मिकेचा जामा चढवून धनाची अनिवार्यता प्रतिपादीत करतात. कारण त्यांच्या मते खरे धन तर मानवसेवा आणि परहित साधना आहे. ते अधिकाधिक मिळवण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. शारिरीक श्रमाद्वारे धन अर्जित करण्यास व त्याचा आवश्यकतेनुसार उपभोग घेण्याचा संदेश ते सर्वांना देतात. त्याचबरोबर हे धन नश्वर आहे हे ही सांगायला ते विसरत नाहीत. अतिरिक्त धनसंचयाचा विरोध करून, आवश्यकतेनुसार धन ग्रहण तसेच उर्वरित धनाचा लोककल्याणासाठी वापर करावा या संदेशाने निर्धन व धनवान या दोन ''श्रेणी'' समाजातून नष्ट करून समानता प्रस्थापित करण्याचा भाव त्यांनी निर्माण केला. ते त्याकाळातील ''साम्यवादी'' होते की ज्यांनी आर्थिक समता असेल त्या सुखी समाजाची अपेक्षा केली होती. (Krantikar, Kabir - Chhabra Goindlal)

समाजातील आर्थिक शोषण, अनाचार आणि अन्याय यांच्या विरोधातील संघर्षात आजदेखील संत कबीरांची वचने तिक्ष्ण अस्त्रासारखी आहेत.

संत कबीरांनी मोठमोठ्या सिद्धांतापेक्षा खोटे-ज्ञान-खरे ज्ञान, दुर्बुद्धि - प्रतिभा, सत्संग - कुसुंग, गुरू - असर गरू, समदृष्टी, अहिंसा, दया, क्षमा, काम, क्रोध, मद, लोभ इ. विषयासंबंधी जो उपदेश केला आहे तो दैनिक जीवनात मोलाचा व महत्त्वाचा असल्यामुळे जनसाधारणांमध्ये प्रिय झाला असून त्यांच्या तोंडी म्हणीसारखा बसला आहे. ''चेतावणी'' या शिर्षकाखाली त्यांच्या जो उपदेश आहे, तो जन साधारणाच्या उद्बोधनासाठी आहे. हा संदेश देताना संत कबीरांनी जे दृष्टांत दिले आहेत, ते सहज पटणारे आहेत. मृत्यूवरील आपल्या वचनांत संत कबीरांनी जनसामान्यांचे लक्ष संसाराच्या क्षण भंगुरतेकडे वळविले आहे.

चेतावणी

काल करे सों आज कर, आज करै सों अब
पलमें परलै होयगी बहुरि करौगे कब ?

आज कहै काल्ह भजूंगा, काल कहै फिर काल,
आज-कालके करत ही औसर जासी चाल

ऐसी गति संसारकी ज्यों गाडरकी ठाट
एक पडा जेही गाडमें सबै जाहि तेहि वाट.

तनको जोगी कब करै, मनको बिरला कोई
सबविधि सहजै पाइये, जो मन जोगी होई.

दस द्वारेका पिंजरा तामें पछी पौन
रहिबोको है आचरज! जाय जो आचरज कौन?

कबिरा रसरी पांवमे कह सोवै सुखचैन?
स्वासन गाडा कूचका बाजत है दिनरैन !

दवकी दाही लाकडी ठाढी करी पुकार
अब जों जाउ लुहारघर डाहें दूजी बार

भाई बीर, बटाउआ भरिभरि नैनन रोय
जाका था सो ले लिया, दीन्हा था दिन दोय !

जो जानहुं जिव आपना करहुं जीवको सार
जियरा ऐसा पाहुना मिलै न दूजी वार.

कबिरा यह तन जात है सकै तो राख बहोर
खाली हाथों वे गये जिनको लाख करोर.

मै भवरा तोहि बरजिया, 'बन बन बास न लेय,'
अटकेगा कहुं बेलसे, तडपि तडपि जिय देय?

संत कबीर भक्त आणि कवि नंतर पण सर्वप्रथम ते एक समाजसुधारक आहेत. त्यांच्या काव्याचा उद्देश लोकांना उपदेश देणे, आणि त्यांना चांगली वाट दाखवितो हा होता. त्यांना जे चुकीचे वाटले त्याचा त्यांनी निर्भिडपणे विरोध केला. हिंदू किंवा मुस्लीमांच्या धार्मिक परंपरा किंवा कुपथांवर प्रहार करणारे संत कबीर, तरी सुद्धा सर्वांना पूजनीय आहते. त्यांनी उगीच टीका करायची म्हणून केलेली नाही. त्यांचा विचार धर्म विश्वास एकमात्र भक्ति आहे. त्यांची ही निर्गुण भक्ति-तत्त्वज्ञान स्वानुभूतिवर आधारित आहे. त्यांचा धार्मिक विश्वास बुद्धिप्रामाण्यावर आधारित आहे. भक्ति व मिथ्याचार हे सूर्य व अंधकाराप्रमाणे कधी एकत्र राहूच शकत नाही असे ते मानीत. म्हणूनच त्यांच्या खंडनात सत्यता आहेत की जो कुणाच्यातही आढळत नाही. या गोष्टीमुळेच ते महिमाशाली भक्त व समाजसुधारक ठरतात. संत कबीर ज्या काळी होऊन गेले त्या काळी हिंदू मुस्लीमांमध्ये संघर्ष चालू होता. तेव्हा त्या काळाला उचित असे जे हितकर विचार, दोन्ही समाजात होते ते कबीरांनी हिंदू समाजातील पंडित व मुसलमान समाजातील मौलवी यांच्या विरोधाची पर्वा न करता जनतेसमोर मांडण्याचे साहस केले. यावरून त्यांना स्वतंत्र विचारसरणीचे समाजसुधारकही म्हणता येईल.

समाजातील विषमता दूर करून समता स्थापित करण्याचा संत कबीरांनी प्रयास केलेला आहे. परोपकार सेवा, क्षमा, करूणा, दान, अहिंसा, सत्संग इ. चा प्रचार करून शुद्ध आचरण व सात्त्विकतेवर ते भर देतात. तसेच ते सामाजिक समंन्वयाचाही जोरदार पुरस्कार करतात. हिंदू मुस्लीमामध्ये बंधुभाव निर्माण व्हावा अशी त्यांची अपेक्षा होती. समाजातील ढोंगीपणा व अंधविश्वास त्यांना नष्ट करावयाचा होता. संत कबीर नैतिक मूल्याचे महत्त्व जाणणारे असे संत कवि होते की ज्यांना जनतेचे सच्चे पथप्रदर्शक म्हणावयास हरकत नाही. त्यांनी लोकांना आचरणाच्या पवित्रतेचा मार्ग दाखविला, त्यावर त्यांनी स्वत: चालून दाखविले. त्यांनी व्यक्ति सुधारण्यावर एवढ्यासाठी भर दिला की व्यक्ति-व्यक्ति मिळून समाज बनतो. जर अशा समाजातील चांगल्या व्यक्तिची संख्या वाढत गेली तर सहाजिकच एक चांगला समाज आपोआपच निर्माण होईल. संत कबीरांचे हे समाज दर्शन त्यांची शिकवण आजदेखील आपल्याला प्रासंगिक आहे. जीवनमात्राविषयी अहिंसा, मानवतावाद, मनुष्यमात्रा संबधी समानता, आणि समन्वय तसेच संसाराची नि:सारता हे विषय त्यांच्या वाणीने वारंवार आळविले आहेत.

मध्ययुगीन भक्तिसंतांमध्ये संत कबीरांचे स्थान अग्रगण्य आहे. ते या काळातील सर्वाधीक प्रखर आलोचक, कटु उपदेशक आणि स्पष्ट पण परखड वक्ता होते. संत कबीर एक भक्तच नव्हेतर एक भविष्यद्रष्टा, युगत्सष्टा कवि व एक महान समाजसुधारक होते. विषम परिस्थितीत अवतरलेल्या या महापुरूषाचे साहित्यिक व असाहित्यिक योगदान चिरस्मरणीय आहे आणि म्हणूनच ते तत्कालीन युगप्रवर्तक महामानवही ठरतात.

संदर्भग्रंथ :

Chhabra, Govindlal : Krantikari Kabir : Delhi : Ranjit Printers & Publishers, 1971

1. Drivedi, Hajari Prasad : Kabir Delhi : Rajkamal Prakashan, 1971

2. Gard, Rajendra Sinh : Sant Kabir Darshan, Allahabad : Sahitya Bhavan, 1955

3. Pandit Bhavanishankar S. Nagpur : Suvichar Prakashan Mandal, 1961 (Mar.)

4. Shyam Sundardas : Kabir - Granthwali Kashi : Nagari Pracharini Sa. 1955.

5. Karmalkar, Vinayakrao R. Sakshatkari Kabir, Poona : V. R. Karmalkar. 1969 (Mar.)

6. Patvardhan, Patminiraje : Bhartiya Prampara Kabir Poona Continental Pra. 1969 (Mar)

❑❑❑

Psychosocial Problems Of Children Whose Parents Are Afflicted With HIV/Aids

Ms. Asha Menon
Sr. Lecturer,Dept of Human Development,
S.P.N. Doshi Women's College, Mummbai.

ABSTRACT

HIV/AIDS is a life threatening disease. This study tried to create an environment to meet the needs of children of HIV/AIDS afflicted parents by sensitizing the teachers and the students of the needs of these children which seriously hinders social support and heightens a negative impact on identity.

The objectives of the study were to ascertain the adjustment level of children (Normal and HIV/AIDS afflicted parents) vis-à-vis School, Home, Neighborhood, to determine gender differences in Psycho-Social adjustment of school, to study emotional problems of school age children of HIV/AIDS parents in relation to the normal children and to suggest coping strategies for adjustment of school age children of HIV/AIDS parents.

The sample size was 50 school going children between the age group of 6-15 years. The data was collected from C.C.D.T. (Committed Committees Development Trust), Bandra and St. Catherine's, Home Andheri. The tools used for the present study were self-prepared interview schedule and informal observation. Interviews were taken of parents, teachers and children.

The study revealed that there is a significant difference in relation to the social adjustment, school adjustment, emotional problems and in the coping strategies used between the two groups. It was found that Girls were able to adjust better compared to boys. There is no significant difference in performance in school, behavior problems and emotional problems between the two groups.

Various coping techniques were suggested to the parents, children and teachers. Yoga, Aerobics, Spiritual or Religious Classes and Laughter Therapy were suggested as coping techniques.

INTRODUCTION

AIDS is an acronym, which stands for Acquired Immune Deficiency Syndrome. It is a disease for which no cure is available. The disease is known for it's prolonged silence and devastating end. It is spreading in epidemic proportion all over the world and has emerged as a new and serious health problem having great social, economic and political impact due to its morbidity and associated social stigma.

Until now the potential impact of HIV/AIDS infection on people has been analyzed in terms of medical issues such as costs of testing for HIV/AIDS patients, protecting the blood supply, sterilization practices and publicizing health information about AIDS. Little attention has been given to analyzing the impact on the patients or on the needs and support to the patients and their dependents.

Individuals living with HIV/AIDS face a number of psychological problems. Their family members especially children face hostility, rejection and stigmatization along with infected person. Due to inadequate information and unavailability of social support, it becomes difficult for not only the person suffering but also his family members specially children to cope with the situation.

Therefore this study aimed to provide strategies for children of HIV/AIDS persons to lead quality life and to cope positively and effectively with the disease of their parents.

In India HIV/AIDS research has just begun. The response has come mainly from the fields of medicine, public health, social anthropology and social work. But the epidemic throws up several issues inherently psychosocial in character.

REVIEW OF LITERATURE

The review of literature provided a deep insight to the above issues. It also emphasized the need for research and intervention in the direction of care and support.

The National AIDS Control Organization (NACO) considers children a group large enough to be defined as a separate category. It estimates that 4% of the total AIDS cases in the country are children (NACO,1996).

Patients with AIDS are vulnerable to rejection and feeling of guilt, arising from concern that their social behaviour may endanger others, it also has an effect on the family members including society. It is one of the many stigmatized diseases that result in multiple problems with diagnosis not only to the patients and others in the family as well.

The physical, clinical, psychosocial issues, needs and concerns of individual who are HIV positive are complex and are connected with social and political factors that are a part of the fear and anxiety about contagion and transmission of the virus.

Historically, coping has been viewed primarily as a response to emotion. Much of research on relationship between emotion and coping in human has focussed on the ways in which emotion in the form of anxiety, can interfere with cognitive functioning and hence coping (Schwarzer,1984).

Both Edwards (1989) and Hobfoll (1989) studied that the selection of coping strategies may not always follow a rational model in which the individual will seek to maximize well being.

Social support refers to the functions performed for an ill/distressed person in the social network, most commonly friends, family members, coworkers and neighbors (House, 1981).

The AIDS epidemic has created a multidimensional crisis of effecting not only persons with AIDS, but also their loved ones and caregivers (Sonavat and Mathur,1999). As an epidemic the disease is inevitably "social and collective" and has become an issue around which social relations are polarized (Pollok, 1992). With its multiple dimensions, AIDS poses the biggest challenge to the social sciences to understand its culture, social and psychological aspects and to propose non-medical models of interventions. More research needs to be emphasized in this direction.

METHODOLOGY

The worth of all scientific findings depends heavily on careful planning and use of appropriate methods. This study aimed at recognizing the various psychological, social and behavior, and emotional problems faced by children of HIV/AIDS afflicted parents and the coping strategies they used.

a) OBJECTIVES :

i) To ascertain the adjustment level of children

(Normal and HIV/AIDS afflicted parents) vis-à-vis

- School
- Home
- Neighborhood

ii) To determine gender differences in Psycho-Social Adjustment of school age children of HIV/AIDS parents in comparison to normal children.

iii) To study emotional problems of school age children Of HIV/AIDS parents in relation to the normal children.

iv) To suggest coping strategies for adjustment of school age children of HIV/AIDS parents in relation to school, home and neighborhood.

b) HYPOTHESIS :

i) There are social adjustment problems of school age children of HIV/AIDS parents and normal children.

ii) There are gender differences in social adjustments of school age children of HIV/AIDS parents and normal children.

iii) There are emotional problems in school age children of HIV/AIDS parents and normal children.

c) RESEARCH DESIGN :

The causal comparative method was used. The sample size was 50 school going children between the age group of 6-15 years. The data was collected from C.C.D.T. (Committed Committees Development Trust), Bandra and St. Catherine's, Home Andheri.

The sample of normal children was collected from the Municipal School Bandra and Andheri. The samples satisfied the following conditions :

i) The children were in the age group of 6-15 years.

ii) Either both or one of the parents have HIV/AIDS.

iii) The so-called "normal" children had both parents living in normal conditions.

iv) More over the parents of the children and the teachers selected for the study agreed to cooperate in the study by giving information whenever approached.

d) TOOLS USED :

i) Interview

ii) Questionnaire

iii) Observation and procedural recording

The tools used for the present study are a self-prepared interview schedule and informal observation. Interviews were taken of parents, teachers and children. Open ended questions were formulated in the questionnaire regarding home, neighborhood and school adjustments, performances in school, coping strategies used and emotional and behavioral problems in children.

e) SAMPLE SELECTION :

The sample size was 50 school-aged children between the age group of 6-15 years. 25 children of parents with HIV/AIDS were selected. From C.C.D.T., Bandra 12 children (6 boys and 6 girls) were selected and from St. Catherine's Home, Andheri 13 children (6 boys and 7 girls) were selected by the Random Sampling Technique. 25 normal children were selected. From Municipal School, Bandra 12 children (6 boys and 6 girls) and from Municipal School, Andheri 13 children (6 boys and 7 girls) were selected. Here also Random Sampling Technique was used.

f) DATA COLLECTION :

Data was collected by the interview method and questionnaire. The parents, children and teachers participated. Scores were given on a 4 point scale (4=very good, 3=good, 2=fair.1=poor).

An interview schedule was constructed with the view to elicit in-depth information related to the areas of - General Information (name, age, sex, etc), Social Interaction, Psychological Problems, Emotional Problems, Behavioral Problems and Coping Mechanism used by the children.

g) ANALYSIS OF DATA :

The data collected was analyzed using t test, Pooled Variance Estimate and Separate Variance Estimate to estimate Probability.

h) RESULT AND DISSCUSSION :

TABLE 1. SOCIAL ADJUSTMENT :

Groups	N	Mean	S.D	t value	df	p
Group1:(Children whose Parents are afflicted with HIV/AIDS)	25	11.64	4.212	3.74	30.42	.05
Group2:(Children whose Parents are not afflicted with HIV/AIDS)	25	15.00	1.555			

There is significant difference in the social adjustment between the two groups. The children of families, which are afflicted with HIV/AIDS, showed signs of acute strain, anger, hostility and apathy to persons outside the family. They didn't maintain relationships with relatives, neighbors and friends.

TABLE 2. SCHOOL ADJUSTMENT :

Groups	N	Mean	S.D	tvalue	df	P
Group 1 (Children whose parents are afflicted with HIV/AIDS).	25	2.680	0.600	5.55	48	.01
Group 2(Children whose parents are not afflicted with HIV/AIDS)	25	3.880	0.833			

There is significant difference in the school adjustment between the two groups. This may be due to the reason that the children whose parents are afflicted with HIV/AIDS might be hiding the parent's illness from their friends. It was also found that older siblings take more leave from school to be of some help to their parents at home.

TABLE 3. HOME ADJUSTMENT :

Groups	N	Mean	S.D	tvalue	df	P
Group 1 (Children whose parents are afflicted with HIV/AIDS).	25	1.080	0.682	1.96	48	0.27
Group 2(Children whose parents are not afflicted with HIV/AIDS).	25	0.600	0.866			

There is a significant difference between the two groups. There was lack of communication and family support in children whose parents are afflicted with HIV/AIDS. There was hostility among family members too; the children expressed strong feelings and reactions.

TABLE 4. PERFORMANCE IN SCHOOL :

Groups	N	Mean	S.D	tvalue	df	P
Group 1 (Children whose parents are afflicted with HIV/AIDS).	25	2.500	0.674	1.27	23	0.14
Group 2(Children whose parents are not afflicted with HIV/AIDS).	25	2.846	0.689			

There is no significant difference in performance in school between the two groups. Inspite of their problems at home they are able to cope with studies. Their friends and teachers helped

them in their studies and some even went for tutions so they were at par with the class.

TABLE 5. COPING :

Groups	N	Mean	S.D	tvalue	df	P
Group 1 (Children whose parents are afflicted with HIV/AIDS).	25	13.40	4.426	4.61	31.50	0.01
Group 2(Children whose parents are not afflicted with HIV/AIDS).	25	17.84	1.772			

There is a significant difference between the two groups in the coping strategies used. Most of the children whose parents are not afflicted with HIV/AIDS had better rapport with each other in the family so they could share their joys and sorrows. Children whose parents are afflicted with HIV/AIDS had no support in dealing with their sorrows. There are no contacts with relatives either.

TABLE 6. EMOTIONAL PROBLEMS :

Groups	N	Mean	S.D	tvalue	df	P
Group 1 (Children whose parents are afflicted with HIV/AIDS).	25	2.80	1.936	6.14	36.05	0.01
Group 2(Children whose parents are not afflicted with HIV/AIDS).	25	5.480	1.005			

There is significant difference in the Emotional Problems between the two groups. Children whose parents are afflicted with HIV/AIDS showed feeling of shame. There was no sharing of worries and anxieties. There was repression rather than expression of feelings. There was fear and hostility. The children were unable to concentrate in their studies, nervous and confused in comparison to normal children.

TABLE 7. BEHAVIORAL PROBLEMS :

Groups	N	Mean	S.D	tvalue	df	P
Group 1 (Children whose parents are afflicted with HIV/AIDS).	25	1.920	1.956	0.76	48	0.22
Group 2(Children whose parents are not afflicted with HIV/AIDS).	25	1.520	1.782			

There is no significant difference in Behavior Problems between the two groups. The common behavior problems like temper tantrum, lying, cheating, bullying, aggression, negativism, verbal abuse, and withdrawal were prevalent in both the groups.

TABLE 8. SOCIAL ADJUSTMENT BETWEEN BOYS AND GIRLS :

Groups	N	Mean	S.D	tvalue	df	P
Group 1 Boys	25	10.17	4.549	1.75	23	0.05
Group 2 Girls	25	13.00	3.512			

There is significant difference between the two groups. Girls were able to adjust better compared to boys. The girls confided in their friends and teachers and expressed themselves where as boys kept things to themselves.

TABLE 9. COPING STRATERGY USED BY BOYS AND GIRLS :

Groups	N	Mean	S.D	tvalue	df	P
Group 1 Boys	25	11.00	5.081	2.99	14.15	0.05
Group 2 Girls	25	15.70	2.016			

The difference between the two groups is highly significant. The girls coped positively. They shared their sorrows with their friends, talked to their parents and tried to take interest in household work and helped their younger siblings. Where as the boys coped by playing active games, watched television. They hardly talked about their problems to friends or teachers. They sulked a lot.

TABLE 10. EMOTIONAL PROBLEMS IN BOYS AND GIRLS :

Groups	N	Mean	S.D	tvalue	df	P
Group 1 Boys	25	2.167	1.642	1.62	23	0.06
Group 2 Girls	25	3.39	2.063			

There is no significant difference in the Emotional Problems between the two groups. Children were anxious about their parent's health, sad, restless and cried without reason. They had fear of loosing their sick parent.

TABLE 11. BEHAVIOR PROBLEMS IN BOYS AND GIRLS :

Groups	N	Mean	S.D	tvalue	df	P
Group 1 Boys	25	2.167	2.038	0.60	23	0.28
Group 2 Girls	25	1.70	1.932			

There is no significant difference in the Behavior Problems in boys and girls. Children in both the groups argued, demanded attention, were hyperactive, aggressive, had temper tantrums and had impulsive withdrawn behavior.

SALIENT FEATURES OF THE STUDY :

This study highlighted that the children of parents afflicted with HIV/AIDS had significant neighborhood adjustment problems. This could be because of the stigma attached to the illness.

There was a significant difference in coping strategies used by children of parents afflicted with HIV/AIDS. This could be because the children had to take care of themselves in the absence of support from relatives and friends because of their parent's illness. For the children of parents not afflicted with HIV/AIDS there was support from relatives and friends therefore their coping strategies were different.

There were no significant differences in the behavior problems of both the groups of children. The common behavior problem in both the groups was Aggression, Lying, Cheating, Temper Tantrum and Bullying.

CONCLUSION :

HIV/AIDS is a life threatening disease. This study tried to create an environment to meet the needs of children of HIV/AIDS afflicted parents by sensitizing the teachers and the students of the needs of these children which seriously hinders social support and heightens a negative impact on identity.

Various coping techniques were suggested to the parents, children and teachers. Yoga, Aerobics, Spiritual or Religious Classes and Laughter Therapy were suggested as coping techniques. Religious beliefs offer a way for subjects in threatening situation to interpret their condition. Researchers have also associated religiosity with positive outcomes.

There is also a need for effective social support network. HIV/AIDS poses the biggest challenge to the social sciences to understand its culture, social and psychological aspects and to propose non-medical models of intervention.

BIBLIOGRAPHY :

1. Bandura, S: Self efficacy towards a unifying theory of behavior change, Psychological Review,84,pp191-215, 1977.
2. Bharat, S: Facing the challenge-household and community response to HIV/AIDS in Mumbai, TISS, 1996.
3. Carver.C.S, M.F. Scheier and J.Weintraub : Assessing coping strategies: a theoretically based approach, Journal of Personality and Social Psychology, 56(2),pp 267-283, 1989.
4. Donlou, J.N, D.L.Wolcott and J.Lansverk : Psychosocial aspects of AIDS and ARC:A pilot study, Journal of Psychosocial Oncology,3(3),pp 39-35, 1985.
5. Edwards, J.R: The determinants and consequences of coping with stress, AIDS-Facing the second decade, Falmer Press, 1989.
6. Erickson, E: Childhood and society cited in Ahmed, P.I. (1992) Living and dying with AIDS, Plenum, New York, 1963.
7. Hobfoll,S.E.: Conservation of resources: A new attempt at conceptualizing stress, American Psychologist, 44, pp, 513-524, 1989.
8. House, J.S. : Work, stress and social support cited in Ahmed, P.I (1992) Living and dying with AIDS, Plenum, New York, 1981.
9. Laperriere, A and M.H. Antoni : Aerobic exercise training and psycho-neuro-immunology in AIDS, cited in Ahmed, P. (1992) Living and dying with AIDS, Plenum, New- York, 1989.
10. Leserman, J, D. Perkins and D.Evans: Coping with the threat of AIDS :role of social support, American Journal of Psychiatry,149 (11),pp 1333-1337, 1992.
11. Monro, R. Nagarathna and Nagendra: Yoga for common ailments, Simon and Schuster INC, New york, 1990.
12. NACO: National AIDS Control Program India, Country Scenario. An update, Ministry of Health and Family Welfare, New Delhi, Government of India, 1996.
13. Papalia, D and S.W.Olds: Personality and social development in young adulthood, Human Development, pp 435- 469, McGraw Hill, INC, 1995.
14. Pollok, M: AIDS : A problem of Sociological Research Sage Publications, 1992.
15. Schwarzer,R (ed): The self in anxiety, stress and depression cited in Folkman and Lazarus (1988) Coping as a mediator of emotions, Journal of Personality and Social Psychology, 54 (3), pp 17-32, 1984.
16. Sonawat, R. and S. Mathur: HIV/AIDS Persons coping strategies, Multi-tech Publishing co. Mumbai, 1999.

❑❑❑

Metaprogramms As Measures Of Personality Differences

Dr Rakhi Mehta
Lecturer, Dept. of Psychology, K.C.College, Mumbai

Abstract: - The present research studied individual differences in personality not on the basis of stable overtly observable traits but as differing mental processes used by people (Bandler & Grinder, 1975). The mental processes were studied in terms of the NLP concept termed as metaprogramms which are of five types namely (I) Towards-Away, (ii) Internal-External, (iii) Active-Passive, (iv) Options - Procedures, (v) Big picture-Detail. Personality as 5 traits of Neuroticism, Extraversion, Openness, Agreeableness & Conscientiousness. Data was collected by a questionnaire survey from 400 employees of two public sector undertakings in Mumbai & Ahmedabad. Results to find out how metaprogramms influenced personality indicated all 5 pairs of metaprogramms correlated with all 5-personality factors although not with a uniform strength neuroticism & agreeableness were more influenced & extraversion, openness & conscientiousness were less influenced by metaprogramms.

Key words-- Metaprogramms, Personality, Organizational behavior.

Introduction

Metaprogramms are probably the greatest contribution the field of neuro linguistic programming has made to understanding human differences. (Woodsmall, W 1998). Metaprogramms focus not on what people "are" in some absolute, unchangeable trait way but how people actually function in terms of their cognitive processing, thinking, emoting, speaking & behaving this helps in finding out their model of the world that describes their internal reality. Thus these differences in internal reality can be the main cause of individual differences, which are manifested, in differing personalities. So in truth personality, temperament, human nature etc do not exist as real things but only exist as mental constructs & nouns. A set of programs governing these mental constructs, which lead to the definition of internal reality, are termed as metaprogramms. Thus metaprogramms means a person's brain has a large number of programs or automatic styles of interpreting information & forming messages. Metaprogramms is a program, which controls all other programs. Thus the type of metaprogramms, which a person has, will determine what type of information will be paid attention to, how it will be sorted & chunked together. But it doesn't specify how each and every bit of information will be interpreted but gives a general or broad outline for interpreting every issue. Types of metaprogramms used in the research are-

MetaProgramms

The five pairs of metaprogramms used in the present study are

1. **Towards-Away:** Towards metaprogramms refers to sorting the world on the basis of what one wants to achieve whereas Away metaprogrammers look for what they don't like.

2. **Internal-External:** This metaprogramm focuses upon how people decide whether their decisions are right or wrong. Internal people rely on their own internal thoughts and feelings and externals rely on outside advice.

3. **Active-Passive:** Active people are self-motivators and passive people dislike undertaking any activity on their own initiative.

4. **Big picture-Detail:** People having the big picture metaprogramm collect information as a whole initially and then look at its parts and Detail metaprogramms first look at details and then form a wholistic picture.

5. **Options-Procedures**: Options people prefer freedom of choice & creativity & procedures people like standardized & tried and tested methods.

Personality

Personality in the present study is measured in terms of the big five personality factors put forth by Costa & McCrae (1985). The five traits are Neuroticism- which contrasts adjustment or emotional stability with maladjustment. Extraversion -deals with ones preference for social interaction, Openness - is about the degree to which one is curious about ones inner and outer worlds. Agreeableness - is a dimension of interpersonal tendencies namely altruistic & antagonistic, Conscientiousness - refers to the degree of self -control over ones own actions.

Thrust of Present Research & its Importance

The present research is conducted in the Indian scenario, which has been drastically influenced by the paradigm shift of the new millennium where human resources are becoming the greatest asset of any organization. Thus the need of the hour is a basic understanding of why individuals differ in personality, which will aid the organizations in attracting, retaining & motivating the employees by catering to each ones unique demand. Thus the present research analyzes the causes of differences in personality among employees.

Method

Sample-- Data for the study was collected from 400 employees belonging to two public sector undertakings, one from the process & other from the service sector located in Mumbai & Ahmedabad. No organization wise hypothesis was formulated since the basic aim was to measure personality differences and not the effect of type of organization on individual differences.

Measures:

Standardized questioners were administered to the sample namely:

1. **Meta programming Scale:** Dolke (1998). It consisted of 44 items. Test retest reliability was .82; concurrent & construct validities were .72 & .78 respectively. The test-retest reliability on a sample of 112 university students was .76(Dolke, 1998).

2. **NEO-FFI five factor inventory**-devised by Costa& McCrae (1990). It is a 60 item short version of the Form -S of NEO PI-R .The NEO-FFI was correlated with the NEO-PI valdimax factors showing correlations ranging from .75 for conscientiousness to .89 for neuroticism .The NEO-FFI was also correlated with the domain scales of the NEO PI-R; all the correlations obtained for the 5 domains were above .85.

Demographic Information

The information regarding employee's age, work experience, gender, educational qualification & designation was obtained. This data was used only for descriptive purposes no hypothesis was formulated on this data.

Hypothesis

A directional hypothesis was not made because though in the literature review there was some indication of personality being affected by metaprogramms the relationship with each metaprogramm was not clear. Hence a null hypothesis was formulated and on the basis of the results conclusions were drawn. The statement of the null hypothesis -

There is no impact of metaprogramms on personality.

Statistical analysis: A correlation coefficient was computed between personality & metaprogramms .The rationale being that if there is no impact of metaprogramms on personality there is bound to be no meaningful correlation between them. This analysis was further supplemented by regression analysis.

Results & Discussion

The demographic information indicated that the mean age was 38.28 for Organization A (Process org), 39.25 for organization B (Service org) & 38.76 for the entire sample. the number

of males was very high in the sample (82.5%) in comparison to females (17.5%), educational level was very high with graduates being 67.41% & postgraduates were 35%, the designation levels were higher level 17.5% (org-A), 15.5% (org-B), middle level 20% (org-A), 45% (org-B) &lower level 62.5% (org-A) & 62% (org-B). No further statistical analysis with regard to these demographic variables was carried out as no hypothesis regarding them was developed. Further the scores on metaprogramm scale indicated that people scored higher on away, internal, active, detail & options metaprogramm as compared to their paired associates. The mean scores obtained on the five metaprogramms were tested for significance and all of them were significant at the .01 level. Thereby indicating that people distinctly prefer one metaprogramm over the other for each pair of metaprogramm.

In case of personality it was found that the highest means were for conscientiousness (35.58) and agreeableness (29.01) traits in that order and the lowest being for neuroticism (21.24). A correlation was computed between metaprogramms & personality variables .The table provided information about the interrelationships within the 5 metaprogramms. Each of the 2 metaprogramms in the 5 pairs of metaprogramms is independent & shares a perfect negative relationship with the other in the pair. Also all the various pairs of metaprogramms had significant Intercorrelations with the other pairs of metaprogramms for example: Towards-Away metaprogramms has significant correlation with internal vs. external, active vs. passive & options vs. procedures metaprogramm. The highest correlation was that between towards vs. away & options vs. procedures metaprogramm. This may be as O'Connor & Mc Dermott (1995) stated that metaprogramms should not be regarded as distinct things inside a person but as an interactive relationship between a person & his or her encounter of the world in various contexts. Very few people show these patterns in an extreme form but will show a mixture of metaprogramms not only across contexts but within contexts as well. Thus depending upon the contexts, which a person faces, the various metaprogramms will make their appearance.

The correlation matrix between metaprogramms & personality indicates a significant positive correlation between neuroticism personality traits & away & big picture metaprogramm & therefore a significant negative correlation with towards & details metaprogramm. The extraversion personality trait has significant positive correlation with towards, active & options metaprogramm & therefore negative correlations with away, passive & procedures metaprogramm. The openness personality trait has a significant positive correlation with towards & active metaprogramm therefore significant negative correlation with away & passive metaprogramms. The agreeableness personality trait has significant positive correlation with towards & big picture metaprogramms & significant negative correlations with away & details metaprogramm. The conscientiousness personality trait has significant positive correlation with towards, internal, options metaprogramm & negative correlation with away, external & procedures metaprogramm.

Thus the 5 pairs of metaprogramms & 5 personality traits resulted in a total of 50 correlations out of these 50, 24 (i.e. 48%) are significant either at the .01 or .05 level of significance. Thus the null hypothesis that there is no impact of metaprogramms on personality is rejected .The weight of the correlation evidence in fact suggests that metaprogramms do have some association with certain personality factors if not all personality dimensions. Out of the 5 factors the highest relation seems to be between agreeableness & towards vs. away metaprogramm & lowest between neuroticism & internal vs. external metaprogramms.

In order to further substantiate these findings a linear regression analysis was carried out separately for each personality factor.

All the F ratios were significant at .01 level of significance except for extraversion, which was significant at .05 levels. The R square values were negligible in the range of .042 & .146 also the t values which indicate the significance of b weights thereby pointing out the relative contribution of a particular metaprogramm in prediction indicated that out of the reported 25't' values only 16 were statistically significant.

Thus the conclusion, which can be drawn from these findings, is that metaprogramms do impact the personality of an individual although not in a uniform pattern. Certain metaprogramms have more profound impact than that of other metaprogramms, certain personality factors like

neuroticism & agreeableness get more influenced by metaprogramms whereas others like extraversion, openness & conscientiousness get less influenced.

Implications

Since the Indian scenario, has been drastically influenced by the paradigm shift of the new millennium where human resources are becoming the greatest asset of any organization the implications of the present research focus upon retaining, motivating and satisfying employees by gaining an insight into their internal functioning i.e their personality and using this understanding to the advantage of the organization.

- A best fit can be obtained between an employees personality and his job if his metaprogramm matches the requirements of his job. E.g.: In a creative job an options metaprogrammer will be perfect whereas in a machine operating job where one has to follow instructions meticulously a procedures metaprogrammer will be effective. Thus matching of metaprogramms and job will prove beneficial to both employee and organizations.
- If a person is motivated using his metaprogramm it will prove very effective. Eg: To motivate a towards -metaprogramm person words such as " I am sure you want to be seated on that chair of the vice president of the company" will prove effective.
- Since employees internal functioning i.e their personality determines their organizational behavior the companies while formulating rules regulations and methods for motivating employees should keep in mind individual differences which will aid in obtaining maximum satisfaction, motivation and productivity.

References

- Bandler, R. & Grinder, J. (1975), The structure of magic, volumeIA Book about language & Therapy. Palto Alto, CA; Science & Behavior Books.
- Bandler, R (1993), Time for a change, Meta publications, CA.
- Bodenhamer, B G, and Hall L M, (1997), Figuring Out People, Design Engineering with Meta - Programs, The Anglo American Book Company, Wales.
- Costa, P.T., Jr., &Mc Crae, R.R (1985), The NEO Personality Inventory manual. Odessa, FL: Psychological Assessment Resource
- Costa, P.T., Jr., &Mc Crae, R.R (1990), The full five factor model and well-being, Personality and Social Psychology Bulletin. (1990).
- Dilts, R. B (1976) Roots of NLP: A reference guide to technology of NLP.Cupertino, C.A.
- Dolke, A.M. (1998)-Unpublished scale & manual
- John Lilly, M D (1967, 1968), Programming & Metaprogramming the Human Biocomputer, The Julian Press, crown publishing group, Park Avenue South, New York. 1987 edition.
- Leslie Cameron-Bandler, David Gordon, Michael Lebeau, 1986, Know How: Guided Programs for Inventing Your Own Best Future Amazone books
- McCrae, R. R., & Costa, P. T., Jr. (1997), Personality trait structure as a human universal. American Psychologist, 52, 509-516.
- O'Connor, Joseph; McDermott, Ian (1995). Patterns of Influence: Review Article.NLP World: The Intercultural Journal on the Theory & Practice of NLP.Orzens, Switzerland.pp 75-80
- Walker J (1996), NLP Personal Profile, NLP World, Vol. 3, #1
- Woodsmall, Wyatt L. (1988). Metaprogramms.Vienna, VA: Advanced Behavioral Modeling.

Table 1: Shows the mean & SD of the 5 metaprogramms & 5 personality traits.

VARIABLES	MEAN	SD
META PROGRAMM		
Towards	3.56	1.96
Away	5.44	1.96
Internal	5.80	1.40
External	3.20	1.40
Active	4.84	1.43
Passive	4.16	1.43
Big picture	3.88	1.53
Detail	5.12	1.53
Options	5.64	2.13
Procedures	3.36	2.13
PERSONALITY		
Neuroticism	21.24	7.21
Extraversion	29.12	4.31
Openness	24.09	5.41
Agreeableness	29.21	4.36
Conscientiousness	35.58	5.53

Table 2: Correlation between the five types of metaprogramms

	Toward	Away	Internal	External	Active	Passive	Big pic	Detail	Options	Procedures
Towards		-1.0**	-.30**	.30**	-.10	.10	-.07	.07	-.34**	.34**
Away			.30**	-.30**	.10	-.10	.07	-.07	.34**	-.34**
Internal				-1.0**	.29**	-.29**	-.13	.13	.16*	-.16*
External					-.29**	.29**	.13	-.13	-.16*	.16*
Active						-1.0**	.09	-.09	.22**	-.22**
Passive							-.09	.09	-.22**	.22**
Big pic								-1.0**	.03	-.03
Detail									-.03	.03
Options										-1.0**
Procedures										

Table3: Correlation between metaprogramms & personality for the entire sample (N= 400)

	Neuroticism	Extraversion	Openness	Agreeableness	Conscientiousness
Towards	-.299**	.320**	.247**	.463**	-.401**
Away	.299**	-.320**	-.247**	-.463**	.401**
Internal	.101	.023	.041	-.081	.275**
External	-.101	-.023	-.041	.081	-.275**
Active	-.031	.198**	.286**	-.074	.055
Passive	.031	-.198**	-.286**	.074	-.055
Big picture	.226**	.127	-.028	.166*	.065
Detail	-.266**	-.127	.028	-.166*	-.065
Options	-.122	.257**	.125	.086	.273**
Procedures	.122	-.257**	-.125	-.086	-.273**

Table4: Regression analysis between metaprogramms & personality for the entire sample (N= 400)

VARIABLE	R	F
Neuroticism	.383	13.515**
Extraversion	.205	3.447*
Openness	. 321	9.061**
Agreeableness	.375	12.912**
Conscientiousness	.325	9.324**

❑❑❑

"અડાલજ ગામમાં અનુસૂચિત જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓનો સામાજિક દરજ્જો"

ડૉ. ચંદ્રિકા રાવલ
Lecturer, Dept. of Sociology, Gujarat

ભારતનાં બંધારણનાં આમુખમાં સર્વ નાગરિકોને સામાજિક, આર્થિક તેમજ રાજકીય ન્યાય, વિચાર, વાણી, માન્યતા અને આરાધ્યતાની સ્વતંત્રતા, દરજ્જો પ્રાપ્ત કરવા માટેની સમાન તક તથા વ્યક્તિનું ગૌરવ કરી, સમગ્ર રાષ્ટ્રની એકતા જાળવવી એ પ્રકારની રજૂઆત કરવામાં આવી છે. આ ઔપચારિક સમાનતા વાસ્તવિક જીવનમાં જોવા મળતી નથી. કારણ કે ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રી અને પુરુષનો દરજ્જો સમાન નથી. ભારતીય સ્ત્રીઓની ચર્ચા કરતી વખતે એ સતત સ્પષ્ટ કરવું પડે કે આપણે કયા પ્રદેશની, કયા વર્ગની, કયા વૈવાહિક દરજ્જાની, કયા ધર્મની, કઈ જ્ઞાતિની, કયા સમુદાયની સ્ત્રીના દરજ્જાની ચર્ચા કરીએ છીએ. કારણ કે આ અંગે કેટલાક વિરોધાભાસ અને ભ્રામક ચિત્ર ઊભા થાય છે.

ભારતમાં ડૉ. મજમુદાર, ડો. એમ. એન. શ્રીનિવાસ, મેક્કિમ મેરિયટ, રામ કિશન મુખર્જી, બેઈલી, ડૉ. એસ. સી. દુબે, ડૉ. જી. એસ. ઘૂર્યે વગેરે ગ્રામીણ અભ્યાસના પ્રણેતાઓ છે. પરંતુ ૧૯૭૫ પછી ગ્રામીણ સ્ત્રીઓનાં અભ્યાસો થવા લાગ્યા અને અધ્યાપન અને સંશોધનમાં ગ્રામીણ સ્ત્રીઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો, ભવિષ્યનાં પડકારો પરત્વે અભ્યાસો અને લેખનકાર્ય હાથ ધરવામાં આવ્યો. આવા ગ્રામીણ સમુદાયમાં અનુસૂચિત જાતિની સ્ત્રીના દરજ્જાને તપાસવા મેં અને મારા એમ. ફિલ વિદ્યાર્થી ભાસ્કર લેઉવાએ 'અડાલજ ગામમાં અનુસૂચિત જાતિની સ્ત્રીઓનો દરજ્જો' એ વિષય પર સંશોધન કર્યું. જેમાંથી પ્રસ્તુત પેપરમાં 'અડાલજ ગામમાં અનુસૂચિત જાતિની સ્ત્રીઓનો સામાજિક દરજ્જો' એ શિર્ષક હેઠળ પેપર રજૂ કર્યું છે.

અભ્યાસ પદ્ધતિ:

પ્રસ્તુત અભ્યાસનો હેતુ અનુસૂચિત જાતિની સ્ત્રીઓની પ્રાથમિક માહિતી મેળવી તેમનાં સામાજિક દરજ્જામાં લગ્ન અને કુટુંબક્ષેત્રનો દરજ્જો તપાસવાનો હતો.

અડાલજ ગામમાંથી મતદાર યાદીમાંથી યદચ્છ નિદર્શન પદ્ધતિ દ્વારા ૧૨૭ સ્ત્રીઓની નિદર્શ તરીકે પસંદ કરી જેમાંથી ૧૭ બહેનોએ મુલાકાત આપી ન હતી એટલે ૧૦૦ બહેનો પાસેથી મુલાકાત અનુસૂચિત દ્વારા માહિતી મેળવી.

તેઓનાં સામાજિક દરજ્જામાં પ્રાથમિક માહિતી ઉપરાંત, સ્ત્રી જન્મ, જન્મની ઉજવણી, સામાજીકરણ, લગ્નની વય, જીવનસાથીની પસંદગી, લગ્નના રિવાજો, લગ્ન માટેનું ક્ષેત્ર, દહેજ, છૂટાછેડા, વૈધવ્ય વગેરે જેવા મુદ્દાઓને તપાસ્યા છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસ મુખ્યત્વે ચાર વિભાગમાં છે. પ્રથમ ભાગમાં અનુસૂચિત જાતિ અને સ્ત્રીનાં દરજ્જાની ચર્ચા કરી છે. બીજા વિભાગમાં ઉત્તરદાતાઓની પ્રાથમિક અને કૌટુંબિક માહિતી તપાસી છે. ત્રીજા વિભાગમાં તેઓનાં સામાજિક દરજ્જાનું વિવરણ કર્યું છે અને અંતમાં અભ્યાસના તારણો દર્શાવ્યા છે.

અડાલજ ગામ શહેરી સમુદાયની નજીક હોવાથી તેઓનાં દરજ્જામાં પરિવર્તનની શક્યતા વધુ છે.

અનુસૂચિત જાતિમાં સ્ત્રીઓ:

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં અનુસૂચિત જાતિ અનેકવિધ નામથી ઓળખાય છે. જે સમયાંતરે જુદી જુદી રીતે ઓળખાય છે. તેમના માટે પીરીયલ, અતિશુદ્ર, ચંડાલ, નામ શુદ્ર, હરિજન, અત્યંજ શબ્દ વાપરવામાં આવતા.

આઝાદી પછીથી ભારતના બંધારણમાં આ જાતિઓના વર્ગને 'અનુસૂચિત જાતિ' એવું નામ આપવામાં આવ્યું. અનુસૂચિત જાતિ એ કોઈ જાતિ/જ્ઞાતિ માટે વપરાતું નામ નથી, પરંતુ કેટલીક જ્ઞાતિઓને તેમના સામાજિક, આર્થિક અને શૈક્ષણિક પછાતપણાને કારણે એક જૂથમાં એકઠી કરીને જે વર્ગ હેઠળ મૂકી તે વર્ગને અપાયેલું સમુહવાચી નામ એટલે 'અનુસૂચિત જાતિ'. જો કે ભારતની અંદર 'જાતિ' (caste) શબ્દનો પ્રયોગ સર્વ પ્રથમ પોર્ટુગીઝ લોકોએ પ્રચલિત કર્યો હતો. (શ્રી નિવાસ એમ. એન. ૧૯૬૨)

આઝાદી પહેલા આ જ્ઞાતિઓનો દરજ્જો જુદો હતો. સ્વતંત્ર ભારતમાં તેમને બંધારણીય હક્કો ઉપરાંત વિશેષ અધિકારો આપવામાં આવ્યા. આ ઉપરાંત ઔદ્યોગીકરણ, શિક્ષણ, શહેરીકરણ સમાજ સુધારાની ચળવળ વગેરે જેવા પરિબળો એમાં સ્થાન પરિવર્તન માટે સહાયક બન્યા.

ગુજરાતમાં ૨૦૦૧ની વસતિ ગણતરી મુજબ અનુસૂચિત જાતિની કુલ ૩,૫૯,૨૭૧૫ વ્યક્તિમાંથી ૧,૮૬,૬૨૮૩ પુરુષો અને ૧,૭૨,૬૪૩૨ સ્ત્રીઓ છે. જે કુલ વસતિના ૭.૦૯ ટકા થાય છે. (ડાયરેક્ટર ઓફ સેન્સસ ઓપરેશન્સઃ ૨૦૦૪-૦૫ : ૨૬) આ સમૂહમાં પુરુષ કરતાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ઓછું છે. સૌથી વધુ પ્રમાણ સુરેન્દ્રનગર (૧૦.૯૭%), બનાસકાંઠામાં (૧૦.૮૪%) અને અમદાવાદમાં (૧૦.૬૭%) છે. ગાંધીનગર જિલ્લામાં આ વસતિનું પ્રમાણ ૮.૬૯ ટકા છે. મારો અભ્યાસ અડાલજ ગામનો છે. ૨૦૦૧ની વસતિ ગણતરી મુજબ અડાલજ ગામની વસતિ ૯૭૭૪ છે. તેમાં ૫૦૦૪ પુરુષો અને ૪૭૭૦ સ્ત્રીઓ છે. અનુસૂચિત જાતિની સંખ્યા ૭૪૦ છે. તેમાં અંદાજે ૩૬૫ સ્ત્રીઓ અને ૩૭૫ પુરુષોનો સમાવેશ થાય છે. આ ગામમાં લગભગ બધી નાગરિક સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ છે.

ઉત્તરદાતાઓની પ્રાથમિક માહિતીઃ

પ્રસ્તુત અભ્યાસના ઉત્તરદાતાઓની વય, પેટા જ્ઞાતિ, વૈવાહિક દરજ્જો, શિક્ષણ, કુટુંબ તથા રહેઠાણ વિષયક માહિતીને પ્રાથમિક માહિતીમાં દર્શાવી છે. જેનાથી તેઓની પશ્ચાદ્ ભૂમિકા સ્પષ્ટ થાય છે.

ટેબલ-૧

ઉત્તરદાતાઓનું વયજૂથ

ક્રમ	વિગત	સંખ્યા	ટકા
૧.	૧૮ થી ૨૭	૨૬	૨૬
૨.	૨૮ થી ૩૭	૩૫	૩૫
૩.	૩૮ થી ૪૭	૦૭	૦૭
૪.	૪૮ થી ૫૭	૧૫	૧૫
૫.	૫૮ થી ૬૭	૧૩	૧૩
૬.	૬૮ થી વધુ	૦૪	૦૪
	કુલ	૧૦૦	૧૦૦

ટેબલ-૨

ઉત્તરદાતાઓની પેટાજ્ઞાતિ

ક્રમ	વિગત	સંખ્યા	ટકા
૧.	ચમાર	૬૩	૬૩
૨.	વણકર	૦૩	૦૩
૩.	ગરો બ્રાહ્મણ	૧૭	૧૭
૪.	સાધુબાવા	૦૭	૦૭
૫.	ભંગી	૦૮	૦૮
૬.	નાડીયા	૦૧	૦૧
૭.	તુરી	૦૧	૦૧

ટેબલ-૩

ઉત્તરદાતાઓનો વૈવાહિક દરજ્જો

ક્રમ	વિગત	સંખ્યા	ટકા
૧.	અપરિણત	૧૦	૧૦
૨.	સગાઈ થયેલ	૦૫	૦૫
૩.	પરણિત	૬૨	૬૨
૪.	વિધવા	૨૧	૨૧
૫.	ત્યકતા	૦૦	૦૦
૬.	છૂટાછેડા	૦૨	૦૨

ટેબલ-૪

ઉત્તરદાતાઓમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ

ક્રમ	વિગત	ચાલુ	ટકા	સંખ્યા	ટકા
૧.	અશિક્ષિત	-	-	૨૦	૨૦
૨.	લખતાં-વાંચતા આવડે	-	-	૦૪	૦૪
૩.	પ્રાથમિક	-	-	૫૩	૫૩
૪.	માધ્યમિક	-	-	૧૫	૧૫
૫.	ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક	-	-	૦૪	૦૪
૬.	સ્નાતક	૦૧	૦૧	૦૧	૦૧
૭.	અનુસ્નાતક	૦૧	૦૧	-	-
૮.	અન્ય	-	-	૦૧	૦૧
	કુલ	૦૨	૦૨	૯૮	૯૮

ઉપર્યુક્ત ટેબલ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, આ ઉત્તરદાતાઓ મહદ્ અંશે ૧૮ થી ૩૭ વર્ષના છે અને ચોથા ભાગ ઉપરાંતના ઉત્તરદાતાઓ ૪૮ થી વધુ વય ધરાવે છે.

અનુસૂચિત જાતિની ચમાર પેટાજ્ઞાતિ છે. આ ઉપરાંત ભંગી સાધુબાવા, ગરો બ્રાહ્મણ વગેરે પેટાજ્ઞાતિનો સમાવેશ થાય છે. પરિણીત અને વિધવા ઉત્તરદાતાઓનું પ્રમાણ વધુ છે. ૮૦% ઉત્તરદાતાઓ સાક્ષર છે. પરંતુ ઉચ્ચ અભ્યાસનું પ્રમાણ ઓછું જોવા મળે છે.

કૌટુંબિક માહિતી:

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ૪૩ ટકા ઉત્તરદાતાઓ સંયુક્ત અને ૫૭ ટકા ઉત્તરદાતાઓ વિભક્ત કુટુંબ ધરાવે છે. તેઓના કુટુંબમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ જોતાં,

ટેબલ-૫

ઉત્તરદાતાઓના કુટુંબમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ

ક્રમ	વિગત	સ્ત્રી શિક્ષણ		પુરુષ શિક્ષણ		કુલ શિક્ષણ	
		સંખ્યા	ટકા	સંખ્યા	ટકા	સંખ્યા	ટકા
૧.	નિરક્ષર	૫૦	૧૦.૮૨	૩૨	૬.૯૩	૮૨	૧૭.૭૫
૨.	પ્રાથમિક	૧૧૪	૨૪.૬૮	૯૫	૨૦.૫૬	૨૦૯	૪૫.૨૫
૩.	માધ્યમિક	૩૯	૮.૪૪	૬૨	૧૩.૪૨	૧૦૧	૨૧.૮૬
૪.	ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક	૧૪	૩.૦૩	૨૨	૪.૭૭	૩૬	૭.૮૦
૫.	સ્નાતક	૭.	૧.૫૧	૧૬	૩.૪૬	૨૩	૪.૯૭
૬.	અનુસ્નાતક	૨.	૦.૪૩	૭	૧.૫૨	૯	૧.૯૫
૭.	અન્ય	૨	૦.૪૩	–	–	૨	૦.૪૩
	કુલ	૨૨૮	૪૯.૩૪	૨૩૪	૫૦.૬૬	૪૬૨	૧૦૦.૦૦

ઉપર્યુક્ત ટેબલ પરથી જોવા મળે છે કે, પહેલાના સમયમાં શુદ્ર માટે શિક્ષણની તક ન હતી, તે હવે મળી છે, પરંતુ આજે પણ અડધા ભાગ જેટલા ઉત્તરદાતાઓના કુટુંબમાં પ્રાથમિક કક્ષાનું જ શિક્ષણ જોવા મળે છે.

કુટુંબનાં સભ્યોનો વ્યવસાય:

પરંપરાગત ભારતીય સમાજમાં વ્યવસાય જ્ઞાતિ આધારિત હતો અને જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાનું તે મહત્વનું લક્ષણ હતું. આ ઉત્તરદાતાઓના કુટુંબનાં સભ્યોનો વ્યવસાય તપાસતાં,

ટેબલ-૬

ઉત્તરદાતાઓના કુટુંબના સભ્યોનો વ્યવસાય

ક્રમ	વિગત	સ્ત્રીઓ		પુરુષો		કુલ	
		સંખ્યા	ટકા	સંખ્યા	ટકા	સંખ્યા	ટકા
૧.	નોકરી	૧૭	૧૧.૪૧	૩૪	૨૨.૮૨	૫૧	૩૪.૨૩
૨.	વ્યવસાય	૪	૨.૬૮	૧૭	૧૧.૪૧	૨૧	૧૪.૦૬
૩.	મજૂરી	૨૫	૧૬.૭૮	૫૨	૩૪.૬૦	૭૭	૫૧.૬૮
	કુલ	૪૬	૩૦.૮૭	૧૦૩	૬૬.૧૩	૧૪૬	૧૦૦.૦૦

અભ્યાસ હેઠળની સ્ત્રીઓમાં પુરુષો કરતાં આર્થિક સહભાગીપણાનું પ્રમાણ ઓછું છે. જો કે એમાં મજૂરી કરતી સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ વધુ છે.

કુટુંબની માસિક આવક :

જુદી જુદી આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલા સભ્યો અને એમની સંયુક્ત આવકમાંથી કુટુંબની માસિક આવક જોતાં,

ટેબલ-૭

ઉત્તરદાતાઓના કુટુંબની માસિક આવક

ક્રમ	વિગત	સ્ત્રીઓ		પુરુષો		કુલ	
		સંખ્યા	ટકા	સંખ્યા	ટકા	સંખ્યા	ટકા
૧.	૧ થી ૧૦૦૦	૧૮	૧૨.૦૮	૧૫	૧૦.૦૭	૩૩	૨૨.૧૫
૨.	૧૦૦૧ થી ૨૦૦૦	૧૮	૧૨.૦૮	૪૫	૩૦.૨૦	૬૩	૪૨.૨૮
૩.	૨૦૦૧ થી ૩૦૦૦	૩	૨.૦૧	૧૫	૧૦.૦૭	૧૮	૧૨.૦૮
૪.	૩૦૦૧ થી ૪૦૦૦	-	-	૬	૪.૦૩	૬	૪.૦૩
૫.	૪૦૦૧ થી ૫૦૦૦	-	-	૩	૨.૦૧	૩	૨.૦૧
૬.	૫૦૦૧ થી વધુ	૭	૪.૭૦	૧૯	૧૨.૭૫	૨૬	૧૭.૪૫
	કુલ	૪૬	૩૦.૮૭	૧૦૩	૬૯.૧૩	૪૯	૧૦૦.૦૦

પ્રસ્તુત ટેબલમાં સ્પષ્ટ જોવા મળે છે કે પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની માસિક આવક ખૂબ જ નીચી છે. તેમજ ૫૦૦૧ થી વધુ આવક ધરાવતી સ્ત્રીઓની સંખ્યા પુરુષોની તુલનામાં ઓછી છે.

રહેઠાણ:

પ્રસ્તુત અભ્યાસના બધા જ ઉત્તરદાતાઓ ગ્રામીણ જ્ઞાતિની પરંપરા મુજબ ગામની બહાર અલાયદા વિસ્તારમાં રહે છે. જો કે તેમના રહેઠાણોમાં આંબેડકરવાસ, ઈંદિરાનગર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ૮૦% ઉત્તરદાતાઓ અહીંના સ્થાયી છે. તેમનાં રહેઠાણોમાં પાકા મકાનો પણ જોવા મળે છે. સવલતની દૃષ્ટિએ જોતાં,

ટેબલ-૮

ઉત્તરદાતાના રહેઠાણમાં સગવડો

ક્રમ	વિગત	હા	ટકા	ના	ટકા
૧.	અલગ રસોડું	૬૫	૬૫	૩૫	૩૫
૨.	બાથરૂમ	૭૪	૭૪	૨૬	૨૬
૩.	સંડાસ	૭૯	૭૯	૨૧	૨૧
૪.	પાણીની સગવડ	૯૬	૯૬	૦૪	૦૪
૫.	વીજળી	૯૨	૯૨	૦૮	૦૮
૬.	ટી.વી.	૮૮	૮૮	૧૨	૧૨
૭.	ફ્રિઝ	૧૨	૧૨	૮૮	૮૮
૮.	ફોન	૧૧	૧૧	૮૯	૮૯
૯.	ઘરઘંટી	૦૧	૦૧	૯૯	૯૯
૧૦.	અન્ય	-	-	-	-

લગભગ પોણા ભાગના ઉત્તરદાતાઓના ઘરમાં અલગ રસોડું, બાથરૂમ અને સંડાસની સગવડો છે. જ્યારે પાણી, વિજળી અને ટી.વી. જેવી સગવડો થોડાક ઉત્તરદાતાઓ સિવાય લગભગ બધા જ ઉત્તરદાતાઓના ઘરમાં છે. આ ઉપરાંત ફ્રીજ, ફોન, ઘરઘંટી, જેવા મોંઘા ઉપકરણો ખૂબ જ ઓછા ઉત્તરદાતાઓના ઘરમાં જોવા મળ્યા છે. જે તેમની આર્થિક સ્થિતિ સૂચવે છે. શહેરી સમુદાયથી નજીક હોવાથી આ પરિસ્થિતિ જોવા મળે છે.

સામાજિક દરજ્જો:

ભારતીય હિન્દુ સમાજમાં પુત્ર જન્મનું મહત્વ સવિશેષ હોવાને લીધે સ્ત્રીઓના જન્મની ઉપેક્ષા થાય છે. પુત્રના ઉછેરને વધારે પડતું મહત્વ અપાતું હોવાથી, પુત્રીના ઉછેરમાં ભેદભાવ ભર્યું વર્તન રાખવામાં આવતું હોય છે. તેમની જરૂરિયાતો ઉપર કાપ મૂકવામાં આવે છે, પુત્રીના શિક્ષણ કરતાં પુત્રના શિક્ષણ પર વધારે ભાર મુકવામાં આવે છે, તેમજ તેનું સામાજિકરણ જ એવી રીતે કરવામાં આવતું હોય છે કે તેની મેળે જ પુરુષોની સત્તાને સ્વીકારી લે. આમ પુત્રીઓના સામાજિકરણમાં ભેદભાવ રાખવામાં આવતો હોય છે.

આ અંગે અભ્યાસમાં તપાસતાં,

ટેબલ-૯

ઉત્તરદાતાઓના સામાજિકરણમાં ભેદભાવ

ક્રમ	વિગત	હા	ટકા	ના	ટકા
૧.	જરૂરિયાત સંતોષવામાં	૨૦	૨૦	૮૦	૮૦
૨.	ઉછેરમાં	૩૦	૩૦	૭૦	૭૦
૩.	શિક્ષણમાં	૫	૫	૯૫	૯૫
૪.	સામાજિકરણમાં	૪૩	૪૩	૫૭	૫૭
૫.	આરોગ્યમાં	૨	૨	૯૮	૯૮
૬.	અન્ય	-	-	-	-

બાળકોની આર્થિક જરૂરિયાત અને આરોગ્યમાં હવે ઓછો ભેદ રખાય છે. પરંતુ ઉછેર અને સમાજીકરણમાં માતાપિતા ભેદભાવ પૂર્ણ વર્તન રાખતાં જોવા મળે છે.

લગ્ન વિષયક દરજ્જો:

સ્ત્રીનો લગ્ન વિષયક દરજ્જો તેને પાત્ર પસંદગીમાં અપાતી છૂટ, લગ્નમાં દહેજ, લગ્ન અંગેના રીવાજો, વિધવા સ્ત્રીઓના અધિકારો, છૂટાછેડા અંગે અપાતી છૂટ વગેરેને આધારે તપાસી શકાય.

દલિત સમાજમાં મહિલાઓનો લગ્ન વિષયક દરજ્જો તપાસવો હોય તો તે ઉપર જણાવેલ બાબતોને આધારે તપાસી શકાય છે. સામાન્ય રીતે દલિત સમાજમાં લગ્નની બાબતમાં મહિલાઓની ભૂમિકા નગણ્ય હોય છે. તેમાં મોટાભાગે મા-બાપ જ લગ્ન ગોઠવતા હોય છે. જો કે તેમાં યુવકજ્યુવતીને એકાંત રૂમમાં બેસીને વાતચીત કરવાની છૂટ આપવામાં આવે છે. તેમણે ૧૦-૧૫ મિનિટના સમયમાં વાતચીત કરીને પોતાની સંમતિ આપવાની હોય છે. તેથી એકબીજાને વધુ જાણવા કે સમજવાનો અવસર તેમને મળતો નથી. તેમજ ઘણીવાર કન્યાના લગ્નમાં માતા-પિતાનો નિર્ણય જ આખરી રહેતો હોય છે. લગ્ન બાદ તેનો દરજ્જો ઘરમાં ગૌણ બની જતો હોય છે. વિધવા સ્ત્રી (દલિત)ને સમાજમાં અનેક નિર્યોગ્યતાઓ ભોગવવી પડે છે. તે સામાજિક ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં ખાસ સહભાગી થઈ શકતી નથી.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં અનુસૂચિત જાતિની સ્ત્રીઓની લગ્ન વય, જીવનસાથી પસંદગી, લગ્ન અંગેના રીવાજો, પ્રેમલગ્ન, દહેજ, લગ્ન બાદ કુટુંબમાં દરજ્જો, છૂટાછેડા અને વિધવા સ્ત્રીઓનો દર-જો તપાસવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

લગ્નની વય:

લગ્ન સમયે વ્યક્તિની ઉંમર મહત્વની બને છે. ઉંમર સંદર્ભે કજોડા, દાંપત્યજીવન ઉપર વિઘાતક અસર કરી શકે છે. આપણા સમાજ સુધારકો પૈકીના શ્રી રા. બ. હરવિલાસ શારડાના પ્રયાસોના પરિણામે ૧૯૨૯માં બાળલગ્ન પ્રતિબંધક ધારો (શારડા એક્ટ) પસાર કરવામાં આવ્યો. સમયાનુક્રમે લગ્નવયમાં સુધારા પણ થતા ગયાં અને ૧૯૫૫ના હિન્દુ મેરેજ એક્ટમાં છોકરીની વય ૧૮ તથા છોકરાની વય ૨૧ નક્કી કરવામાં આવી છે. આ કાયદા હેઠળ નાની વયે માતૃત્વ ધારણ કરતી બાલિકાઓના સ્વાસ્થ્યને રક્ષણ આપવાનો, બાળ વિધવાનું પ્રમાણ ઘટાડવાનો હેતુ પણ છે. જોકે નીચી જ્ઞાતિઓમાં અને અશિક્ષિતોમાં હજુ પણ લગ્નવય ઘણી નીચી જોવા મળે છે. તેમજ બાળલગ્નો હજારોની સંખ્યામાં થાય છે. ઉપરાંત ભારતમાં લગ્ની સરાસરી વય મર્યાદા નાની છે. વ્યક્તિના જીવનમાં તેના લગ્ન સમયની ઉંમર અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. નાની ઉંમરે થતા લગ્નમાં વ્યક્તિને સ્વ-પસંદગીનો અવકાશ રહેતો નથી. વળી, આ સમયે બંને પાત્રો એકબીજાથી અપરિચિત હોવાની પૂરેપૂરી સંભાવના રહે છે અને પુખ્ત થતાં -થારે લગ્નજીવન શરૂ કરે છે

ત્યારે પરસ્પરના દેખાવ, શિક્ષણ, વિચારો, વલણો, માન્યતાઓ ઈત્યાદિમાં વિરોધાભાસ જણાતા વિસંવાદિતા ઉભી થવાની શક્યતા રહે છે.

મારા ઉત્તરદાતાઓની લગ્નની વય જોતાં

ટેબલ-૧૦

ઉત્તરદાતાઓની લગ્નની વય

ક્રમ	વિગત	સંખ્યા	ટકા
૧.	૧૮ થી ૨૨	૮૫	૮૫
૨.	૨૩ થી ૨૭	૧૫	૧૫
૩.	૨૮ થી વધુ	-	-
	કુલ	૧૦૦	૧૦૦

ઉપર્યુક્ત ટેબલ જોતા જણાય છે કે, ૮૫ ટકા ઉત્તરદાતાઓએ લગ્નની વય ૧૮ થી ૨૨ની જણાવી છે, જ્યારે ૧૫ ટકા ઉત્તરદાતાઓએ તેમની લગ્નની વય ૨૩ થી ૨૭ વર્ષની હોવાનું જણાવે છે. જ્યારે ૨૮ થી વધુ વર્ષની વયમાં લગ્ન થતાં હોવાનું એકપણ ઉત્તરદાતા જણાવતા નથી.

આ અભ્યાસમાં ઉત્તરદાતાઓ પાસેથી પ્રાપ્ત થતી માહિતીના આધારે એમ કહી શકાય કે ઉત્તરદાતાઓના સમુદાયમાં લગ્ન વધુ પ્રમાણમાં ૧૮ થી ૨૨ વર્ષની વયમાં થતાં હોય છે.

સગાઈ અને લગ્નની વય:

અનુસૂચિત જાતિમાં લગ્ન પહેલા સામાજિક રીવાજ અનુસાર સગાઈ કરવામાં આવે છે અને સગાઈ બાદ કેટલાં સમયે લગ્ન કરવામાં આવે છે તે બાબત સ્ત્રીઓના દરજ્જા ઉપર અસર કરે છે. જો સગાઈ કર્યા બાદ એક અથવા બે વર્ષ સુધી લગ્ન કરવામાં ન આવે અને તેને સાથે હરવાફરવા દેવામાં આવે તો તેઓ એકબીજાના વિચારો, તેમની પસંદ-નાપસંદને વધુ સારી રીતે સમજી શકે. જે તેમના લગ્ન જીવનમાં મદદરૂપ બને છે.

મારા ઉત્તરદાતાઓની સગાઈ અને લગ્નની વય જોતાં,

ટેબલ-૧૧

ઉત્તરદાતાની સગાઈ અને લગ્નની વય

ક્રમ	વિગત વર્ષ	સગાઈ	ટકા	લગ્ન	ટકા
૧.	૧૫	૧૫	૧૫.૬૩	૦૩	૩.૪૧
૨.	૧૬	૮	૮.૩૩	૧૪	૧૫.૯૧
૩.	૧૭	૩૨	૩૩.૩૩	૦૯	૧૦.૨૨
૪.	૧૮	૨૨	૨૨.૯૨	૨૭	૩૦.૬૮
૫.	૧૯	૧૩	૧૩.૫૪	૧૯	૨૧.૫૯
૬.	૨૦	૪	૪.૧૭	૧૨	૧૩.૬૪
૭.	૨૧	૦	૦.૦૦	૦૩	૩.૪૧
૮.	૨૨	૧	૧.૦૪	-	-
૯.	૨૬	૧	૧.૦૪	૦૧	૧.૧૪
	કુલ	૯૬	૧૦૦	૮૮	૧૦૦

આમ ઉપર્યુક્ત ટેબલમાં સગાઈ થયેલ ઉત્તરદાતાઓની સગાઈની વય જોતા ૫૭.૨૮ ટકા ઉત્તરદાતાઓની સગાઈ ૧૮ વર્ષની નાની વયે થયેલ છે. જ્યારે ૪૨.૭૨ ટકા ઉત્તરદાતાઓની સગાઈ ૧૮ વર્ષથી વધારે વયે થયેલ છે. ૧૮ વર્ષથી નાની વયે લગ્ન થયેલા ઉત્તરદાતાઓની સંખ્યા ૨૯.૫૪ ટકાની છે. જ્યારે ૭૦.૪૬ ટકા ઉત્તરદાતાઓના લગ્ન ૧૮ વર્ષ અને તેથી વધુ ઉંમરે થયેલ જણાવેલ છે.

આ અભ્યાસમાં ઉત્તરદાતાઓની સગાઈની વય ઘણી નીચી જોવા મળે છે. તેમજ નાની વયે સ્ત્રીઓના લગ્નની વયનું પ્રમાણ પણ ૧/૪ જેટલું જોવા મળે છે. જે તેમના સમુદાયમાં લગ્નની વય દર્શાવે છે.

જીવનસાથીની પસંદગીમાં ધ્યાનમાં રાખવામાં આવતી બાબતો:

ઉત્તરદાતાઓના જીવનસાથીની પસંદગી વખતે વ્યક્તિ કે કુટુંબના સભ્યો દ્વારા કઈ બાબતોને વધારે મહત્વ આપવામાં આવે છે તે બાબત સ્ત્રીઓના દરજ્જા ઉપર અસર કરે છે.

મારા અભ્યાસમાં આ અંગે વ્યક્તિનું કુટુંબ, શિક્ષણ, દેખાવ, આવક, નોકરી-વ્યવસાય, શારીરિક સૌષ્ઠવ વગેરેમાંથી કઈ બાબતને વધારે મહત્વ અપાય છે તે અંગેની માહિતી અગ્રીમતા ક્રમને આધારે મેળવતા જણાયું છે કે,

ટેબલ-૧૨

જીવનસાથીની પસંદગીમાં ધ્યાનમાં રાખવામાં આવતી બાબતો

ક્રમ	વિગત	ઉતરતો ક્રમ (ટકા)								અગ્રિમતા આપી નથી	
		૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	સંખ્યા	ટકા
૧.	વ્યક્તિનું કુટુંબ	૨૩	૧૦	૫	૮	૧૬	૧૯	૧૯	૦	૬૨	૧૦૦
૨.	શિક્ષણ	૧૭	૩૦	૧૬	૧૮	૧૦	૮	૧	૦	૩૭	૧૦૦
૩.	દેખાવ	૪	૭	૨૦	૨૯	૨૫	૧૩	૨	૦	૬૯	૧૦૦
૪.	આવક	૧૧	૧૨	૨૨	૧૯	૧૬	૧૨	૮	૦	૫૫	૧૦૦
૫.	નોકરી-વ્યવસાય	૨૪	૨૭	૨૦	૧૧	૧૪	૪	૦	૦	૨૯	૧૦૦
૬.	કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા	૧૬	૯	૧૦	૮	૧૫	૨૪	૧૮	૦	૬૫	૧૦૦
૭.	શારીરિક સૌષ્ઠવ	૫	૫	૭	૭	૪	૨૦	૫૨	૦	૮૩	૧૦૦
૮.	અન્ય	૦	૦	૦	૦	૦	૦	૦	૦	-	-

જીવનસાથીની પસંદગીમાં ઉત્તરદાતાઓએ વિવિધ અગ્રિમતા દર્શાવી છે.. એમાંથી મુખ્ય ત્રણ અગ્રિમતાઓ જોતા,

વ્યક્તિનું કુટુંબ:

મારા ૬૨ ટકા ઉત્તરદાતાઓએ આ બાબતને કોઈ અગ્રિમતા આપી નથી. જ્યારે ૩૮ ટકા ઉત્તરદાતાઓએ વિવિધ અગ્રિમતા આપી છે. જેમાંથી ૨૩ ટકા ઉત્તરદાતાઓએ પ્રથમ, ૧૦ ટકા ઉત્તરદાતાઓએ દ્વિતિય અને ૫ ટકા ઉત્તરદાતાઓએ તૃતીય અગ્રિમતા આપી છે.

શિક્ષણ:

૩૭ ટકા ઉત્તરદાતાઓએ શિક્ષણને કોઈ અગ્રિમતા આપી નથી. જ્યારે ૬૩ ટકા ઉત્તરદાતાઓએ વિવિધ અગ્રિમતા આપી છે. જેમાંથી ૧૭ ટકા ઉત્તરદાતાઓએ પ્રથમ, ૩૦ ટકા ઉત્તરદાતાઓએ દ્વિતીય અને ૧૬ ટકા ઉત્તરદાતાઓએ તૃતીય અગ્રિમતા દર્શાવી છે.

દેખાવ:

વ્યક્તિનો શારીરિક દેખાવ કેવો છે તે બાબત પણ જીવનસાથીની પસંદગીમાં મહત્વની બને છે. આ અંગે મારા ૬૯ ટકા ઉત્તરદાતાઓએ કોઈ અગ્રિમતા આપી નથી. જ્યારે ૩૧ ટકા ઉત્તરદાતાઓએ વિવિધ અગ્રિમતા આપી છે. જેમાં ૪ ટકા ઉત્તરદાતાઓએ આ બાબતને પ્રથમ, ૭ ટકા ઉત્તરદાતાઓએ દ્વિતિય અને ૨૦ ટકા ઉત્તરદાતાઓએ તૃતીય અગ્રિમતા દર્શાવી છે.

આવક:

ગારા ૫૫ ટકા ઉત્તરદાતાઓએ આવકને કોઈ અગ્રિમતા આપી નથી. જ્યારે ૪૫ ટકા ઉત્તરદાતાઓએ વિવિધ અગ્રિમતા આપી છે. જેમાંથી ૧૧ ટકા ઉત્તરદાતાઓએ પ્રથમ, ૧૨ ટકા ઉત્તરદાતાઓએ દ્વિતીય અને ૨૨ ટકા ઉત્તરદાતાઓએ તૃતીય અગ્રિમતા આપી છે.

નોકરી-વ્યવસાય:

વર્તમાન સમયમાં મોંઘવારીના લીધે હવે નોકરી-વ્યવસાય કરતી વ્યક્તિને જીવનસાથીની પસંદગીમાં પ્રથમ અગ્રિમતા અપાતી થઈ છે, ત્યારે તે અંગે જોતાં ૨૯ ટકા ઉત્તરદાતાઓએ આ બાબતને કોઈ અગ્રિમતા આપી નથી જ્યારે ૭૧ ટકા ઉત્તરદાતાઓએ વિવિધ અગ્રિમતા આપી છે. જે પૈકીની ૨૪ ટકા ઉત્તરદાતાઓએ પ્રથમ, ૨૭ ટકા ઉત્તરદાતાઓએ દ્વિતિય અને ૨૦ ટકા ઉત્તરદાતાઓએ તૃતીય અગ્રિમતા આપી છે.

કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા:

સમાજમાં વ્યક્તિના કુટુંબની કેટલી પ્રતિષ્ઠા છે તે બાબત પણ જીવનસાથીની પસંદગી ઉપર અસર કરે છે. આ બાબતને મારા ૬૫ ટકા જેટલા ઉત્તરદાતાઓએ કોઈ અગ્રિમતા ન આપતા માત્ર ૩૫ ટકા ઉત્તરદાતાઓએ જ વિવિધ અગ્રિમતા આપી છે. જેમાંથી ૧૬ ટકા ઉત્તરદાતાઓએ પ્રથમ, ૯ ટકા ઉત્તરદાતાઓએ દ્વિતિય અને ૧૦ ટકા ઉત્તરદાતાઓએ તૃતીય અગ્રિમતા આપી છે.

શારીરિક સૌષ્ઠવ:

કુલ ઉત્તરદાતાઓ પૈકીના ૮૩ ટકા ઉત્તરદાતાઓ શારીરિક સૌષ્ઠવને કોઈ અગ્રિમતા આપતા નથી. જ્યારે માત્ર ૧૭ ટકા ઉત્તરદાતાઓ જ વિવિધ અગ્રિમતા આપે છે. જેમાંથી ૫ ટકા ઉત્તરદાતાઓએ પ્રથમ, ૫ ટકા ઉત્તરદાતાઓએ દ્વિતીય અને ૭ ટકા ઉત્તરદાતાઓ તૃતીય અગ્રિમતા આપે છે.

આમ ઉત્તરદાતાઓએ આપેલી માહિતી ઉપરથી એમ જણાય છે કે મારા અભ્યાસ હેઠળની જાતિમાં જીવનસાથીની પસંદગી કરવામાં સૌથી વધારે મહત્વ નોકરી-વ્યવસાયને આપવામાં આવે છે. ત્યારબાદ શિક્ષણ, આવકને મહત્વ આપવામાં આવે છે. ત્યારબાદ ક્રમશઃ વ્યક્તિનું કુટુંબ, કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા અને છેવટે શારીરિક સૌષ્ઠવને મહત્વ અપાય છએ. શિક્ષણ વધતાં એમાં બદલાવ આવ્યો છે.

જીવનસાથીની પસંદગી:

ભારતીય સમાજમાં જીવનસાથીની પસંદગી માટે પ્રત્યેક સમુહમાં વિશિષ્ટ રીતિ હોય છે.

ઉત્તરદાતાઓના જીવનસાથીની પસંદગીની રીત અંગે પૂછતાં,

ટેબલ-૧૩

ઉત્તરદાતાઓના સમુદાયમાં જીવનસાથીની પસંદગી

ક્રમ	વિગત	સંખ્યા	ટકા
૧.	વડીલ યોજીત	૦૭	૦૭
૨.	સ્વ-પસંદગી	૦૨	૦૨
૩.	સ્વ-પસંદગી અને માતા-પિતાની સંમતિ	૯૧	૯૧
	કુલ	૧૦૦	૧૦૦

આ અભ્યાસ હેઠળના સમુદાયમાં જીવનસાથીની પસંદગી મોટાભાગે સ્વ-પસંદગી અને વડિલો એટલે કે માતા-પિતાની સંમતિથી થતી હોવાનું જણાય છે.

પરંપરાગત ભારતીય સંયુક્ત કુટુંબમાં કુટુંબના અગત્યના નિર્ણયોમાં વડિલોની ભૂમિકા મહત્વની રહી છે, જે આજે પણ જળવાય છે. એક બાજુ હવે અનેકવિધ પરિબળોને લીધે સ્વ-પસંદગીના લગ્ન સ્વીકાર્ય બનતા જાય છે. જેમાં કદાચ સ્ત્રીને અત્યાચારનો ઓછો અવકાશ હશે. પરંતુ પોતાની પુત્રીને ભવિષ્યમાં કોઈ દુઃખ આવી પડે તો એક પ્રકારનું સામાજિક નિયંત્રણ સામા પક્ષ પર રહે એવા હેતુથી વડિલોની સંમતિથી ઉત્તરદાતાના જીવનસાથીની પસંદગી થાય છે. આમ છતાં અત્યાચારનો ભોગ બન્યા છે એ વાસ્તવિકતા છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ૯૧ ટકા ઉત્તરદાતાઓમાં જીવનસાથીની પસંદગીમાં સ્વ-પસંદગી અને માતા-પિતાની ઈચ્છા એ પસંદગીનું ધોરણ રહ્યું છે.

લગ્ન અંગેના રીવાજોઃ

અનુસૂચિત જાતિ હિન્દુ ધર્મ પાળે છે. તેથી તેમાં લગ્ન હિન્દુ ધાર્મિક વિધી મુજબ થાય છે તેમ છતાં હિન્દુ ધર્મમાં અનેક જ્ઞાતિઓ અને પેટાજ્ઞાતિઓ આવેલી છે. તેથી તે બધામાં લગ્નના રીવાજોમાં થોડા ઘણા તફાવતો જોવા મળે છે.

લગ્નનું મૂહર્ત, ગણેશ સ્થાપન તથા લગ્ન વધામણીઃ

જાન પ્રસ્થાન, સ્વાગત, ચોરી, સમપદી, માયરુ ભરવું, દાયુ આપવું, જાનની વિદાય પછી વરપક્ષના ઘરે વિધી કરાવવામાં આવે છે.

લગ્નમાં લેવડદેવડઃ

બધા જ ઉત્તરદાતાઓ જણાવે છે કે તેમનાં સમાજમાં લગ્ન સમયે રોકડરકમ અને વસ્ત્રો સ્વરૂપે કન્યાપક્ષ તરફથી દહેજ આપવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત લગ્ન પહેલા ચાંલ્લાની વિધીમાં પણ કન્યાપક્ષ તરફથી ભેટ સોગાદ અપાય છે.

સીમંત સમયે રોકડરકમ, વસ્ત્રો, અલંકાર અને જરૂરી ચીજવસ્તુઓ અપાય છે.

કૌટુંબિક નિર્ણયઃ

લગ્ન પછી કૌટુંબિક નિર્ણયોના અનુસંધાનમાં ૭૮ ટકા ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું કે પાત્ર પસંદગી, લગ્ન, ખરદી વગેરે જેવી બાબતમાં નિર્ણયની તક આપવામાં આવે છે જ્યારે ૨૨% ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું છે કે કૌટુંબિક નિર્ણયમાં તેમનો મત લેવામાં આવતો નથી.

છૂટાછેડાઃ

બધા જ ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું છે કે અમારા સમૂહમાં છૂટાછેડા સ્વીકૃત છે અને આ માટે સમાજના આગેવાનો કે કોર્ટ દ્વારા છૂટાછેડા લેવામાં આવે છે.

વિધવાનું સ્થાનઃ

અનુસૂચિત જાતિમાં સ્ત્રી વિધવા બને ત્યારે ચૂડાકર્મ, પોતાનું વસ્ત્ર, સવા મહિના સુધી ખૂણો પાળવો, અલંકારનો ખાસ કરીને ચાંલ્લો, અને મંગળસૂત્રનો ત્યાગ કરવો પડે છે. અહીં મંગાવવા પડે છે. તેઓને માંગલિક પ્રસંગોએ બોલાવવામાં નથી આવતા, કન્યાદાન નથી કરી શકતી. વિધવાઓનું જીવન થોડું કષ્ટદાયક હોય છે. પરંતુ પુનઃલગ્ન સ્વીકૃત છે.

લગ્નમાં આવેલું પરિવર્તનઃ

સભ્ય સમાજ સાથેના સંપર્કથી અને સંસ્કૃતિકરણની પ્રક્રિયાને લીધે અનુસૂચિત જનજાતિની સ્ત્રીઓમાં ઠેટલુંક પરિવર્તન આવ્યું છે.

- ૭૨% ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું કે લગ્ન પહેલા તેઓ કુંડલી કે જન્માક્ષર મેળવતા થયા છે.
- બધા જ ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું કે લગ્ન પહેલા ભાવી જીવનસાથી સાથે વાતચીત કરવા દેવામાં આવે છે.
- ૯૪% ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું કે પોતાની પેટાજ્ઞાતિમાં જ લગ્ન કરવા પડે છે. આંતરજ્ઞાતિય લગ્ન ઓછા સ્વીકૃત છે.
- ૮૦% ઉત્તરદાતાઓને મતે પ્રેમ લગ્ન હજુ આ સમૂહમાં સ્વીકૃત નથી. પરંતુ ૨૦% ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું કે પોતાની જ્ઞાતિમાં જો યોગ્ય પાત્ર ન મળતું હોય તો પ્રેમલગ્નનો વિકલ્પ સ્વીકાર છે, પરંતુ કુટુંબના બધા સભ્યોને તે માન્ય નથી.
- લગ્ન પહેલાના જાતિય સંબંધોમાં છૂટછાટ નથી.

તારણો

(૧) મોટાભાગના ઉત્તરદાતાઓ ૧૮ થી ૩૭ના વય જૂથના છે. ૬૩% ઉત્તરદાતાઓ ચમાર જ્ઞાતિના છે.

(૨) ૬૨% ઉત્તરદાતાઓ પરિણીત છે અને ૨૧% ઉત્તરદાતાઓ વિધવા છે. ૧૫% ઉત્તરદાતાઓ અપરિણીત છે.

(૩) આ ઉત્તરદાતાઓમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ વધુ છે. ઉચ્ચશિક્ષણનું પ્રમાણ ઓછું છે. તેઓનાં કુટુંબનાં સભ્યોમાં સ્ત્રી-પુરુષ શિક્ષણનું પ્રમાણ લગભગ સરખુ છે, પરંતુ આ સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણની બાબતમાં પ્રાથમિક કક્ષાનું શિક્ષણ જ વધુ છે.

(૪) સ્ત્રીઓમાં પુરુષો કરતાં આર્થિક સહભાગીપણાનું પ્રમાણ ઓછું છે. (૩૦.૮૭ ટકા) જેમાંથી ૧૬.૭૮ ટકા સ્ત્રીઓ મજૂરી કરે છે.

(૫) ૬૪.૪૩ ટકા ઉત્તરદાતાઓના કુટુંબની માસિક આવક ૨૦૦૦ રૂ. જેટલી છે. જે તેમનું નિમ્ન આર્થિક સ્તર સૂચવે છે અને એમાં પણ સ્ત્રીઓની માસિક આવક ઘણી ઓછી છે.

(૬) ૪૩% ઉત્તરદાતાઓ સંયુક્ત કુટુંબમાં અને ૫૭% ઉત્તરદાતાઓ વિભક્ત કુટુંબમાં રહે છે. જેઓના નિવાસસ્થાન ગામની બહાર છે. જો કે તેઓને પોતાનું પાકુ કે અર્ધપાકુ મકાન છે જેમાં જરૂરી સવલતો છે. મોંઘા ઉપકરણો બધાના ઘરમાં ઉપલબ્ધ નથી.

(૭) ૮૧% ઉત્તરદાતાઓના કુટુંબમાં પુત્રી જન્મ આવકાર્ય છે. ૩૦ ટકા ઉત્તરદાતાઓ પુત્રી જન્મની ઉજવણી કરતાં નથી. ૭૦% ઉત્તરદાતાઓ આની ઉજવણી કરે છે. જેમાં મોટેભાગે જલેબી વહેંચે છે. જો કે ઉછેર અને સમાજીકરણમાં કેટલેક અંશે ભેદભાવ જરૂર રખાય છે.

(૮) ૮૫% ઉત્તરદાતાઓની લગ્નવય ૧૮ થી ૨૨ની છે. જો કે તેઓની સગાઈ ૧૮ વર્ષ પહેલા પણ થાય છે. જીવનસાથીની પસંદગીમાં તેઓએ આપેલ અગ્રિમતામાં મુજબ ક્રમશઃ નોકરી કે વ્યવસાય, શિક્ષણ, આવક, વ્યક્તિનું કુટુંબ, પ્રતિષ્ઠા અને શારીરિક સૌષ્ઠવને મહત્વ આપે છે. જીવનસાથીની પસંદગીમાં માતાપિતાની સંમતિથી સ્વપસંદગીને તક અપાય છે.

(૯) અનુસૂચિત જાતિમાં સગાઈ તથા લગ્નની વિધિ સવર્ણ હિંદુઓ જેવી છે. સવર્ણ હિંદુઓની જેમ લગ્નમાં હવે કેટલેક અંશે જન્માક્ષરનું મહત્વ વધ્યું છે, જીવનસાથીની પસંદગીમાં પાત્રને લગ્ન પહેલા મળવાની છૂટ અપાય છે. જો કે ૯૪% હજુ પોતાની પેટા જ્ઞાતિને જ મહત્વ આપે છે અને પ્રેમલગ્નનો બહુ સ્વીકાર કરતા નથી. લગ્ન પહેલાની જાતિય છૂટછાટ પ્રતિબંધિત છે.

(૧૦) આ જાતિમાં સગાઈ. લગ્ન અને સીમંત વખતે કન્યાપક્ષ તરફથી વરપક્ષને રોકડરકમ, કપડાં, ઘરેણા અને ચીજવસ્તુઓની દહેજ સ્વરૂપે લેવડદેવડ થાય છે.

(૧૧) ૭૮% ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું કે લગ્ન પછી ખરીદી અને સામાજિક વ્યવહારોમાં તેમનો મત લેવાય છે.

(૧૨) અનુસૂચિત જાતિમાં સ્ત્રીને પોતાના જ્ઞાતિ કે કાયદા દ્વારા અનિવાર્ય સંજોગોમાં છૂટાછેડા સ્વીકૃત છે.

(૧૩) લગ્નબાદ વૈધવ્ય સમયે સ્ત્રીએ ચુડા કર્મ, પોતાનું વસ્ત્ર, ખૂણો પાળવો વગેરે જેવી વિધી કરવી પડે છે અને અલંકારોનો ત્યાગ કરવો પડે છે અને વિવિધ બંધનો રાખવા પડે છે. જો કે પુનઃલગ્નની છૂટ છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસ શહેરી સમુદાયથી નજીક એવા ગ્રામીણ વિસ્તારનો છે. જ્યાં ઉદ્યોગીકરણ, શહેરીકરણ અને સંપર્ક વ્યવહારના સાધનો ઉપલબ્ધ છે. ઉપરાંત ગ્રામીણ વિકાસના કાર્યક્રમોએ પણ એમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી છે. જેની અસર ગ્રામ જીવનનાં જ્ઞાતિ, કુટુંબ, જીવનશૈલી અને લગ્નજીવન પર વ્યાપક રીતે પડેલી છે. આ ગામમાં સ્થળાંતરની પ્રક્રિયા સરળ છે. ઉચ્ચજ્ઞાતિઓ સાથેના સંપર્કને લીધે તેઓએ સંસ્કૃતીકરણ અને અનુકરણથી પોતાના સ્થાનિક સમૂહનો દરજ્જો બદલવાનો સભાનપણે પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ તેઓએ પોતાની પરંપરા અને સંસ્કૃતિના કેટલાક તત્વો લગ્નવિધિમાં આજે પણ જાળવ્યા છે.

ગ્રામીણ કુટુંબમાં વિઘટનની પ્રક્રિયા વિકસી છે. કુટુંબ ઉપભોગનો એકમ બનવા લાગ્યું છે, નાના સંયુક્ત કુટુંબ તરફનું વલણ વિકસ્યું છે.

જ્ઞાતિ આધારીત વ્યાવસાયિક પ્રતિબંધો હળવા બન્યા છે. વિભિન્ન જ્ઞાતિઓ વચ્ચે પરંપરાગત ઢબના સંબંધો નબળા પડ્યા છે અને એને લીધે અસ્પૃશ્યતાની ઢબમાં નોંધપાત્ર પરિવર્તન આવ્યું છે પરંતુ રહેઠાણ હજુ આજે પણ અલગ અલગ જોવા મળે છે.

આ સ્ત્રીઓમાં ઉચ્ચ શિક્ષણનો અભાવ જોવા મળે છે. ખાનગી સંસ્થાઓમાં પસંદગીની તક નથી. સરકારી ભરતી બહુ ઓછી થાય છે એટલે મજૂરી કરવી પડે છે. એટલું પરિવર્તન જરૂર આવ્યું છે કે તેઓને હવે મેસુ ઉપડવું, મરેલા ઢોર ખેંચી જવા, ચામડુ ઉકેલવા વગેરે જેવા વ્યવસાયો નથી કરવા પડતા.

શિક્ષણ, આધુનિકરણ અને શહેરીકરણની કેટલીક વિધાયક અસરો અને પરંપરાગત વ્યવસાય તૂટવા સાથે પરંપરાગત શોષણમાંથી તેઓને મુક્તિ મળી છે.

ઔદ્યોગિક વિકાસ પછી લોકજાગૃતિ સંસ્થાનવાદનું વિસ્તૃતીકરણ જેવી ઘટનાઓને કારણે નવી સમાજ વ્યવસ્થા ઊભી થઈ અને માનવીય વર્તન વ્યવહારમાં આવ્યું.

સંદર્ભ સૂચી:

(૧) Jayant Parimal "Census of India (2001)". Gujarat.

(૨) Neera Desai (1987) "Women and Society in India" Ajanta Publication.

(૩) गोविंद सदाशीव घूर्ये ''ज्ञाति, वर्ग और व्यवसाय'' पोप्युलर प्रकाशन, मुंबई.

(૪) तोमर ''भारतीय समाज, संस्कृति एवम् संस्थाए'', राजस्थानी ग्रंथालय, जोधपुर

(૫) प्रतिभा जैन, संगीता शर्मा (१९९८) ''भारतीय स्त्री'' (सांस्कृतिक संदर्भ) रावत पब्लिकेशन, जयपुर.

(૬) ડૉ. અક્ષયકુમાર દેસાઈ - ભારતમાં ગ્રામીણ સમાજશાસ્ત્ર.

(૭) એ. જી. શાહ, જે. કે. દવે (૨૦૦૪) ''ગ્રામીણ સમાજશાસ્ત્ર'', અનડા પ્રકાશન, અમદાવાદ.

(૮) થોમસ પરમાર (૧૯૮૨) ''ભારતીય સંસ્કૃતિની ઝલક'', ગુજરાતી યુનિવર્સિટી, અમદાવા.

(૯) મકવાણા મનુભાઈ (૨૦૦૦) ''ગુજરાતમાં અનુસૂચિત જાતિઓ'', સુરભિ પ્રકાશન, વડોદરા.

(૧૦) પટેલ તારાબહેન (૧૯૬૫) ''ભારતીય સમાજવ્યવસ્થા'' ધી ન્યૂઝ ઓર્ડર બુક કું., અમદાવાદ.

(૧૧) શાહ અરવિંદ અને અન્ય (૧૯૬૬) ''સામાન્ય સમાજશાસ્ત્ર'' મેસર્સ બી. એસ. શાહ, અમદાવાદ.

(૧૨) અડાલજ ગામની માહિતી.

❑❑❑

મહિલા સશક્તિકરણમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થા (અમદાવાદની ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળ)ની ભૂમિકા

ડૉ. શૈલજા ધ્રુવ
Head of Dept. Sociology
ડૉ. સિરાલી મહેતા
Principal
S.L.U. Arts and H. & P. Thakur Commerce College for Women, Ahmedabad, Gujarat

પ્રાસ્તાવિક:

ભારતના બંધારણમાં, એના આમુખમાં મૂળભૂત અધિકારોમાં, મૂળભૂત ફરજો અને રા-યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોમાં જાતિ-સમાનતાના સિદ્ધાંતનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. દેશનું બંધારણ, મહિલાઓને સમાનતા બક્ષે છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ રા-યને મહિલાઓની તરફેણમાં વિધેયાત્મક પગલાં ભરવાની સત્તા આપે છે.

ભારતનાં લોકશાહી માળખામાં કાયદા, વિકાસ અંગેની નીતિઓ, યોજનાઓ અને કાર્યક્રમોમાં મહિલાઓનો ઉત્કર્ષ સાધવાની બાબતને મહત્વ અપાતું જાય છે. ૧૯૯૦માં ભારતની સંસદે કાયદાથી મહિલાઓ માટે રાષ્ટ્રીય કમિશનની રચના કરી. બંધારણમાં ૭૩મો અને ૭૪મો સુધારો કરીને સરકારે સ્ત્રીઓ માટે સ્થાનિક સ્વરા-યની સંસ્થામાં નિર્ણય અને સત્તામાં ભાગીદારીનો સંગીન પાયો નાંખ્યો. વળી, ૧૯૭૫ના મેક્સિકો પ્લાન ઓફ એકશન, ૧૯૮૫ના નૈરોબી ફોરવર્ડ લુકિંગ સ્ટ્રેટેજીઝ, ૧૯૯૫ના બેંજિંગ ડેકલેરેશન અને પ્લેટફોર્મ ફોર એકશનના અમલ માટે એકવીસમી સદીમાં જાતિ સમાનતા (gender equality) તેમજ વિકાસ અને શાંતિ માટે યુ. એન. જી. એ. યોજેલ સંમેલનમાં સ્વીકારવામાં આવેલા દસ્તાવેજને ભારતે બહાલી આપી, આનુષંગિક પગલાં ભરવાનો નિર્ણય કર્યો જેને પરિણામે મહિલાઓની સત્તા, ઉત્કર્ષ અને વિકાસ માટે ૧૯૯૧માં મહિલા સશક્તિકરણની નીતિ ઘડવામાં આવી.

ભારત સરકારની નવમી પંચવર્ષીય યોજનામાં પ્રથમ નવ લક્ષ્યાંકોમાં "Empowerment of Women ની રજૂઆત કરવામાં આવી એમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે, Empowering women as the agent of social change and development. (Report DWCD : 2001 : 19) અને દશમી પંચવર્ષીય યોજનામાં National policy for Empowerment of women (2001) ને લક્ષમાં લઈ ઘણાં કાર્યક્રમો દ્વારા સામાજિક અને આર્થિક સામર્થ્ય માટેના કાર્યક્રમો પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે અને સ્ત્રીઓને ન્યાય મળે એ માટેના કાર્યક્રમો પર પણ ભાર મુકાયો.

મહિલા સશક્તિકરણમાં માત્ર સરકારે જ નહીં પરંતુ સ્થાનિક સ્તરથી માંડી આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ મહિલા સંગઠનોએ પણ મહિલા ઉત્કર્ષ, મહિલા આંદોલન અને મહિલા સત્તા માટે ઘણાં પ્રયત્નો કર્યા છે. આમાં સ્થાનિક સ્તરે મહિલા સામર્થ્યનું કામ કરતી કેટલીય સંસ્થા એવી છે કે જેની આજ દિન સુધી સમાજે વ્યવસ્થિત રીતે નોંધ લીધી નથી એમાંની એક સંસ્થા છે ''ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળ'' જેનો આ એક કેસ સ્ટડી છે.

અભ્યાસ પદ્ધતિ

ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળે સ્ત્રી સશક્તિકરણમાં શું ભૂમિકા ભજવી છે, તે જાણવાના હેતુથી અમારા વ્યક્તિગત અનુભવો, મૌખિક વાતચીત (oral history) અને ગૌણ માહિતી ને આધારે આ પેપર રજૂ કર્યું છે. આંતરવિદ્યાકીય અભિગમથી રજૂ થયેલા આ પેપરમાં છેલ્લા પાંચ વર્ષની આંકડાકીય માહિતી આપી છે. કારણ કે એનો ઈતિહાસ ઘણો લાંબો છે.

પ્રસ્તુત પેપરનાં પ્રથમ ભાગમાં સ્ત્રી સશક્તિકરણની વિભાવના અને ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળનો ઈતિહાસ, વિકાસ અને ઉદ્દેશ્યો દર્શાવ્યા છે. બીજા ભાગમાં સ્ત્રીઓનાં શૈક્ષણિક, આર્થિક, સામાજિક અને જાહેર જીવનનાં ક્ષેત્રે સ્ત્રી સશક્તિકરણમાં તેણે શું ભૂમિકા ભજવી છે એની ચર્ચા કરી છે. ત્રીજા વિભાગમાં સ્ત્રી સશક્તિકરણ માટે આ સંસ્થા શું કરવા માંગે છે તેનો નિર્દેશ કર્યો છે.

I

૧:૧ સશક્તિકરણ:

સશક્તિકરણ એ બહુઆયામી પ્રક્રિયા છે. (multi-dimensional) તેમાં power, સામર્થ્ય શબ્દ મહત્વનો છે. એને જુદી જુદી રીતે જોવામાં આવે છે. (Williams et al. 1994)

★ Power Over:- આમાં પ્રભુત્વ અને તાબેદારીનો સમાવેશ થાય છે. જેને સામાજિક રીતે પીઠબળ મળેલું હોય છે. જેમ કે સ્ત્રી પરની પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ પ્રકારની હિંસા.

★ Power to :- આ સામર્થ્યમાં નિર્ણયની પ્રક્રિયામાં સત્તા અને સમસ્યાઓના નિરાકરણમાં રચનાત્મક વ્યૂહનો સમાવેશ થાય છએ.

★ Power with :- આ સામર્થ્યમાં સામાન્ય ધ્યેય માટે સામૂહિક સમજણ દ્વારા ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે.

★ Power Within :- આ સામર્થ્યમાં આત્મ વિશ્વાસ, સ્વ જાગૃતિ અને સ્વ નિર્ણયાકતાનો સમાવેશ થાય છે. જેનાં દ્વારા તેઓનાં જીવનની સામર્થ્યની સમજ આવે છે.

The Human Development Report - 1995 માં સશક્તિકરણ માટે ભાગીદારીના સંદર્ભમાં દર્શાવ્યું છે કે,

Development must be by people, not only for them, people must participate fully in the decisions and processes that shape their lives (UN 1995 b:12) but at the same time promotes a rather instrumentalist view of empowerment : Investing in women's capabilities and empowering them to exercise their choices is not only valuable in it self but also the surest way to contribute to economic growth and overall development. (UN 1995 b:iii)

તો બીજી બાજું એવું કહેવાયું છે કે,

Empowerment involves challenging the forms of oppression which are inequitable, or in ways which deny their human rights (Oxfam-1995)

સ્ત્રી સામર્થ્યના સંદર્ભમાં એક જુદી રજૂઆત એવી થઈ છે કે,

Empowerment is largely about, ordinary common people, rather than politicians, experts and other socially or culturally advantaged persons : an improvement in the quality of life is integral to understanding the term (Beteilie - 1990 : 590)

આમ સશક્તિકરણનો અભિગમ બહુઆયામી અને આંતરવિદ્યાકીય સંબંધ ધરાવે છે. સ્ત્રીની તાબેદારી સ્ત્રીનાં ગૌણ સ્થાનને તે Power structure નાં સંદર્ભમાં જુએ છે.

''સશક્તિકરણ' સામાજિક રૂપાંતરણ (Transformation) સાથે સંબંધિત છે. તે રાજનીતિજ્ઞો, વિશેષજ્ઞો તથા સામાજિક-સાંસ્કૃતિક રીતે વિકસીત વ્યક્તિઓ કરતા સામાન્ય લોકોના પુનરુત્થાન પર ભાર મૂકે છે. તેમાં 'શક્તિ'ની અવધારણા છે પરંતુ શક્તિને વિશિષ્ટ અર્થોમાં પરિભાષિત કરવામાં નથી આવી.'' - આન્દ્રે બેટેલી

અર્થાત સશક્તિકરણની અવધારણા ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન છે અને પોતે પોતાની રીતે સાધ્ય પણ છે. કારણ કે જુદી જુદી પરિસ્થિતિઓમાં એના જુદા જુદા અર્થ કરવામાં આવે છે. વળી, એમાં અલગતા અને તરલતા પણ છે.

''સામાજિક ન્યાય અને સમતા અથવા મહિલાની સ્વતંત્ર ઓળખ અથવા તેનો 'માણસ'ના સ્વરૂપમાં સ્વીકાર કરવો. કુટુંબમાં તેના માટે બરાબરનું સ્થાન હોવું જોઈએ.''

મહિલા કલ્યાણ, વિકાસ વગેરેનો મતલબ છે, સ્થિતિમાં સુધારો. -યારે મહિલા સશક્તિકરણનો અર્થ છે; સ્થિતિમાં પરિવર્તન (બદલાવ). અહીં પરિવર્તનનો મતલબ થાય છે મહિલાઓને દ્વિતીય (ગૌણ) સ્થાને રાખતા બધા માળખામાં પરિવર્તન. (એ બધા માળખામાં પરિવર્તન કે જે મહિલાઓને ગૌણ સ્થાને રાખે છે.) એનાથી પિતૃસત્તાને ફટકો પડે છે. વિચારમાં પરિવર્તન આવે છે. મૂળભૂત માળખામાં પ્રશ્નો ઊભા કરે છે.

૧:૨ ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળ: ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ

ગુજરાતમાં શિક્ષણ અને સામાજિક ક્ષેત્રે કાર્ય કરતી સંસ્થામાં ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળ સૌથી પીઢ જાહેર સંસ્થા છે. મહાત્મા ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકાથી સ્વદેશ પાછા ફર્યા ત્યારે રાષ્ટ્રીય ચેતનાનો જુવાળ સમગ્ર ભારતમાં પ્રસરી રહ્યો હતો. નવજાગૃતિનાં પગરણ

ભારતમાં મંડાઈ ચુક્યા હતા. ૧૯૧૦ થી ૧૯૨૦માં ભારત વ્યાપી મહિલા સંગઠનની શરૂઆત થઈ. બંગાળમાં 'બંગ મહિલા સમાજ' તથા 'અઘોર કામિની નારી સમિતિ'; મહારાષ્ટ્રમાં 'સતારા અબળા ઉન્નતિ સભા'; બનારસમાં 'ભારત મહિલા પરિષદ'; અલ્હાબાદમાં પ્રયાગ મહિલા સમિતિની રચના થઈ.

૧૯૧૭માં મદ્રાસમાં 'ભારતીય મહિલા એસોસીયેશનનું ઉદઘાટન થયું.

૧૯૧૭માં કૉંગ્રેસ અધિવેશનમાં એની બેસન્ટ પ્રેસીડિન્ટ તરીકે ચુંટાયા.

૧૯૧૭માં એની બેસન્ટના નેતૃત્વ નીચે વિમેન્સ એસોસીયેશનની સ્થાપના કરવામાં આવી.

૧૯૧૭માં સરોજિની નાયડુએ રાષ્ટ્રની મુક્તિ વિશેનું વ્યાખ્યાન આપ્યું અને આ જ અરસામાં 'ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળ'નો પ્રારંભ થયો.

રાષ્ટ્રીય લડતમાં ગાંધીજીએ બહેનોને નિયોજી, પોતાની શક્તિ અને વિશ્વાસથી બહેનોમાં પણ સંસ્થા સંસ્થાપન શક્તિ વિકસી. આ સમયે ગુજરાતમાં પણ ભાઈઓ, બહેનોની સાથે પ્રોત્સાહન, પ્રેરણા આપવા કટિબદ્ધ હતાં. આપણી શૈક્ષણિક, સામાજિક, સાહિત્યિક, સાંસ્કૃતિક એમ ચતુર્વિધ ચેતના નવસ્પંદન પામી હતી. સુશિક્ષિત સમાજ સુધારકો અને સમાજ સેવકોમાં સ્ત્રી સન્માનની ભાવના અને ઉચ્ચ શિક્ષણનું મૂલ્ય અંકુરિત થયું હતું. વિવિધ સમાજ સુધારાવાદી ધાર્મિક સંસ્થાઓ ઉપરાંત તત્વદર્શી ચિંતકો પણ આ અરસામાં થયા અને સામાજિક પ્રવૃત્તિને વેગ મળ્યો. સ્ત્રીઓ માટે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણની વ્યવસ્થા ઈ.સ. ૧૮૨૯થી સરકારે કરી હતી પરંતુ ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે કોઈ અલગ વ્યવસ્થા ન હતી. એવા સમયે સમાજસુધારકોએ સ્ત્રીઓના ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે પ્રયત્નો કર્યો. પ્રારંભમાં આ સંસ્થા 'ગુજરાત કેળવણી મંડળ'ના એક વિભાગ તરીકે કાર્ય કરતી પછી તેની સ્વતંત્ર શાખા 'ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળ' શરૂ થઈ. આજ અરસામાં ૧૯૧૬માં મહર્ષિ કર્વેએ સર વિઠ્ઠલદાસ ઠાકરસીનાં સંયુક્ત પ્રયાસથી ભારત વર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ જે કર્વે યુનિવર્સિટી (SNDT) ના નામે પ્રસિદ્ધ છે તેની સાથે સર્વ પ્રથમ સ્ત્રીઓના અલગ ઉચ્ચ-શિક્ષણ અર્થે પોતાની સંસ્થાને સંલગ્ન કરી તે શ્રી લાલશંકર ઉમિયા શંકર કોલેજ ફોર વિમેન જે આજે એસ. એલ. યુ. કોલેજ ફોર વિમેન તરીકે ઓળખાય છે. જેની સ્થાપના ૧૯૨૧-૨૨માં થયેલી હોય તેવું મનાય છે. (ડૉ. ધ્રુમનબહેન દીવાનજી ૧૯૯૭ : પાન નં. ૧ થી ૩)

નારીવાદનાં સંદર્ભમાં ડૉ. રંજના હરીશ (શક્તિ ૨૦૦૩) જણાવે છે તેમ આ પુરુષ દ્વારા થયેલી પ્રવૃત્તિ છે. આ પુરુષ વિરોધી નથી. વધુમાં નારીવાદ સ્ત્રી તાબેદારી અને સ્ત્રી મુક્તિમાં માને છે.

આ સંસ્થાનો ઉદભવ નારીવાદી ચળવળથી થયેલો મનાય છે. કારણ કે પુરુષો પ્રેરીત આ પ્રવૃત્તિ હતી. ''સ્ત્રી સન્માનને વરેલા સેવાભાવી, ઉત્સાહી, બુદ્ધિવાન, પ્રાણવાન, સહૃદયી કાર્યકરોના જૂથે સ્ત્રી કેળવણીની ભાવનાને મૂર્તિમંત કરવા આ સાહસ કર્યું. નિષ્ઠાવાન કાર્યકર્તાઓએ એમાં માનદ્ સેવાઓ આપી છે. આ સંસ્થાના આદ્ય સંસ્થાપકોમાં સર રમણભાઈ નીલકંઠ, ડૉ. સુમંતરાય મહેતા, સરશ્રી મનુભાઈ નંદશંકર મહેતા, શ્રી ઈંદુલાલ યાજ્ઞિક, શ્રી ગણેશ વાસુદેવ માવલંકર, શ્રી બળવંતરાય ઠાકોર, શ્રી રામનારાયણ પાઠક વગેરે મુખ્ય હતાં. આ સમયે સ્ત્રી સશક્તિકરણનાં ઉદાહરણરૂપે લેડી વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ, શ્રીમતી શારદાગૌરી મહેતા વગેરેએ રસ લીધો અને -યારે જરૂર જણાઈ ત્યારે નિડરતાથી આ સંસ્થાનું સંચાલન મહિલા હસ્તક રાખવાનો દઢ નિર્ણય કરી, અલગ મંડળની સ્થાપના કરી. જેના પ્રથમ પ્રમુખ તરીકે વડોદરાના મહારાણી શ્રી ચિમનાબાઈ ગાયકવાડની વરણી કરવામાં આવી.

ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળ, સોસાયટી એક્ટ ૧૯૨૨માં રજિસ્ટર્ડ થયું. આ સંસ્થાના હેતુઓમાં આપણને સ્ત્રી સશક્તિકરણનાં મૂળ જોવા મળે છે.

૧:૩ ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળનાં ધ્યેયો અને ઉદ્દેશો

ક્રમ	ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળનાં ઉદ્દેશો	પ્રાપ્ત થતું સામર્થ્ય
૧.	બહેનોને વિવિધ અભ્યાસક્રમો માટે ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાની સુવિધા, પ્રોત્સાહન અને પ્રેરણા આપવી	- શિક્ષણની સમર્થતા
૨.	માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય અને એકાદ આંતરરાષ્ટ્રીય ભાષા તથા સાહિત્યની રૂચિને ખિલવવાં.	- કલાનું સામર્થ્ય
૩.	વ્યવસાયલક્ષી અભ્યાસક્રમને ઉત્તેજન તથા સ્વતંત્ર જીવનનિર્વાહની તાલીમ	- આર્થિક સામર્થ્ય
૪.	કૌટુંબિક જીવનમાં સંવાદિતા જાળવવાની તાલીમ	- સામાજિક સામર્થ્ય

૫. જાતિય શિક્ષણ	- સ્ત્રીએ સ્ત્રી તરીકે સ્વતંત્ર ઓળખ જાણવી. સ્ત્રી તાબેદારી માટે જૈવિક આધાર કારણભૂત નથી તેની સમજ મેળવવી.
૬. વૈજ્ઞાનિક અભિગમ સાથેના ગૃહસંચાલનની સુસ-જ તાલીમ	- મહિલાઓને દ્વિતીય સ્થાને રાખતાં માળખાની સમજ માટે કૌશલ્યના વિકાસ દ્વારા સાંસ્કૃતિક વિકાસ.
૭. સ્વ-રક્ષણ અને સલામતી તથા સ્વાસ્થ્ય માટે એન.સી.સી., એન.એસ.એસ. અને રમતગમત દ્વારા વ્યાયામનું શિક્ષણ	- સ્ત્રી અબળા નથી, દાસી નથી તે એક વ્યક્તિ છે. તેમાં 'શક્તિ'ની અવધારણા છે. તાબેદારીમાંથી સ્વયંમુક્તિ અને જાહેરજીવનમાં સામર્થ્ય માટેની સ્વીકાર સ્વનિર્ણાયકતા
૮. વિવિધ લલિતકલાઓ, સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રનું શિક્ષણ	- પોતાના રસ પ્રમાણે વર્તવાનું અને સાહિત્ય દ્વારા સમાજ જાગૃતિ (કલાનું સામર્થ્ય)
૯. કુટુંબ અને સમાજજીવનમાં નિઃસ્વાર્થ સાથે સંવાદી જીવન જીવવાનો અભિગમ કેળવવો.	- power to : નિર્ણયની પ્રક્રિયામાં સત્તા અને સમસ્યા નિવારણમાં રચનાત્મક વ્યૂહનો સમાવેશ.
૧૦. દીનઃદુખી અશક્ત અને વૃદ્ધોની સેવા દ્વારા આદર્શાભિમુખ જીવન દૃષ્ટિનો વિકાસ	- power with : સમાજનાં વંચિત નબળા-અશક્ત જૂથ માટે સામૂહિક સમજણ દ્વારા વિકાસનું ધ્યેય
૧૧. કુદરત અને માનવસર્જિત આપત્તિ સમયે માર્ગદર્શન અને સહાય	- સામાજિક જવાબદારીનું સ્વયં શિસ્ત દ્વારા પાલન કરે, પોતાના અને અન્યના જીવનની ગુણવત્તા સુધારવાની સમજ અને પ્રયત્ન
૧૨. રૂઢિમુક્ત કરી વિકાસશીલ સમાજની સ્થાપના	- વિકાસનો અભિગમ, વિકાસની ધ્યેયલક્ષી પ્રક્રિયામાં સામેલગીરી અને બીજાને મદદરૂપ થવા (Promotes) માટેની પ્રક્રિયા
૧૩. બહેનોને ઉપયોગી સાહિત્યનું પ્રકાશન	- સાહિત્યમાં સામર્થ્ય

II

સ્ત્રીઓનાં સશક્તિકરણમાં ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળની ભૂમિકા:

સ્ત્રી સામર્થ્યમાં આત્મવિશ્વાસ, નિર્ણયશક્તિ અને નેતૃત્વ મહત્વનાં છે. ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળે આ માટે શું ભૂમિકા ભજવી છે તે અંગેની વિગત Oral History અને ગૌણ માહિતી આધારીત છે.

૨:૧ સ્ત્રીની વ્યક્તિગત ઓળખ - આત્મવિશ્વાસ અને નેતૃત્વ-સંચાલન ક્ષેત્રે સામર્થ્ય :

ગુજરાતમાં - યારે ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળ નહોતું ત્યારે મહિલા મહાવિદ્યાલયનો સંબંધ વનિતા વિશ્રામ સાથે હતો. વનિતા વિશ્રામની છાયામાંજ મહિલા વિદ્યાલયને સ્થાપીને તેની વિદ્યાર્થિનીઓને નવી ઢબની કેળવણી આપવાની વ્યવસ્થા સુલોચનાબહેન અને શારદાબહેન કરતા (ઉષા ભટ્ટ ૧૯૮૨ : ૨૦૧) આ સુલોચનાબહેન ૧૮૮૯માં જન્મ્યા. લગભગ સોળમાં વર્ષે વિધવા થયા ત્યારે તેમનાં માતા રૂમણીબહેન, સુલોચનાબહેનનાં પતિના મૃત્યુ પછીના નવમાં દિવસે જૂના રિવાજોને ફગાવી, લોકોની ટીકાઓને ગણકાર્યા વિના દીકરીને અમદાવાદમાં લઈ આવ્યા હતાં. એ વખતે ન્યાતમાં ઘણી જ ટીકા થઈ પણ રૂમણીબહેને ટીકાઓનો સામનો કરી વાળ ઉતરાવવાનાં, રોવા કૂટવાનો, રોટલા ખાવાના રિવાજોનો ત્યાગ કર્યો. (ઉષા ભટ્ટ ૧૯૮૨ : ૨૦૨૩) તેમણે શરૂઆતમાં

ખાડિયામાં એક ઓરડામાં બે વિધવા બહેનોને પોતાના ઘરમાં રાખી શિક્ષણ આપ્યું. રૂમણીબહેન તથા સુલોચનાબહેને સમાજ તરફ દૃષ્ટિપાત કરતા તેમને લાગ્યું કે માત્ર વિધવાઓને જ નહીં તે સિવાય પણ કુમારીકાઓ, મહિલાઓ માટે શિક્ષણ આનુસંગિક સુવિધાઓ કરવી જોઈએ. તેમણે અમદાવાદની જેઠાલાલની પોળમાં એક ઓરડામાં પુસ્તકાલય શરૂ કર્યું. જેના દ્વારા શિક્ષણની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ. ૧૯૦૬માં તેની 'સરસ્વતી મંદિર'ના નામે સ્થાપના કરવામાં આવી ત્યારબાદ ૧૯૦૮માં તે 'વનિતા વિશ્રામ'ના નામેથી સ્થાપિત થયું. (ઉષા ભટ્ટ : ૧૯૮૨ : ૨૦૨)

વિદ્યાબહેન અને શારદાબહેન આ બંને બહેનો ગુજરાતમાં પ્રથમ ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કરનાર હતા. શારદાબહેને મહિલા વિદ્યાલયની અને સ્ત્રી સમાજની કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરી. સુલોચનાબહેન અને કેશવપ્રસાદ દેસાઈએ એમને સાથ આપ્યો. લેડી વિદ્યાગૌરીના ગતિશીલ વ્યક્તિત્વએ નેતૃત્વ પૂરું પાડ્યું. આજે પણ ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળ સાથેનો તેમનો સંબંધ લેખિત સ્વરૂપે આલેખાયેલો છે. એટલું જ નહીં તેમનો ઉત્સાહ અને કાર્યદક્ષતાએ સંચાલનક્ષેત્રે આગવી પ્રતિભા ઊભી કરી છે.

૨:૨ નિર્ણયની પ્રક્રિયા અને નેતૃત્વનું સામર્થ્ય :

આ સંસ્થાની એક આગવી વિશેષતા સ્ત્રી સશક્તિકરણ સાથે સીધી રીતે સંકળાયેલી છે અને એ છે, તેનું સંચાલક મંડળ. બહેનો વડે, બહેનો માટે, બહેનો દ્વારા ચાલતી આ સંસ્થામાં ૧૯૨૨ થી આજદિન સુધીના પ્રમુખ અને હોદ્દેદારો સ્ત્રીઓ જ છે અને એ પણ મહદ્ અંશે અહીંની સ્નાતિક બહેનો જેમ કે,

આજ દિન સુધીના સંસ્થાના પ્રમુખશ્રીઓ

૧. સ્વ. શ્રીમતી મહારાણી ચિમનાબાઈ ગાયકવાડ (૧૯૨૨-૧૯૩૨)

૨. સ્વ. લેડી વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ (૧૯૩૨-૧૯૪૪)

૩. સ્વ. શ્રીમતી શારદાબહેન સુમંત મહેતા (૧૯૪૪-૧૯૪૫)

૪. સ્વ. શ્રીમતી સવિતાબહેન ત્રિવેદી (૧૯૪૫-૧૯૫૩)

૫. સ્વ. લેડી તનુમતીબહેન મહેતા (૧૯૫૩-૧૯૭૦)

૬. સ્વ. શ્રીમતી ઉદયપ્રભાબહેન મહેતા (૧૯૭૦-૧૯૮૬)

૭. શ્રી વસુબહેન (૧૯૮૬ થી, વર્તમાન પ્રમુખ)

સ્વ. શ્રીમતી મહારાણી ચીમનાબાઈ ગાયકવાડ:

સ્વ. શ્રીમતી મહારાણી ચીમનાબાઈ ગાયકવાડ બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતા હતાં. તેઓ સ્ત્રી વિકાસ, સ્ત્રી સમાનતા, સ્ત્રી ઉત્કર્ષ દ્વારા સામાજિક પરિવર્તનની હરહંમેશ ઝંખના કરતાં.

સ્વ. લેડી વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ:

વિદ્યાર્થિનીઓને જુદુ શિક્ષણ આપવા માંગતા હતા. મહિલા વિદ્યાલય માટે ''સ્ત્રીઓને કોઈપણ પ્રકારનું સહકારી ધોરણથી જુદૂ શિક્ષણ, ગૃહવિજ્ઞાનનું શિક્ષણ અને માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ'' પર ભાર મૂક્યો. તેમણે માનદ્ અધ્યાપક તરીકે જવાબદારી સ્વીકારી. તેમની સમયસૂચકતા, ધંત, ધૈર્ય, અથાગ કાર્યશક્તિ અને ગંભીરતાએ પરિશ્રમ દ્વારા ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળને આગળ વધારી એસ.એન.ડી.ટી.માં સેનેટ, સિન્ડીકેટ, બોર્ડ ઓફ સ્ટડીઝમાં તેઓ અગ્રેસર રહ્યા.

સ્વ. શ્રીમતી શારદાબહેન સુમંત મહેતા :

વિદ્યાબહેન અને શારદાબહેનની જુગલજોડીએ મહિલા વિદ્યાલય અને સ્ત્રી સમાજની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરી નવી ઢબની કેળવણી, સેનેટ, સીન્ડીકેટ વગેરેમાં ગુજરાતી બહેનોનું હિત તેઓ કદી ભૂલ્યા નથી. ધીર પ્રકૃતિ, દઢ સંકલ્પ અને કુશળ બુદ્ધિથી તેમને ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળની પ્રવૃત્તિમાં રસ લીધો. વર્નાક્યુલર ડીપ્લોમાંની યોજનાને પાર પાડવામાં તેઓની ભૂમિકા અગ્રગણ્ય રહી.

સ્વ. શ્રીમતી સવિતાબહેન ત્રિવેદી (૧૯૪૫-૧૯૫૩)

સમાજસેવિકા અને અગ્રગણ્ય શિક્ષણશાસ્ત્રી, શારદામંદિરના સંસ્થાપિકા સવિતાબહેન ત્રિવેદી આ સંસ્થાના વિદ્યાર્થી પછી પ્રમુખ તરીકે અમૂલ્ય સેવાઓ આપી. અસ્પૃશ્યતા નિવારણમાં તેમની ભૂમિકા મહત્વની રહી.

સ્વ. શ્રીમતી ઉદયપ્રભાબહેન મહેતા

જાહેર જીવનમાં પોતાની સુષુપ્ત શક્તિઓ અને ખમીરને કેવી રીતે પ્રગટાવી શકાય તેનું જીવંત ઉદાહરણ એટલે આ કોલેજના સ્નાતિકા ઉદયપ્રભાબહેન મહેતા. તેમણે ઈ.સ. ૧૯૩૦ અને ૪૨ની લડતમાં સક્રિય ભાગ લીધો. પ્રભાતફેરી, સરઘસ, વ્યાયામ, પત્રિકા વગેરે પ્રવૃત્તિઓનાં ભાગ લીધો. ૧૯૪૨માં પકડાયાં પરંતુ નાના બાળકને કારણે પોલિસે તેમને છોડી દીધાં. તે જમાનામાં જેલવાસ તીર્થ સમાન ગણાતો તેથી એ આવેલી તક ગુમાવવાનો તેમને વસવસો રહેલો.

શ્રી વસુબહેન (૧૯૮૬ થી વર્તમાન પ્રમુખ)

ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળનું નેતૃત્વ આજે પ્રમુખપદેથી શ્રી વસુબહેન કરી રહ્યા છે. શૈક્ષણિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યીક ક્ષેત્રે આગવું સ્થાન ધરાવનાર આ બાહોશ, નીડર નેતા કુશળતાપૂર્વક વહિવટ કરે છે. વહિવટી પ્રતિભા સંપન્ન આ નારી સાચા અર્થમાં નારીવાદને પ્રોત્સાહન આપે છે. માત્ર 'વસુબહેન' એમની ઓળખ, નવી પેઢીને સત્તા આપી નિર્ણય લઈ વિકાસાત્મક કાર્યમાં સામેલ કરવાની પહેલ કરનાર વસુબહેન પોતે સ્ત્રી સશક્તિકરણની મશાલરૂપ ગણાવી શકાય.

આમ આજે ૮૫ વર્ષના ઈતિહાસમાં માત્ર સ્ત્રીઓ અને એ પણ મોટે ભાગે સંસ્થાની સ્નાતિકા બહેનો કુનેહ અને કુશળતાથી સંચાલન કરે છે જે women empowerment માટે મહત્વની છે. આ સંસ્થાની કારોબારી સમિતિમાં સંનિષ્ઠ અને સક્રિય મહિલા સામાજિક કાર્યકરો ઉત્સાહભેર કાર્ય કરે છે.

૨:૩ શિક્ષણક્ષેત્રે સામર્થ્ય

મહિલાઓનાં સંદર્ભમાં સશક્તિકરણની રાષ્ટ્રીયનીતિમાં શિક્ષણના સામર્થ્યનાં સંદર્ભમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે,

'મહિલાઓ અને કન્યાઓને શિક્ષણમાં પ્રવેશ મળે એની બાંહેધરી સમાજ આપશે. મહિલાઓને જીવનભર અભ્યાસ તેમજ વ્યવસાયિક ટેકનીકલ કુશળતાના વિકાસ માટે સવલતો મળે તે માટે ભેદભાવની નાબૂદી, સાર્વત્રિક શિક્ષણ, નિરક્ષરતા નાબૂદી, મહિલાઓ માટે સંવેદનશીલ શિક્ષણ પદ્ધતિ, કન્યાઓના શિક્ષણ પ્રવેશ, તેમજ શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધારવા ખાસ પગલાં ભરાશે. માધ્યમિક તેમજ ઉચ્ચ શિક્ષણ મહિલાઓને પડતા ગાળાને ઘટાડવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરશે, ખાસ કરીને દલિત, આદિવાસી, પછાત વર્ગની તેમજ લઘુમતી કોમોની મહિલાઓ અને કન્યાઓએ કેન્દ્રમાં રાખી પ્રવર્તમાન નીતિઓમાં વિભાગીય સમયબદ્ધ લયાંકો સિદ્ધ કરશે. જાતિભેદને કારણે શિક્ષણના તમામ સ્તરે મહિલાલક્ષી સંવેદનશીલ અભ્યાસક્રમો વિકસાવવામાં આવશે. (National policy for the empowerment of women (2001) : 95-96)

શ્રી લાલશંકર ઉમિયાશંકર (આજે એસ.એલ.યુ. કોલેજ) જે ગુજરાતની પ્રથમ મહિલા કોલેજ છે. ૧૯૨૨થી કાર્યરત આ સંસ્થાનો હેતુ ગુજરાતની સ્ત્રીઓમાં કેળવણીના સંસ્કારો રેડીને તેમનાં નારીજીવનને પ્રફુલિત કરવો એ હતો. લેડી વિદ્યાગૌરી નિલકંઠ, શારદાબહેન મહેતા, ઈંદુમતી શેઠ, ઉદયપ્રભાબહેન મહેતા, પુષ્પાબહેન મહેતા, સરોજબહેન મહેતા, શ્રીદેવી, કુમુદબહેન શેવડે, ચંદનબહેન પારેખ, માલવિકાબહેન દીવેટીયા, નલિનીબહેન, પદ્માબહેન ફડિયા, ભદ્રાબહેન સતિયા, અરૂણાબહેન દેસાઈ, ડૉ. ધ્રુમનબહેન દીવાનજી, વસુબહેન વગેરેએ શિક્ષણ ક્ષેત્રે સામર્થ્ય દાખવ્યું છે.

બે બહેનોથી નંદગૌરીબહેન અને સવિતાબહેન ત્રિવેદી – પાઠશાળા શરૂ થયેલી. (કંદર્પબાળાબહેન શુક્લ : ૧૯૯૭ : ૪૬૭)

આ બહેનો માત્ર શિક્ષણશાસ્ત્રી જ નહીં પરંતુ સેનેટ, સિન્ડીકેટ સભ્ય, કોલેજના આચાર્ય અને વિષય નિષ્ણાત બનેલાં.

મૌખિક વાતચીતમાંથી એવું જણાયું છે કે શરૂઆતમાં શિક્ષણ માટે ઘણી મુશ્કેલીઓ અનુભવવી પડેલી અને નાણાંકીય તંગી પણ હતી એ વખતે કુટુંબભાવનાથી સમગ્ર પરિવારે પોતાની ડિપોઝીટો જમા કરાવી શિક્ષણમાં પાછી પાની નહોતી કરી.

૧૯૨૧-૨૨માં એસ.એલ.યુ. કોલેજ એસ.એન.ડી.ટી. યુનિવર્સિટી સાથે જોડાઈ હતી. ૧૯૭૩થી આર્ટ્સ, કોમર્સ, એજ્યુકેશન કોલેજોએ ગુજરાત યુનિવર્સિટી સાથે જોડાણ મેળવ્યું. આજે આ કોલેજમાં ૨૦૦૦ થી વધુ વિદ્યાર્થિનીઓ શિક્ષણ મેળવી રહી છે. એટલું જ નહીં શિક્ષણની વિવિધ શાખા પણ વિકસાવી છે જેમ કે,

ક્રમ	સંસ્થાનું નામ	સ્થાપના વર્ષ	વિદ્યાર્થિનીઓની સંખ્યા
૧.	એસ.એલ.યુ. આર્ટ્સ એન્ડ	૧૯૨૨	૧૩૦૦
	એચ. એન્ડ પી. ઠાકોર કોમર્સ કોલેજ ફોર વિમેન	૧૮૮૧	
૨.	એસ.એમ.એન.કે. દલાલ એજ્યુકેશન	૧૯૪૮	૧૦૬
	કોલેજ ફોર વિમેન		

૩.	શ્રીમતી રાધાબા હોમસાયન્સ એન્ડ શ્રી સી.વી. શાહ કોમર્સ પોલીટેનીક	૧૯૭૭	૪૦૦
૪.	શ્રીમતી અપર્ણા ત્રીવેદી આઈ.એ.એસ. સ્ટડી સેન્ટર	૨૦૦૧	૩૦
૫.	આઈ.સી.ટી. કમ્પ્યુટર સેન્ટર	૨૦૦૦	૧૬૫

ઔપચારિક શિક્ષણ, શિક્ષક અંગેની તાલીમ, વહીવટી તાલીમ માટે સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષા કેન્દ્ર અને IAS સ્ટડી સેન્ટર તથા ICT કમ્પ્યુટર સેન્ટર સ્ત્રીઓના શૈક્ષણિક સામર્થ્ય માટે કામ કરી રહ્યા છે. મંડળ સંચાલિત તમામ કોલેજોમાં આજ દિન સુધી આચાર્યા તરીકે પણ મહિલાઓ જ રહી છે. જેઓએ કોલેજોનું કુશળતાપૂર્વક અને પારિવારિક ભાવનાથી સંચાલન કર્યું છે. આ સંસ્થાની તમામ કોલેજોમાં માત્ર સંખ્યાત્મક વિકાસ નથી થયો. પરંતુ શિક્ષણ સહયોગી પ્રવૃત્તિમાં પણ કોલેજ આગળ ધપતી રહી છે. આ કોલેજમાં આવતી બધી વિદ્યાર્થિની બહેનો સામાજિક અને આર્થિક રીતે ઉચ્ચ સ્તર ધરાવતી નથી પરંતુ અધ્યાપકોની ખંત અને મહેનત દ્વારા સંસ્થાના પરિણામો યુનિવર્સિટીના પરિણામો કરતા હંમેશા ઊંચા આવ્યા છે.

૨:૪ આર્થિક સામર્થ્ય (Economic Empowerment) :

સામાજિક ભેદભાવો, શ્રમવિભાજનનું પરંપરાગત માળખું સ્ત્રીઓનાં આર્થિક સામર્થ્યને અટકાવે છે. મહિલાઓની સશક્તિકરણની રાષ્ટ્રીય નીતિમાં ગરીબી નાબુદી, નાનું ધિરાણ, સ્ત્રીને ઉત્પાદક એકમ તરીકે ગણવી, કૃષિ, ઉદ્યોગ, વિવિધ સર્વિસ સેન્ટર અને આ બધાને વૈશ્વીકરણનાં સંદર્ભમાં સમાનતાના ધ્યેયને સ્વીકારવા પર ભાર મૂકે છે. ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળે સ્ત્રીઓમાં આર્થિક સામર્થ્ય માટે અંશતઃ ભૂમિકા ભજવી છે.

આર્થિક સામર્થ્યનાં સંદર્ભમાં રત્ના સુદર્શન (યોજનાઃ ૨૦૦૧ : ૧૩) જણાવે છે કે ''કાયમી ધોરણે સ્ત્રીઓને સતત આર્થિક લાભો મેળવવાની ખાત્રી આપીને માળખાગત પરિવર્તન લાવવું અથવા સોદાબાજી કરવાની શક્તિ વધારવી અને આર્થિક પરિવર્તન કરીને સાધનો મેળવવા.''

કોઈપણ વિકાસશીલ સમાજમાં આર્થિક સશક્તિકરણ એ વિકાસનું મહત્વનું પાસું છે, એને અવગણી શકાય તેમ નથી. દેશના વિકાસમાં સ્ત્રીઓને જો મજબૂત અને ખૂબ સક્રિય બનાવવી હશે તો તેમનાં આર્થિક અને સામાજિક સશક્તિકરણની તાતી જરૂરિયાત રહે છે.

શિક્ષણનું અને સામાજિક સેવાનું કેન્દ્ર એવું આ સંગઠન સ્ત્રીઓમાં આજીવિકાનાં દ્વાર ખોલે છે. અહીંની એમ.એન.કે. દલાલ કોલેજ પ્રતિવર્ષે ૧૦૦ થી ૧૧૦ બહેનોને શિક્ષણની તાલીમ આપી શિક્ષકોની ભરતીમાં સહાયભૂત થાય છે. હોમ સાયન્સ વિભાગ દ્વારા ચાઈલ્ડ કેર, ફૂડ અને ન્યૂટ્રીશન, ડાયેટીશયન ઉપરાંત વિવિધ ગૃહકલા દ્વારા સ્ત્રીને આત્મનિર્ભર બનાવે છે. તો અહીં ચાલતા બેન્કીંગ, કોમર્સ, સહકાર વગેરેનાં કોર્ષથી સેલ્સ-માર્કેટીંગ-કલાર્ક વગેરેમાં નોકરી અપાવે છે. આ સંસ્થામાં કામ કરતાં સામાજિક કાર્યકરો પોતાની NGOs કે બીજી NGOs માં ઉપયોગી થાય છે. તો વિવિધ સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષા અને ICT કમ્પ્યુટર સેન્ટર વૈશ્વીકરણનાં સંદર્ભમાં રોજગારીની તક મેળવે છે. આર્થિક સામર્થ્યીકરણ અને લૈંગિક સમાનતા માટે આ સંસ્થા હંમેશા કાર્યરત રહી છે પરંતુ આ દિશામાં હજુ આ સંસ્થાએ ઘણું કરવાનું બાકી છે.

૨:૫ આરોગ્ય અને પોષણક્ષેત્રે સામર્થ્ય :

સ્ત્રી જીવનનાં દરેક તબક્કે આરોગ્યલક્ષી જરૂરિયાત પર ભાર મૂકવાનું સૂચવવામાં આવ્યું છે. ગુણવત્તાવાળી આરોગ્ય-સેવા ઉપલબ્ધ થવી જોઈએ વિવિધ ચેપીરોગ, એચ.આઈ.વી. એઈડ્સ પર નિયંત્રણ અને મહિલા પોષણ આરોગ્ય વગેરે પર મહિલા સશક્તિકરણની નીતિ દ્વારા સામાજિક સામર્થ્ય પર ભાર મુકાયો છે. ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળમાં હોમસાયન્સ વિભાગ દ્વારા પોષણ, ગર્ભાવસ્થા, બાળળ ઉછેર વગેરે અભ્યાસક્રમમાં સમાવી આરોગ્ય અને પોષણને લક્ષમાં લઈ મર્યાદિત ધોરણે મહિલા સશક્તિકરણ પર ભાર મૂકાયો છે. આ સંસ્થા દ્વારા સ્વાસ્થ્ય સેવા કેન્દ્ર શરૂ કરવામાં આવ્યું છે.

૨:૬ નારીવાદી ચળવળમાં અને સ્ત્રી અધિકારોમાં ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણીની ભૂમિકા:

મહિલા સશક્તિકરણની નીતિમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે મહિલાઓની વિવિધ પરિસ્થિતિ તેમ જ ખાસ કરીને મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં રહેલી મહિલાઓની જરૂરિયાતો ધ્યાનમાં રાખીને તેમને ખાસ સહાય આપવામાં માટે પગલા ભરવામાં આવશે. આ માટેની વિવિધ બાબતો પૈકી લગ્ન જીવનમાં અત્યાચારનો ભોગ બનતી મહિલાઓ, તરછોડાયેલી મહિલાઓ, વેશ્યાઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. સમાજમાં ધરતીકંપ, પૂર કે ત્સુનામી હોય કે પછી કોમી હુલ્લડમાં મદદરૂપ થવા આ સંસ્થા અગ્રગણ્ય રહી છે.

ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળ શિક્ષણ ઉપરાંત સામાજિક સેવાનું કાર્ય કરે છે. એનાં ત્રણ કેન્દ્રોમાં આ પ્રવૃત્તિ ચાલતી હતી. કાનૂની સહાય કેન્દ્ર, કુટુંબ સલાહ કેન્દ્ર અને મહિલા માર્ગદર્શન કેન્દ્ર જેમાં કાનૂની સહાયકેન્દ્ર હવે કુટુંબ સલાહ કેન્દ્રમાં ભેળવી દેવામાં આવ્યું છે. પરંતુ આ કેન્દ્ર અને કુટુંબ સલાહ કેન્દ્રમાં રૂઢી, પ્રણાલિકાગત કે માન્ય કુરિવાજો સહિત કુટુંબમાં કે સામાજિક સ્તરે મહિલાઓ પરનાં શારીરિક તેમજ માનસિક તમામ પ્રકારનાં અત્યાચારોની વ્યવસ્થિત નોંધ લઈ તેનાં સમાધાન નિવારણ માટે સતત પ્રયત્નો થાય છે.

કુટુંબ સલાહકેન્દ્રમાં છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં આવેલ કેસની વિગત જોઈએ તો,

વર્ષ	કેસ	સમાધાન થયાં
૨૦૦૦-૦૧	૫૨	૩૯
૨૦૦૧-૦૨	૯૩	૩૧
૨૦૦૨-૦૩	૮૯	૪૪
૨૦૦૩-૦૪	૧૧૪	૪૯
૨૦૦૪-૦૫	૧૨૯	૭૩

આમ, સતત વાતચીત, બંને પક્ષની રજૂઆત એની યથાર્થતા, બંને પક્ષનું હિત વગેરે ધ્યાનમાં રાખી સમાધાનનો માર્ગ શોધવામાં આવે છે.

દહેજ, ભૃણહત્યા, જાતીયશોષણ, સ્ત્રીઓનો દુરૂપયોગ, બળાત્કાર, સ્ત્રી મિલ્કત, બાળકોના વાલીપણું અને સ્ત્રીઓ પર થતી કૌટુંબિક હિંસા વગેરે બાબતોને ધ્યાનમાં રાખી આ કેન્દ્ર કામ કરે છે.

આ માટે ચર્ચાસભા, શેરીનાટક, પોસ્ટર, દેખાવો, રેલી, જાગૃતિ શિબિર વગેરેનું આયોજન કરી સ્ત્રી સામર્થ્ય માટેના સતત પ્રયત્ન થાય છે.

મહિલા માર્ગદર્શન કેન્દ્ર:

આ કેન્દ્ર દ્વારા મહિલાઓને રોજગાર આનુસંગિક માર્ગદર્શન આપવામાં આવે છે. મહિલાઓના કૌશલ્ય, શૈક્ષણિક લાયકાત વગેરેને લયમાં રાખી સરકારી તેમજ બિનગી સંસ્થાઓ દ્વારા અપાતી આર્થિક સહાય તેમજ કલ્યાણકારી યોજનાઓ અંગેની જાણકારી આપવામાં આવે છે.

આ સામાજિક સેવા કેન્દ્રમાં સામાજિક કાર્યકરો, કાઉન્સેલર, વકીલ વગેરે સેવા આપે છે.

★ ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળના પ્રવૃત્તિઓનું સ્ત્રી સશક્તિકરણનાં સંદર્ભમાં મૂલ્યાંકન

૧. વિવિધ અભિગમો:

ગાંધીજીએ કહ્યું છે તે મુજબ "જગતમાં કેવળ સ્ત્રી સંગઠન થાય તો એટમ બોમ્બને એક દડાની માફક ફેંકી દઈ શકે એવી બહાદુરીભરી અહિંસા તેઓ દાખવી શકવાની શક્તિ ધરાવે છે. પ્રભુએ એ બક્ષિસ સ્ત્રીઓને જ આપી છે." ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળે સ્ત્રીઓમાં રહેલી સુષુપ્ત શક્તિ, આત્મ વિશ્વાસ, દઢ મનોબળ, નિર્ણય અને સંચાલનની શક્તિ વગેરેનો પરિચય કરાવ્યો છે. સ્ત્રી સશક્તિકરણનાં સંદર્ભમાં તેણે પોતાના અભિગમો અને પ્રવૃત્તિમાં પરિવર્તન લાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ૧૯૮૦ પછી વિકાસમાં સ્ત્રી (WID), તથા જેન્ડર અને વિકાસ (GAD) સરકારી અને સ્વૈચ્છિક સંગઠનમાં વ્યાપ્ત બન્યાં.

WID concentrates more on women's economic activities, GAD tackles the question of in equalities in power and looks to empowerment in all fields (Kabber-1995, Razavi and Miller : 1995)

ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળે પહેલા કરતાં બીજા એટલે કે GAD અભિગમને વધુ અપનાવ્યો હોય તેવું જણાય છે.

Empowerment માં વિકાસનો અભિગમ (development approach) સામર્થ્ય (power) સ્ત્રોત (resource) નિર્ણયશક્તિ (Decision making) અને નેતૃત્વ શક્તિ (Leadership) મહત્વના છે. ભારતમાં Srilatha Batliwala (1994, cited in carr et al 1997) સ્વૈચ્છિક સંગઠનો મુખ્યત્વે ત્રણ અભિગમો અપનાવે છે. Integrated development, Economic Empowerment and Consciousness - raising. પરંતુ ગુલાટીના મતે (૧૯૯૫ : ૬૧) વર્તમાન સમયમાં મોટાભાગનાં સ્વૈચ્છિક સંગઠનો વિકાસનો અભિગમ અપનાવે છે અને બીજા કેટલાક ઉદારમવાદી અભિગમ ધરાવે છે.

ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળે સ્ત્રી સામર્થ્યમાં નેતૃત્વશક્તિ અને નિર્ણયશક્તિને પ્રાધાન્ય આપી સ્ત્રી વિકાસનો અભિગમ અપનાવ્યો હોય તેવું જોવા મળે છે અને એ માટે તે શિક્ષણ અને સામાજિક કાર્યની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરે છે. અર્થાત સ્ત્રીના સામર્થ્યના મર્યાદિત પાસાને તે સ્પર્શે છે.

૨. નારી સંગઠન તરીકે ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળ:

નારી આંદોલનમાંથી જન્મેલા નારી સંગઠનોને ચાર પ્રકારે વર્ગીકૃત કરી શકાય. (Khuallar 1997; Patel 1985; Sharma 1991-92)

૧. રાજકીય પક્ષ પ્રેરીત સ્ત્રી સંગઠન

૨. સ્વાયત્ત નારી જૂથ

૩. ગ્રામીણ અને શહેરી સમાજમાં grassroots કક્ષાએ કામ કરનાર જૂથ

૪. સ્ત્રી સંશોધન, વિકાસ અને દસ્તાવેજ સંગ્રહ કરનાર સ્ત્રી જૂથ

ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળને કાંઈક અંશે બીજા અને ચોથા પ્રકારના સ્ત્રી જૂથ સાથે સાંકળી શકાય. આ સંગઠન કેટલેક અંશે સ્વાયત્ત અને કેટલેક અંશે સરકાર સાથે સંલગ્ન છે. ગ્રામીણ વિસ્તારમાં Grassroot કક્ષાએ આ સંસ્થાએ નોંધપાત્ર પ્રવૃત્તિઓ કરી નથી.

૩. ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળની પ્રવૃત્તિ:

સંસ્થાની પ્રવૃત્તિ નીચે મુજબ વર્ણવી શકાય.

સરકાર સાથે સંલગ્ન શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિ	**કેન્દ્ર સરકાર અને મહિલા તથા બાળ વિકાસ સાથે સંલગ્ન પ્રોજેક્ટ વર્ક**	**સ્વાયત્ત પ્રવૃત્તિ**
૧. એસ.એલ.યુ. આર્ટ્સ એન્ડ	૧. કુટુંબ સલાહ કેન્દ્ર	૧. આઈ.સી.ટી. કમ્પ્યુટર સેન્ટર
એચ. એન્ડ પી. ઠાકોર કોમર્સ	૨. મહિલા માર્ગદર્શન કેન્દ્ર	૨. આઈ.એ.એસ. સ્ટડી સેન્ટર
કોલેજ ફોર વિમેન		૩. સ્વાસ્થ્ય સેવા કેન્દ્ર
૨. એમ.એન.કે. દલાલ એ-યુકેશન		૪. કુદરતી અને માનવ આપત્તિ
કોલેજ ફોર વિમેન		કાર્ય પ્રવૃત્તિ કેન્દ્ર
૩. રાધાબા હોમસાયન્સ એન્ડ		
શ્રી સી. વી. શાહ કોમર્સ પોલીટિકનીક		

ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળની સ્થાપના ભાઈઓના સાથ અને સહકારથી થઈ છે. ધીમે ધીમે સ્ત્રીઓની સ્વનેતૃત્વ અને નૈતિક નેતૃત્વ શક્તિએ સંસ્થાકીય નેતૃત્વ ઊભું કર્યું. સ્ત્રી અબળા નથી, પુરુષ કરતાં સમોવડી છે અને ખંતપૂર્વક કાર્ય કરે તો અતૂટ શક્તિથી સશક્તિકરણને પ્રોત્સાહન આપી શકે છે.

ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળની પ્રવૃત્તિઓની મર્યાદાઓ:

ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળે સ્ત્રીઓમાં સંપૂર્ણ સામર્થ્ય ભર્યું છે એવો દાવો અમે કરતાં નથી. વળી, એની તમામ પ્રવૃત્તિમાં સફળતા જ મળી છે એવું નથી. ક્યાંક અવરોધો, મુશ્કેલીઓ, સમાજ દ્વારા નાસ્વીકૃતિ જેવા પ્રસંગો પણ બન્યા છે. વળી સ્ત્રીઓનાં,

૧. આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય અને સામર્થ્ય

૨. સ્ત્રીઓનાં રાજકીય સામર્થ્ય અને સત્તામાં નિર્ણય લેવાની શક્તિનું સામર્થ્ય

૩. આરોગ્ય અને પોષણ ક્ષેત્રે સામર્થ્ય

૪. કાનૂની અને માનવઅધિકારો

૫. પર્યાવરણની જાળવણી

૬. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી

૭. સમૂહ માધ્યમો

૮. ફેમીલી કોર્ટ

૯. જાતીય સતામણી

વગેરે જેવા ક્ષેત્રો જે મહિલાનીતિમાં મહત્વનાં છે. તેનાં સંદર્ભમાં કાર્યક્રમો, જાગૃતિ કે સંશોધનો હાથ ધર્યા હોય તેવું જોવા મળતું નથી. અર્થાત્ સ્ત્રીના સશક્તિકરણના મર્યાદિત પાસાને જ આ સંસ્થા સ્પર્શે છે એવું કહી શકાય.

III

ભાવિ યોજનાઓ અને સૂચનોઃ

૧. આ સંસ્થા એવા કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવા માંગે છે જેમાં વધુમાં વધુ

- જાતીય સમાનતા
- સ્ત્રીના ઘટતા દર સામેની ઝૂંબેશ
- બાલિકા અને કિશોરીઓનાં હક્ક અને સ્થાન તથા પ્રશ્નો વિશેની સમજ
- સ્ત્રીઓનાં આરોગ્ય વિશે
- વૈશ્વીકરણને ધ્યાનમાં રાખી શિક્ષણ અને આર્થિક પ્રવૃત્તિની તાલીમ
- વધુને વધુ રોજગારીની તક માટેની પ્રવૃત્તિ
- સ્ત્રીઓ પ્રત્યે રખાતા કૌટુંબિક અને આર્થિક ભેદભાવો દૂર કરવાની પ્રવૃત્તિ
- સ્ત્રીઓને કાયદાકીય જાણકારી.

આર્થિક સામર્થ્યનાં સંદર્ભમાં આ સંસ્થાની ભૂમિકા મર્યાદિત છે. આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં સહભાગીપણું વધે તેવી તાલીમ અને શિક્ષણ દ્વારા પુનઃશિક્ષિત કરી વૈશ્વીકરણનાં પ્રવાહ સાથે તાલ મીલાવે તેવા પ્રયત્નો કરવા માટે આ સંસ્થા ભાવિયોજનામાં તાલીમ, સંશોધન, પુનઃઉત્પાદક, સ્ત્રીનાં કાર્યની ગુણવત્તા સુધાર પર ભાર મુકશે.

બંધારણીય સુધારા દ્વારા અમલી બનાવવામાં આવેલ ત્રિ.સ્તરીય પંચાયતી માળખામાં રાજકીય સામર્થ્ય માટે - સત્તા માટે સ્ત્રીઓને વધુને વધુ સહભાગી બનાવી સાતત્યપૂર્ણ વિકાસની અપેક્ષાએ એક તાલીમકેન્દ્ર શરૂ કરવાની ખેવના આ સંસ્થાને છે.

મહિલાઓના અધિકાર, મહિલા વિશેના કાનૂન, મહિલાઓ વિશેની નીતિ અને મહિલા કલ્યાણલક્ષી પ્રવૃત્તિ, મહિલા સંબંધિત અધિકારિતા બક્ષીને માનવશક્તિના અસરકારક ઉપયોગ માટેના અભિગમ અપનાવશે.

સૂચનોઃ

- Women Empowerment - સ્ત્રી સામર્થ્ય એ એવી પ્રક્રિયા છે જે દ્વારા સમાજની શક્તિહીન અથવા ઓછી શક્તિવાળી સ્ત્રી કે વ્યક્તિને વસ્તુ અને જ્ઞાનના સંશાધનોની પ્રાપ્તિ અને તેને નિયંત્રિત કરવાની તક ઉપલબ્ધ થાય અને સ્ત્રી સામર્થ્યની પ્રક્રિયાને વેગ મળે. સ્ત્રીને થતાં ભેગભાવ વિનાનું માળખું ઘડાય - કે જેથી તમામ સ્તરે સ્ત્રીને વિકસવા તક મળે - સાથે સાથે સ્ત્રી સાથેનો વ્યવહાર, માનવતા ભર્યો અને ગૌરવપૂર્ણ બને આ માટે.
- સ્ત્રીઓ સૌ પ્રથમ પોતાની જાતને સમજવી પડશે. My strength, my potentials, my weakness, my opportunities and threats, which may challange me and how I will manage myself from moment to moment - આવો વિચાર સ્ત્રીએ કરવાનો છે.
- સ્ત્રી દ્વારા - સ્ત્રી માટે - સ્ત્રીઓ વડે જે પરિવર્તન આવે તે અનન્ય ન આવે 'સ્ત્રી વર્ગે એક આખી પેઢી જાગૃતિ અને પરિવર્તનનું અભિયાન ચલાવે તે જરૂરી છે.
- સ્ત્રી આશ્રિત છે એવો અભિગમ તમામ સ્તરેથી બદલી સ્ત્રી સાથે ભેદભાવ ભર્યો વર્તન બદલાય અને સમાન તક મળે એ જરૂરી છે.
- સ્ત્રીઓની કૌટુંબિક જવાબદારી અને સંચાલન ક્ષમતાને બિરદાવી જોઈએ.

આ માટે જરૂરી છે...

૧. સ્ત્રીઓ એક બીજાને પારખે - નજીક આવે - સાથે મળી પ્રશ્નો ઉકેલે.

૨. સ્ત્રી પોતાની વિધેયાત્મક ઓળખ ઊભી કરે.

૩. સ્ત્રી અને પુરુષ સાથે મળી સમાજનાં સંરચનાત્મક માળખામાં પરિવર્તન લાવે.

૪. પુરુષ સ્ત્રીને નિર્ણયોમાં ભાગીદાર બને.

૫. સ્ત્રીની સમાનતા સર્જવા પુરુષે જ પહેલ કરવી પડશે નહીં તો લાગશે કે

''સંબંધો બધા -યારે સગપણ બને છે પછી પ્રેમ સહારાના મૃગજળ બને છે,
બધી લાગણી માંગણીમાં ઢળે છે. પછી કેકટસના આ ઉપવન બને છે.''

સંદર્ભ સૂચી:

- Karlekar Malavika (2004) 11:2; "A Note on the Empowerment of Women" in Indian Journal of Gender Studies, New Delhi.
- Ranjana Harish, Bharathi Harishankar (ed.) (2003); "Shakti-Multidisciplinary Perspectives on Women's Empowerment in India" Rawat Publications, Jaipur.
- Siwal B.R., Chhabra Satbeer (ed.) (2004) "Profile, Policies and Programmes"; Training of Gender Trainers; National Institute of Public cooperation and child development, New Delhi.
- अशोक कौशिक (२००४); 'नारी सशक्तिकरण - विमर्श एवं यथार्थ' पोईन्टर पब्लिशर्स, जयपूर
- खंडेला मानचन्द (२००२); 'महिला सशक्तिकरण' अरिहंत पब्लिशिंग हाउस, जयपूर
- शर्मा प्रज्ञा (२००१); 'महिला विकास और सशक्तिकरण' आविष्कार पब्लिशर्स, डिस्ट्रीब्यूटर्स, जयपूर
- ડૉ. દિવાનજી ધ્રુમનબહેન, ડૉ. શાહ પ્રિતી, ડૉ. રાવલ ચંદ્રિકા (સં.) (૧૯૯૭); ''સ્ત્રી સિદ્ધીના સોપાનો'', પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ.
- ડૉ. ભટ્ટ ઉષાબહેન ઘનશ્યામભાઈ, (૧૯૮૨) ''અમદાવાદ શહેરની સ્ત્રી નેતૃત્વશક્તિ (ઈ.સ. ૧૯૨૦ થી ૧૯૪૭)'' ગુજરાત યુનિવર્સિટી પ્રકાશન; અમદાવાદ.
- ભટ્ટ દોલત (સં.) (૧૯૯૭); ''મુક્તિ સંગ્રામને મોરચે મહિલાઓ''; માહિતી ખાતુ, ગુજરાત રા-ય, ગાંધીનગર.
- ડૉ. મરચન્ટ આમ્રપાલી (૨૦૦૪) ''ક્રિયાનું સમાજશાસ્ત્ર'' યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.
- ડૉ. મહેતા હર્ષદ (૨૦૦૧); ''સ્ત્રી સામર્થ્ય વિકાસ'' રામુ પંડિત માનવ પારમિતા પ્રતિષ્ઠાન'', વલ્લભવિદ્યાનગર.
- ડૉ. રાવલ ચંદ્રિકા (૨૦૦૩); ''અમદાવાદના સ્ત્રી સંગઠનો'' - યુ.જી.સી. માઈનોર રિસર્ચ પ્રોજેક્ટ - ગુજરાત યુનિવર્સિટી પ્રકાશન, અમદાવાદ.
- ડૉ. રાવલ ચંદ્રિકા (૨૦૦૫); ''ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળ - પંચવર્ષીય અહેવાલ'', ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળ પ્રકાશન, અમદાવાદ.
- ડૉ. શાહ કલ્પના (૨૦૦૦); ''સ્ત્રીઓ અને વિકાસ'' આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ.
- ડૉ. શાહ ભાનુમતી, ડૉ. ફરીદા કંપનીવાલા (સં.) (૨૦૦૨) ''સ્ત્રી : સંસ્કૃતિની આધારશિલા''; પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ.
- ''મહિલા સશક્તિકરણ'' યોજના, અમદાવાદ, વર્ષ-૨૮, અંક-૫, ઑગષ્ટ ૨૦૦૧.

❑❑❑

"Men, men, these are wanted;
everything else will be ready,
but strong, vigorous, believing men,
sincere to the backbone are wanted.

"My faith is in the younger
generation, the modern
generation; out of them will
come my workers.

They will work out the whole
problems like lions...

They will spread from center
to center, until we have
covered the whole of India.

"Numbers do not count, nor
does wealth or poverty,
a handful of men can throw the
world off its hinges,
provided they are united in
thought, word and deed."

- Swami Vivekanand

Maniben Nanavati Women's College